

ГЛАСНИК

Етнографског
института
САНУ

LXX/3
Београд 2022

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXX (3)
BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETNOGRAPHY SASA LXX (3)

Београд 2022

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
BULLETIN
OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY
LXX
No. 3

Chief Editor: Prof. Dragana Radojičić, PhD (Institute of Ethnography SASA)

Editor: Sanja Zlatanović, PhD (Institute of Ethnography SASA)

International editorial board: Milica Bakić-Hayden, PhD (University of Pittsburgh), Ana Dragojlović, PhD (University of Melbourne), prof. Kjell Magnusson, PhD (University of Uppsala), prof. Marina Martynova, PhD (Institute of Ethnology and Anthropology, Russian Academy of Sciences, Moscow), prof. Elena Marushiakova, PhD (University of St. Andrews), Marek Mikuš, PhD (Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle), Ivanka Petrova, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia), Vesna Petreska, PhD ("Marko Cepenkov" Institute of Folklore, Skopje), Tatiana Podolinska, PhD (Institute of Ethnology and Social Anthropology, Slovak Academy of Sciences, Bratislava), Ines Prica, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Ingrid Slavec Gradišnik, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), Andja Srđić Srebro, PhD (University of Bordeaux).

Editorial board: Branko Banović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Gordana Blagojević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Ivan Đorđević, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ildiko Erdei, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade), corresponding member of SASA Jelena Jovanović, PhD (Institute of Musicology SASA), Aleksandra Pavićević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Srđan Radović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Lada Stevanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), academician Gojko Subotić, PhD (Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade).

Advisory board: Čarna Brković, PhD (University in Goettingen), Jelena Đorđević, PhD (Faculty of Political Sciences, Belgrade, retired professor), prof. Maja Godina Golija, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), Renata Jambrešić Kirin, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Miroslava Lukić Krstanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Mladena Prelič, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ljupčo Risteski, PhD (Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Skopje), prof. Lidija Vujačić, PhD (Faculty of Philosophy, Nikšić), prof. Bojan Žikić, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade).

Secretary: Sonja Radivojević (Institute of Ethnography SASA)

BELGRADE 2022

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
LXX
свеска 3

Главни и одговорни уредник: Проф. др Драгана Радојичић (Етнографски институт САНУ)

Уредник: Др Сања Златановић (Етнографски институт САНУ)

Међународни уређивачки одбор: Др Милица Бакић-Хејден (Универзитет у Питсбургу), др Ана Драгојловић (Универзитет у Мелбурну), проф. др Шел Магнусон (Универзитет у Упсали), проф. др Марина Мартинова (Институт за етнологију и антропологију, Руска академија наука, Москва), проф. др Елена Марушиакова (Универзитет Сент Ендријус), др Марек Микуш (Макс Планк Институт за социјалну антропологију, Хале), др Иванка Петрова (Институт за етнологију и фолклористику са Етнографским музејем, Бугарска академија наука, Софија), др Весна Петреска (Институт за фолклор „Марко Цепенков“, Скопље), др Татиана Подолинска (Институт за етнологију и социјалну антропологију, Словачка академија наука, Братислава), др Инес Прица (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Ингрид Славец Градишник (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Анђа Срдић Сребро (Универзитет Бордо Монтењ).

Уређивачки одбор: Др Бранко Бановић (Етнографски институт САНУ), др Гордана Благојевић (Етнографски институт САНУ), др Иван Ђорђевић (Етнографски институт САНУ), проф. др Илдико Ердеи (Филозофски факултет у Београду), дописни члан САНУ Јелена Јовановић (Музиколошки институт САНУ), др Александра Павићевић (Етнографски институт САНУ), др Срђан Радовић (Етнографски институт САНУ), др Лада Стевановић (Етнографски институт САНУ), академик Гојко Суботић (Српска академија наука и уметности, Београд).

Издавачки савет: Др Чарна Брковић (Универзитет у Готингену), др Јелена Ђорђевић (Факултет политичких наука, Београд, професор у пензији), проф. др Маја Година Голија (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Рената Јамбрешић Кирин (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Мирослава Лукић Крстановић (Етнографски институт САНУ), др Младена Прелић (Етнографски институт САНУ), проф. др Љупчо Ристески (Природно-математички факултет, Скопље), проф. др Лидија Вујачић (Филозофски факултет у Никшићу), проф. др Бојан Жикић (Филозофски факултет у Београду).

Секретар уредништва: Соња Радивојевић (Етнографски институт САНУ)

БЕОГРАД 2022

Издавач

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011 2636 804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Мрежна страница часописа: www.ei.sanu.ac.rs

Publisher

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
Knez Mihailova 36/IV, Belgrade, phone: 011 2636 804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Journal's web page: www.ei.sanu.ac.rs

Лектура

Александра Спасић и Ивана Башић

Превод

Аутори текстова

Дизајн корица

Александар Спасић (ментор доц. мр Оливера Батајић Сретеновић)
Факултет примењених уметности, Београд

Техничка подршка

Зоран Перовић

Штампа

Финеграф, Београд

Тираж

300 примерака

На свом VIII редовном скупу, одржаном 23. новембра 2022. године, чланови Одељења друштвених наука САНУ су на основу позитивних рецензија прихватили за штампу Гласник Етнографског института САНУ LXX, свеске 1, 2 и 3.

At their 8th regular meeting, held on November 23, 2022, the members of the Department of Social Sciences SASA accepted for publication the Bulletin of the Institute of Ethnography SASA LXX, volumes 1, 2, and 3, based on positive reviews.

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Printing of the journal was funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia

Гласник Етнографског института САНУ излази три пута годишње и доступан је и индексан у базама: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), SCIndeks (Српски цитатни индекс), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central and Eastern European Library).

The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is issued three times a year and can be accessed in: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), SCIndeks (Srpski citatni indeks), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central and Eastern European Library).

САДРЖАЈ CONTENTS

НАУЧНИ РАДОВИ SCIENTIFIC PAPERS

ТЕМА БРОЈА

Жене и образовање у Србији и Аргентини – XX и XXI век
ур. Нина Аксић и Ивана Арсић

TOPIC OF THE ISSUE

Women and Education in Serbia and Argentina – XX and XXI Century
eds. Nina Aksić and Ivana Arsić

- 13–22** *Нина Аксић, Ивана Арсић*
Образовање жена у Србији и Аргентини у XX и XXI веку
– компаративни приступ
- 23–36** *Ирена Арсић*
Од справљенице до задругарке: образовање православних Српкиња
у Дубровнику 1831–1914.
Irena Arsić
From “Spravljenice” to “Zadugarke”: Education of Orthodox Serbian Women
in Dubrovnik 1831–1914.
- 37–53** *Чедомила Маринковић*
Напуштање Јалије – Од Пијаде Капетановић до Паулине Лебл Албале:
развој образовања и друштвени активизам Јеврејки од средине 19. века
до Другог светског рата
Čedomila Marinković
Abandoning Yalia – from Pijada Kapetanović to Paulina Lebl Albala:
Development of Education and Social Activism of Jewish Women from
the mid-19th Century until World War II

- 55–78** *Hasna Ziljkić, Redžep Škrijelj*
Primjena arebice u Sandžaku i njen značaj u obrazovanju ženskog muslimanskog stanovništva
Hasna Ziljkić, Redžep Škrijelj
Incorporation of Arebica in Sandžak and its Significance in the Process of Muslim Womens' Education
- 79–97** *Милина Ивановић Баришић*
Прве жене етнолози у образовању
Milina Ivanović Barišić
The First Women Ethnologists in the Education
- 99–118** *Вања Грбовић*
Улога жене у високом образовању: спрега оперског уметника и вокалног педагога у периоду југословенског социјализма
Vanja Grbović
The Role of Women in Higher Education: The Connection Between the Opera Artist and the Vocal Pedagogue in the Period of Yugoslav Socialism
- 119–130** *Mariana Rulli*
The Long Road to Equality: University and Gender in Argentina
Маријана Рули
Дуг пут до једнакости: универзитет и род у Аргентини
- 131–149** *Daniela Heim, María Verónica Piccone*
Women in the Legal Professions: from the Eradication of Direct Discrimination to the Prevalence of „Epistfemicide“ and the Glass Ceiling
Даниела Хеим, Марија Вероника Пиконе
Жене у правним професијама: од искорењивања директне дискриминације до распрострањености „епистфемцида“ и стакленог плафона

VARIA

- 153–173** *Весна Трифуновић*
„Вакцинална колебљивост“ у западној и источној Европи: значај контекстуалних утицаја
Vesna Trifunović
Vaccine Hesitancy in Western and Eastern Europe: The Significance of Contextual Influences
- 175–191** *Jelena Čvorović*
Stunting, Maternal Investment, and Early Child Development in Serbian Roma Children Aged 36–59 Months
Јелена Чворовић
Заостајање у развоју, улагање мајки и рани развој ромске деце узраста 36–59 месеци

- 193–213** *Dora Bednjanec, Duško Petrović*
Smrt ili (naprosto) umiranje? Filozofsko – antropološki razgovori o interpretacijama neposrednog iskustva smrti
Dora Bednjanec, Duško Petrović
Death or (just) Dying? Philosophical – Anthropological Conversations about the Interpretations of the Experience of Death
- 215–241** *Александар Антуновић*
Тамбурашка пракса као нематеријално културно наслеђе
Aleksandar Antunović
Tambura Practice as an Intangible Cultural Heritage
- 243–262** *Татјана Микулић*
Она носи најлон жипон и опанке од лике: женски одевни наративи у карикатури листа „Јеж“
Tatjana Mikulić
She Wears a Nylon Underskirt and Raffia Opanci Shoes: Women’s Costume Narratives in the Caricatures of “Jež” Newspaper

ПРИКАЗИ REVIEWS

- 265–267** *Теодора Јовановић*
Марта Стојић Митровић, Европски гранични режим и екстернализација контроле граница ЕУ: Србија на Балканској миграцијској рути
- 269–271** *Јагранка Ђорђевић Црнобрња*
Dragana Radojčić and Ivana Bašić, Maps and Memories
- 273–276** *Јагранка Ђорђевић Црнобрња*
Ljiljana Bubnjević and Dragana Radojčić: A Mosaic of Archival Closeness. Anthropology of Memories from the Pannonian to the Adriatic Sea
- 277–288** *Милош Луковић*
Ján Botík, Slovenská dolná zem. Historický a etnokultúrny vývin slovenských minorít v Maďarsku, Rumunsku, Srbsku a Bulharsku

ХРОНИКА CHRONICLE

- 291–296** *Ђорђе Стојановић*
Researching Migration and Religious Diversity – летња школа за докторанде и младе истраживаче у Каунусу (Литванија)

ТЕМА БРОЈА
TOPIC OF THE ISSUE

**Жене и образовање у Србији и
Аргентини – XX и XXI век**

ур. Нина Аксић и Ивана Арсић

**Women and Education in Serbia and
Argentina – XX and XXI Century**

eds. Nina Aksić and Ivana Arsić

НИНА АКСИЋ

Етнографски институт САНУ, Београд

nina.askic@ei.sanu.ac.rs

ИВАНА АРСИЋ

Институт друштвених наука, Београд

iarsic@idn.org.rs

Образовање жена у Србији и Аргентини у XX и XXI веку – компаративни приступ

Право на образовање спада у домен основних људских права. Образовање, стога, представља један од фундаменталних индикатора статуса жена, те се у истраживањима препознаје као начин оснаживања посредством усавршавања знања и вештина, што доприноси смањењу родне неравноправности. Док на националном нивоу образовање жена утиче на раст продуктивности и прихода, те на целокупни економски развој, на индивидуалном доприноси квалитету живота и просперитету. Међутим, пут образовања жена није линеаран, већ је обележен упоредом дискрепанцом традиционалних животних образаца и константних процеса друштвене модернизације.

Приликом писања овог темата суочиле смо се са концептуалним и методолошким проблемима, попут периодизације и адекватне јукстапозиције тема приликом спровођења крос-компаративног истраживања образовног система аргентинског и српског друштва из родне перспективе. Међутим, идентификацијом три родна концепта – неједнакости, разлике и невидљивости – уочене су сличности са којима су се жене на различитим нивоима образовања, како у Србији, тако и у Аргентини, суочавале. Овакав компаративни приступ омогућава да се процени позиција Србије у овој области, те осветле сличности и разлике у циљу проналажења решења за проблем родне

неравноправности унутар српског образовног система из различитих националних контекста.

Приликом анализе родне неједнакости, примењена је теорија либералног феминизма која заступа идеју да њен узрок почива у подели рада према полу, што даље условљава поделу приватних и јавних сфера друштвених активности, те заступа мишљење да родни простор представља круцијални фактор у процесу образовања. Родну неравноправност стога ствара систем који ограничава приступ жена јавној сфери, оптерећујући их и изолујући их одговорностима у приватној, где су, супротно традиционалној улози мушкарца – хранитеља, заузимале експресивну улогу организатора и емоционалног стабилизатора породице. Овог концепта су се дотакле ауторке темата, објашњавајући најпре неповољан положај (Арсић, Зиљкић и Шкријељ), или чак повољан положај и утицај које су жене имале у приватном простору (Маринковић), а затим и њихов излазак у јавну сферу. Ауторке темата су настојале да детерминишу узроке родног јаза, анализирајући позицију жена у образовању у виду институционалне и структуралне дискриминације, те маргинализацију, које су високообразоване жене, запослене у приватном сектору, као вокалне уметнице и адвокати (Грбовић, Хеим и Пиконе [Heim & Piconne]), и у државним институцијама, као студенткиње и професорке на универзитетима, трпеле (Ивановић Баришић, Грбовић, Рули [Rulli], Хеим и Пиконе [Heim & Piconne]).

У примени теорија родних разлика које наглашавају различити културолошки продукован образац понашања мушкараца и жена у процесима социјализације, приликом анализе статуса жена праћењем хоризонталне и вертикалне сегрегације, примећени су различити феномени, попут прелазне позиције од „ћупа“ до „справљеница“, који је одржавао родни стереотип жене старатељке у кући (Арсић); затим неједнак приступ и супротстављање образовању ученица, те стереотипним схватањима наметнутим родним улогама, проистеклим из религије, које су због традиционалних улога драматично смањиле простор за професионалну афирмацију жена (Зиљкић и Шкријељ, Маринковић); такође, систем мушке доминације у фомирању универзитетских кадрова и негативани став који су заузимали професори према студенткињама и онима које су након завршених дипломских студија тежиле даљем образовању (Ивановић Баришић, Рули [Rulli], Хеим и Пиконе [Heim & Piconne]); и најзад, процес родне диференцијације приликом избора смерова студирања и ужих научних области, те стога поделу на „мушке“

и „женске“ научне теме (Ивановић Баришић, Хеим и Пиконе [Heim & Piconne]).

Треба такође истаћи и проблем невидљивости академске заједнице који је детерминисан родним поделама и где жене, често и упркос квалификацијама и достигнућима, не заузимају руководеће позиције што доказује да академски сектор нити је имун на дискриминацију, нити је меритократски, а неретко је и непотистички. Истиче се пример Милене Лапчевић, прве жене етнолога у Србији, чији је рад остао непознат и заборављен, а чија је дисертација упркос свом оригиналном приступу наишла на неодобравање патријархално конструисане академске заједнице (Ивановић Баришић). Такође се проучавају и феномени „стакленог плафона“ и „епистфемицида“ у установама високог образовања. Посредством појмовне метафоре „стакленог плафона“ анализира се најпре квантитативна родна дискрепанца приликом одабира судија у аргентинском правном систему, затим узроци квантитативно ниже заступљености жена адвоката у приватној пракси, као и професорки на правним факултетима (Рули [Rulli], Хеим и Пиконе [Heim & Piconne]). Друга димензија невидљивости, која носи назив епистфемицид, односи се на упорно одсуство жена и њихових гласова, као и знања и искустава у култури јурисдикције, најевидентнијих у организационим пирамидама правних професија (Хеим и Пиконе [Heim & Piconne]).

Применом хетерогених теорија на три родна концепта датих истраживања, закључује се да феминизам има корене у образовном систему аргентинског и српског друштва. Истраживања овог темата укрштају гледишта из три теоријске парадигме и анализирају различите начине визуализације родне дискриминације, различитости у спровођењу истраживачких методологија, као и имплементацији стратегија у циљу оснажења жена и постизања родне равноправности образовног система.

***

Образовање жена у Србији од својих почетака, па до седамдесетих година XX века било је условљено друштвеним факторима, као што су верска припадност, породични статус, патријархално породично уређење, као и економским статусом породице. Иако су прве српске женске школе у Београду и Земуну основане још средином XIX века, све до Другог светског рата број женске деце био је изузетно мали, укупно узев школовану децу, као и у односу на мушке уче-

нике (на нивоу читаве тадашње државе било је 17,32% више мушке, него женске деце).

Још већа разлика приметна је у деценији пре Другог светског рата у средњим школама. Оваква квантитативна надмоћ мушке деце, на нивоу државе износила је 37,92%, док је на почетку рата и касније смањена на 16,56%. Разлика на факултетима, високим и вишим школама била је изузетно приметна у периоду између два рата, али и у првим деценијама након Другог светског рата, када је однос мушких према женским студентима био 4:1. Разлози малог броја женске деце у школама, а посебно на факултетима били су следећи: сматрано је да је женама место у кући и да би требало да наставе породицу; пре је давано у школу мушко дете, јер се сматрало да ће оно бити у већој могућности за евентуални каснији рад, а што је у вези са патријархалним системом васпитања; посебно код муслимана, према верским канонима било је непожељно да женска деца похађају школу, а изузетно световну школу; велика беда и сиромаштво, па и глад владали су до Другог светског рата, па самим тим, школа и није била важна; школе су биле веома удаљене, па је требало пешачити и по неколико километара до њих и др. Овакав тренд наставља се све до седамдесетих година XX века, иако се женска популација у школама увећава након Другог светског рата, а посебно са доношењем закона о обавезном школству, 1958. године.

Са отварањем фабрика, миграцијама село–град, мења се место жене у друштву, па и у породици. Тако, женска деца скоро обавезно похађају основну школу, а све већи број њих одлази на даље средњошколско и факултетско школовање. Чак и старије жене, које су са села дошле у град и нису имале основно образовање, у великом броју посећују алфабетске течајеве или вечерње школе. Средњошколско образовање није било обавезно, а између два рата популарне су постале више девојачке школе, које су спадале у грађанске школе. Подстицано је стручно школство, чему су припадале женска занатска школа и женска учитељска школа, које су могле бити само државне, али су тако и усмераване у идеолошком смислу, ка „женским“ професијама и породичним вредностима. Поред формалног, постојало је и неформално образовање које је подразумевало различите курсеве, неке посебно усмерене ка женама. На пример, између два светска рата и након Другог светског рата били су организовани домаћички течајеви. Оваква пракса је настављена до седамдесетих година XX века, када се број жена у школама и на факултетима знатно повећава. Овоме су допринели бројни фактори, као што су: запошљавање у

фабрикама и фирмама, миграције село–град, медији, веће окретање западној културној пракси у различитим доменима, демократизација културе и подруштвљавање, укључивање жена у водеће структуре и добијање права гласа на изборима, а самим тим и промене у породици, смањење утицаја патријархалног породичног система и др.

Од деведесетих година XX века, не доводи се у питање школовање женске деце ни у средњим школама, па ни на факултетима. Економски разлози за нешколовањем деце у вишем школству и даље су постојали, а бољој позицији у образовању није доприносило ни ратно стање тих година, али је ипак опште друштвено размишљање текло ка родном изједначавању. Све већом демократизацијом друштва и окретањем ка правима жена, женско становништво постаје у одређеним сегментима образовања чак и доминантније од мушког (2018. наилазимо на податак да жене чешће дипломирају од мушкараца – 40,9% мушкараца : 59,1% жена). Поред студенткиња, све је већи број и наставница у школама, али и професорки на високошколским установама. Дакле, дуг пут еманципације жена у нашој држави сигурно није у потпуности завршен, али је у већини елемената достигао свој циљ, посебно када је у питању слободно образовање.

Што се тиче школовања женске деце у Аргентини, оно започиње са реформом образовног система коју је средином друге половине XIX века спровео тадашњи председник Аргентине – Доминго Фаустин Сармијенто (*Domingo Faustino Sarmiento*). Сармијенто је сматрао да образовање треба да буде јавно и бесплатно, како за дечаке, тако и за девојчице, те је 1870. основао прву јавну установу за формално образовање наставника коју је сваки учитељ морао да похађа. Овакав тип институције који је носио назив „нормална школа“ (*escuelas normales*) се издвајао родном димензијом од осталих институција аргентинског образовног система, с обзиром на то да је квантитативно доминирао број студенткиња. Међутим, дипломе стечене у нормалној школи нису дозвољавале студентима, односно студенткињама, приступ даљем образовању, те су, иако је у овим школама најраније започет процес феминизације образовног система, дипломиране студенткиње онемогућене да наставе даље школовање, тако да су ипак биле родно неизједначене са својим колегама на универзитету.

На прелазу из XIX у XX век на аргентинским универзитетима приметна је појава жена које након дипломирања стичу диплому основних академских студија. Ове прве студенткиње су и пре уписа на факултете уживале извесни социјални престиж, с обзиром на то да су припадале вишим друштвеним слојевима, те неретко бивале

ћерке професора, политичара или интелектуалаца. Међутим, сходно тадашњој образовној политици, још увек није гледано са благонаклоношћу на присуство жене на високим студијама.

Прве универзитетске каријере жена биле су уско повезане са медицином и њој сродним наукама, попут акушерства, које не само да је изискивало краћи временски интервал студирања, већ је сматрано и дисциплином нижег академског ранга. Касније је, поред акушерства, примећен квантитативни пораст жена на студијама фармације и стоматологије. Године 1885. прва жена са факултетском дипломом фармације била је Елида Пасо (Elida Passo), а четири године касније, 1889, Сесилија Гриерсон (Cecilia Grierson) је постала прва жена лекар у Аргентини са специјализацијом из гинекологије.

Од почетка XX века, па до 1930. проценат жена са факултетском дипломом је изосио мање од 5% да би у периоду перонизма био примећен тек благи пораст, док је 1960. обележио нагли пораст факултетски образованих жена који је износио преко 30%. Број мушкараца на високим студијама је 1963. године износио 68%, док је 1973. тај удео опао на 57%. Крајем 1970-их број жена на аргентинским универзитетима износио је близу 40%. Последње две деценије XX века обележио је значајан пораст студенткиња на аргентинским универзитетима, који је премашио број студената, те изосио 51%. Такође, науке традиционално сматране „мушким“, попут природних наука, ветерине и права постају родно неутралне, док је приметна феминизација у областима медицине и архитектуре. Према статистикама из 2018, 45% жена доби од 25 до 34 године поседује универзитетску диплому, насупротив процентуалне заступљености мушкараца која је значајно мања – 34%

Премда је последњих деценија забележен значајан квантитативни пораст образованих Аргентинки, новија истраживања упозоравају на невидљивост жена у академском сектору и привид родне једнакости аргентинског образовног система. Ова дискрепанција се најјасније огледа у чињеници да професорке на универзитетима не заузимају руководеће позиције у научно-образовним институцијама, научним комисијама и одборима, као и да је далеко мањи проценат оних са редовном професуром. Феминизацији високог образовног система Аргентине је допринело још неколико фактора, попут ниских примања, рутинизације образовног система и немогућности обављања даљих истраживања и усавршавања, који је допринео квантитативном порасту професорки на универзитетима, те професорске позиције учинио непривлачним за мушкарце. Ови подаци откривају да, премда су жене у научноистраживачким инсти-

туцијама у Аргентини бројчано изједначене са мушкарцима, оне и даље трпе одређен степен дискриминације унутар ових институција. Разумевање феминизације академских послова, као и унутрашњих родних неједнакости које се јављају на аргентинским универзитетима, стога је кључно за развој научно-образовних политика које истински подстичу даље унапређење жене на факултетима, те у науци.

Слични друштвено-политичко-економски проблеми у представљеном периоду задесили су и Србију и Аргентину, што се одражава и на статус жена који се у великој мери може поредити у ове две државе. Почетак истраживања на ову тему нагнао нас је на замисао о сарадњи и крос-компаративном истраживању теме образовања жена у Србији и Аргентини, те и на отпочињање сарадње са колегиницама са Универзитета Рио Негро из Аргентине. С тим у вези, велику захвалност дугујемо колеги Браниславу Пантовићу који је био главна спона током ове сарадње. Како је непосредно након почетка договора о сарадњи и будућем пројекту започела епидемија Ковида, тако се сарадња преусмерила на честа дописивања, осмишљавања истраживања и на крају резултирала формирањем овога темата.

***

Темат „Образовање жена у Србији и Аргентини у XX и XXI веку“ чини седам радова који су хронолошки, линеарно и територијално подељени у две тематске групе, а на чије ћемо се представљање осврнути у даљем тексту. Образовање жена у датим истраживањима се посматра најпре од својих раних почетака од средине XIX века у систему неформалног образовања, па све до заступљености жена у сфери високог образовања у XXI веку, посматрано кроз српску и аргентинску призму, и проблема с којима се ту суочавају и, с тим у вези, родно засноване дискриминације. Такође, проблеми образовања жена биће представљени у различитим контекстима: утицај друштва и политике на образовање девојчица и жена уопште, утицај породице, традиције и религије на образовање, а с тим у вези јесу и начини на које је патријархат обликовао и утицао на женско образовање, процес феминизације образовног система, као и позиције жена у високом и уметничком образовању.

Темат отвара рад професорке Ирине Арсић – „Од справљенице до задругарке: образовање православних Српкиња у Дубровнику 1831–1914“, у чијем је наслову провучена и основна теза рада – пут „од справљенице до задругарке“. У хронолошком низу пута женске еманципације православних Дубровчанки, ауторка објашњава феномен

дубровачких служавки које након година рада уживају поштовање укућана и завређују име „справљенице“. Арсићева затим указује на значај институције приватних учитеља, те дубровачког пароха Ђорђа Николајевића и његовог утицаја на образовање истакнуте Теодоре Бошковић, као и на организовано образовање православних девојчица које је спроводила црквена заједница православних Срба. У наставку рада се описује сукоб српских школа са аустријским властима у циљу онемогућавања функционисања српског образовања и репресије језичке политике. Радом српске женске школе „Божо Бошковић“, основане у циљу образовања и васпитања младих Дубровчанка на српском језику, као и „Задруге Српкиња Дубровника“, која се старала о женском православном подмлатку, студија се засвођује.

Чедомила Маринковић у свом раду „Напуштање Јалије – Од Пијаде Капетановић до Паулине Лебл Албале: развој образовања и друштвени активизам Јеврејки од средине 19. века до Другог светског рата“ пише о образовању женске деце у београдској сефардској заједници. Ауторка се супротставља тези да се живот жена из мањинских заједница, па самим тим ни Јеврејки, није много разликовао од живота Српкиња, с обзиром на то да су жене датог периода биле везане за приватну сферу, која је традиционално сматрана доменом жена. Насупрот томе, Чедомила Маринковић тврди да је улога јеврејске жене у оквиру дома била значајно већа од улоге жена из осталих религијских група, јер се базирала на специфичним учењима из *Торе* и *Талмуда*. Најзад, након четресто година живота у Јалији, јеврејске жене излазе у јавну сферу и остављају неизбрисив траг на процес феминизације српског образовног система. Ауторка стога, приказујући историјску перспективу „народа књиге“ и њен развојни пут у сефардској четврти на Дорћолу, тврди да женско образовање Јеврејки проистиче из традиционалних, образовних и хуманистички орјентисаних вредности јудаизма које су наставиле да се негују и на Јалији, а из којег жене нису биле искључене.

Укљученост муслиманског становништва са територије Пештери, Тутина и Новог Пазара, у образовне процесе, као и значај народног писма – аребице у образовању посебно женске муслиманске популације, у свом коауторском раду разматрају Хасна Зиљкић и Реџеп Шкријељ. Аутори представљањем развоја аребице, као писма којим је штампана алхамијадо књижевност, указују и на њен допринос образовању женског муслиманског становништва у правцу верске поуке. Како је све до Другог светског рата, па и касније то био једини могући вид образовања ове популације, с обзиром на патријархалну и верску

затвореност муслиманског становништва на подручју Санџака, анализом овог друштвеног феномена се приказују и место и статус жена у друштву, до пред крај XX века. Значајан допринос теми представљају и искази саговорника са терена који оживљавају истраживање.

Образовање и педагошки рад жена етнолога Универзитета у Београду, током XX века, представљен је у раду „Прве жене етнологи у образовању“, Миљине Ивановић Баришић. Пут укључивања у образовни процес жена у оквирима етнологије, а затим и њихово укључивање у наставни процес, трајао је безмало пола века. Прва дипломирана жена етнолог, пре Другог светског рата, била је Миљена Лапчевић, док су остале жене уписивале етнологију тек након Другог светског рата, да би педесетих година XX века, неке од њих и добиле прилику да постану предавачи. Ауторка текста нам предочава чињеницу да је пут био дуг и нимало једноставан, те да су и поред свег труда ове жене наилазиле на различите препреке и неразумевања, посебно до седамдесетих година XX века, када постепено почиње да се повећава број професорки на Катедри за етнологију. Значај укључивања жена у наставни програм ове катедре, Миљина Ивановић Баришић види и у проширивању тема истраживања које проистичу из различитих поља интересовања.

Вања Грбовић, у раду „Улога жене у високом образовању: спрега оперског уметника и вокалног педагога у периоду југословенског социјализма“ проучава образовање и педагошки рад београдских примадона од Другог светског рата до 1990. године. Фокус рада стављен је на образовање и професионално искуство оперских уметница, које су постигле врхунац свог педагошког деловања поставши професорке на Факултету музичке уметности у Београду. Радом су обухваћени периоди школовања гласа, затим грађења оперских каријера, као и педагошког рада, што чини затворени каријерни круг. Текст обилује изводима из библиографија уметница, али и сегментима транскрипата начињених на основу интервјуа примадона, што значајно доприноси разумевању положаја и пута који су прошле ове уметнице, као и друштвене стварности у којој су се образовале и градиле уметничке и педагошке каријере.

Друга група радова анализира процес демократизације високог образовања у Аргентини са посебним освртом на статус жена. У ауторском раду „Дуг пут једнакости: универзитет и род у Аргентини“, Маријана Рули (Mariana Rulli) истиче круцијалне реформе високог образовног система у Аргентини, спровођене од почетка XXI века па све до данас, у циљу постизања родне равноправности. Ауторка износи преглед стратегија за спречавање родно заснованог насиља у

високошколским установама, затим објашњава процес институционализације родних области на државним универзитетима у Аргентини, те феномен стакленог плафона са којим се жене и даље суочавају. Осврћући се на историјски приказ родне егализације образовања на државним универзитетима у Аргентини, Маријана Рули (Mariana Rulli) закључује да „дуг пут једнакости“ и даље предстоји, те да упркос политичком, институционалном и друштвеном напретку приликом имплементације родне равноправности, последњих деценија у високом образовном систему Аргентине, кораци који следе морају бити вођени консолидацијом родних институција, адекватним финансирањем и снажном политичком вољом.

Статус жена у правним професијама у Аргентини тема је коју су обрадиле Даниела Хеим и Марија Вероника Пиконе (Daniela Heim & María Verónica Piccone) у коауторском раду „Жене у правним професијама: од искорењивања директне дискриминације до распрострањености 'епистфемцида' и стакленог плафона“. Ауторке анализирају приступ жена високом образовању, професионалној пракси и политичком држављанству, укључујући такође и ЛГБТИ+ права. Посматрано кроз друштвено-правну призму увођења родне равноправности у правни и институционални оквир правних професија последњих деценија, истичу се два феномена родно засноване дискриминације: „епистфемцид“ и стаклени плафон, за које се у закључном делу предлажу потенцијални начини њиховог искорењивања.

Једно од осавних полазишта у стварању темата била је интердисциплинарност, која је допринела осветљивању теме образовања жена из различитих научних дисциплина и на тај начин дала извесну ширину у погледу на дату тему. Како су ауторке радова представиле развој статуса жене, промене до којих је долазило у оквиру „родног простора“, као и промене у домену оснаживања жена, посматране из различитих дисциплина, фокусирајући се на образовне статусе, овај темат допуњава широку тему женских права, еманципације жена и борбе за родну равноправност. Тематом смо, дакле, желели да детерминишемо узроке и последице недостижности родне равноправности кроз историју у сфери образовања и из компаративне перспективе, као и да укажемо на потенцијалне промене које би допринеле бољем постизању родне равноправности и смањењу дискриминације као једном од фундаменталних глобалних питања данас.

Примљено / Received: 06. 09. 2022.

Прихваћено / Accepted: 17. 11. 2022.

ИРЕНА АРСИЋ

Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш
irena.arsic@filfak.ni.ac.rs

Од справљенице до задругарке: образовање православних Српкиња у Дубровнику 1831–1914.

Током векова младе девојке из залеђа Дубровника често су силазиле у град да у имућним кућама служе, како би обезбедиле животне потребе, а понекад и свој мираз за удају. Положај ове женске послуге, коју су Дубровчани звали – справљенице, чупе, годишњице, био је врло неповољан, мада су оне у књижевности приказане као активне боркиње за своја права. Међутим, после коначне легализације српске православне црквене заједнице 1790. године, у Дубровник су се досељавале имућније српске породице, које су током следећег века значајно учествовале у привредном опоравку града. Као успешна привредна заједница, православни Срби су настојали да обезбеде и школу за своју децу, што им је коначно и успело 1831. године са сталним учитељем, Ђорђем Николајевићем. Школу коју је основао Николајевић похађала су и девојчице. Тако је било све до 1879, када је у Дубровнику основана Закладна женска школа Божа Бошковића, дубровачког добротвора. О будућности дубровачког женског подмлатка бринула је и Задруга Српкиња Дубровкиња, коју је водила Теодора Бошковић. У раду ће бити изложен процес образовања и васпитања дубровачких православних Српкиња у периоду од 1831. до друге деценије двадесетог века.

Кључне речи: Дубровник, Српкиње Дубровкиње, школство, образовање

From “Spravljenice” to “Zadruگارke”: Education of Orthodox Serbian Women in Dubrovnik 1831–1914.

Over the centuries, young girls from the hinterland of Dubrovnik often went to Dubrovnik to serve in wealthy homes in order to provide for their basic living needs or sometimes even for their dowry. The position of this female population, which people of Dubrovnik called - spravljenice, čupe or godišnjice, was very unfavorable, although within literature they were presented as activists who fought for their rights. After the legalization of the Serbian Orthodox Church community in 1790, affluent Serbian families moved to Dubrovnik. These families significantly participated in the economic recovery of Dubrovnik during the next century. As a successful economic community, the Orthodox Serbs tried to provide a school for their children, which they finally succeeded in 1831 with a permanent teacher, George Nikolajevic. Girls also attended the school founded by Nikolajevic. This was the case until 1879, when in Dubrovnik was founded Božo Bošković Women's school. Young women from Dubrovnik were also educated within the Association of Serbian Women from Dubrovnik, led by Teodora Bošković. Hence, this article will present the process of education of Dubrovnik Orthodox Serbian women in the period from 1831 to the second decade of the twentieth century.

Key words: Dubrovnik, Serbian women from Dubrovnik, schooling, education

Основана од романског становништва, које је, по најновијим архивским истраживањима, саградила свој град на темељима византијског насеља, стара Дубровачка Република на свој начин се носила са двојношћу која јој је од корена била предодређена. Наиме, романско становништво се обнављало суседним словенским претежно православним народима, при чему је, као државна конфесија, у Граду владало католичанство. Уз то, Дубровник је био по уређењу парламентарна аристократија, са јасно дефинисаним социјалним слојевима, која је врло успешно функционисала током више векова.

У том смислу треба и сагледати положај младих девојака које су из залеђа Дубровника силазиле у град да у племићким и грађанским имућним кућама служе, како би обезбедиле животне потребе, а понекад и свој мираз за удају.

ДУБРОВАЧКЕ „ЋУПЕ“ И „СПРАВЉЕНИЦЕ“

Архивски извори и литература бележе разне називе за дубровачке служавке, који су се међусобно разликовали у значењским нијансама, зависно од тога коју је тачно улогу она имала у кући господара или према њеном старосном добу, па су тако сачувани термини: годишница, раба, дјевојка, чупе, справљеница, *serva*, *famula*, *fantesca* (Stojan 2003, 95).

У новој кући девојке су бивале оптерећене бројним обавезама и пословима. Славица Стојан подвлачи два кључна момента којима се ступањем у службу мења њихов живот: сусрет са обиљем хране и пића, које није њима намењено, али га се ипак покушавају домоћи, и сексуално израбљивање од стране господара или њихових синова, којима су често служиле за стицање првих искустава (Stojan 2003, 96–97).

Ако би девојка издржала сва мучења и лепо се понашала, њена даља судбина била је далеко боља. Након прописаног времена проведеног у кући, девојка је постајала „справљеница“. Господарица би за њу припремила справу, неки вид мираза, углавном поклоне и новац, са којим је она могла слободно отићи и удати се. Ако то није желела, могла је остати у кући, али је тада у породици добијала нови статус, пропраћен одређеном дозом поштовања. Као особа од поверења и готово део породице, справљеница је имала улогу домаћице, која је организовала кућне послове и заповедала младим девојкама, а господари су их се у знак захвалности сећали и у својим тестаментима (Stojan 2003, 105–106).

Положај ове женске послуге био је врло неповољан, мада су оне у књижевности приказане као активне боркиње за своја права (Arsić 2019, 207–214).

Међутим, сасвим је извесно да оне нису имале никакве могућности за образовање. На тај начин, оне су делиле судбину младих девојака из кућа у којима су служиле, које, такође, нису имале потребу, нити им се указивала прилика за формалним образовањем.

ПРВА И ЈЕДИНА: ВАСИЛИЈА ЛАИНОВИЋ

Треба напоменути да се Дубровачка Република, као искључиво католичка, држала правила да њени становници не могу бити друге вере, ни конфесије. Тако је било све до коначне легализације српске православне црквене заједнице 1790. године. Од тог времена, у Дубровник су се досељавале имућније српске православне породице, које су током следећег века значајно учествовале у привредном опоравку града.

Међу њима била је и Василија Лаиновић, која је наследила, по смрти Јова Лаиновића, књижарску и издавачку делатност. Василија

Тошовић (Фоча 1824 – Дубровник 1895) са породицом из Фоче дошла је у Дубровник, где се 1845. године венчала за, такође дошљака, из Херцег-Новог, Јову Лаиновића. Лаиновићи су се наметнули као добри трговци, а затим и књижари, који су у својој радњи у Дубровнику продавали, скупљали пренумеранте и дистрибуирали тада најзначајнија издања, и то, сем дубровачких, дела Вука Стефановића Карацића. Лаиновић је изградио добре везе са културним кругом Срба католика, који је половином века устројавао јавни живот Дубровника. Он је тада са најугледнијим Србима католицима засновао Народну читаоницу, својеврсно национално-политичко средиште рада и у Дубровнику. Међутим, не дочекавши почетак рада Штионице, Лаиновић је умро. Његове послове је не само наследила него и наставила Василија Лаиновић, којој су у томе помогли најзначајнији дубровачки интелектуалци, Медо Пуцић, пре свих. Василија Лаиновић је, у том смислу, успоставила и пословне везе, према сачуваним дописима, и са Аном Карацић, ради дистрибуције Вукових издања. Посебан вид њеног пословног ангажовања чини издавачка делатност. Тако се у Дубровнику, негде око 1867, појављују неколика ревијална издања, од којих је химну *Светом Ћирилу и Методу* певао Медо Пуцић, на музику Франца Листа, као и књига о несрећном Максимилијану Хазбуршком, употпуњена чак и његовом фотографијом, што је била апсолутна новина у тадашњем издаваштву. На свим издањима стајао је назив Литографског завода Василије Лаиновић. Она је, на тај начин, постала прва, али и једина дубровачка штампарка и издавач у 19. веку.

Међутим, административне потешкоће, које су онемогућавале да жене буду на челу предузећа, довеле су до тога да је дубровачка штампарка ангажовала за тај посао Драгутина Претнера, из Карловца. Међутим, утицај Василије Лаиновић, а од 1880. удате Претнер, и даље се осећао – многа издања Претнерове „Народне библиотеке“, која је радила до краја века, била су штампана и ћирилицом.

Василија Претнер је умрла 1895, и тада је, у њено име, поклоњено 100 књига, док је сама издавачка кућа, после повлачења Драгутина Претнера, враћена Тошовићима. Дуго су, до половине прошлог века, у Дубровнику књиге дистрибуиране из књижаре Тошовић, што је навело историчаре да закључе да је родоначелник православне породице Тошовић, и даље присутне у Граду, жена, Василија (Arsić 2005, 181–197).

Битно је напоменути да је према документима, приликом своје удаје, Василија Лаиновић била неписмена (Viden 2012, 248), што је, вероватно, превазиђено током њеног зрелог доба.

То још једном упућује на неорганизованост у образовању женске омладине у старом Дубровнику.

ПРИВАТНИ УЧИТЕЉ ЗА ТЕОДОРУ БОШКОВИЋ

Образовање младих православики, везује се на почетку за делтаност приватних учитеља у Дубровнику.

Најпре су младе православне Србе у Дубровнику подучавали приватни учитељи, међу којима и Сава Мркаљ, претеча Вука Стефановића Карацића, за кога се зна да се тим пословима бавио око 1820. године у Граду (Pegović 1930, 271–273). Годину дана касније, 1821, Јово Владислав Мрзикић, како у двотомној књизи *Грађа за историју дубровачке педагогије* пише педагог и историчар културе Вице Адамовић, добио је дозволу да подучава младе православце, под условом да их два пута годишње доведе на испит у редовну дубровачку школу. Пошто уџбеника није било, па ни оних из Србије, како наводи Адамовић, коришћени су за наставу италијански (Adamović 1892, 46).

Године 1827. Јово Рајевић је подучавао децу до шесте године, која су затим полазила у редовну школу. Настава се састојала из часова веронауке и читања и писања ћирилице. Међу овим младим ученицима било је и девојчица. Међу њима као најистакнутија Теодора Бошковић, рођена Путица.

Теодора Бошковић је потицала из угледне породице: рођена је у Дубровнику 4. марта 1835. године, у кући Трифона Путице и Христине рођ. Ковачевић. Њен отац, Трипо Путица, успешан трговац, који је своје послове водио по целој Херцеговини, био је поштован, како тврде биографи, „не само од христјана, него и од Турака, и велико повјерење уживао је код свакога“ (Nikolajević 2004, 128–129).

Теодора није имала редовно образовање већ је њој приватне часове држао дубровачки парох Ђорђе Николајевић. Она је стекла на овај начин, у родитељском дому, и уз друге приватне учитеље, добро знање и широку обавештеност. Треба, такође, нагласити да је већ тада, као и касније, имала прилике да путује и посећује европске градове, што је, такође, уобличавало, на најбољи могући начин, њено образовање. Врло много је читала, а говорила је француски и италијански, па је, како тврди Јовица Перовић, њен биограф,¹ и преводила, али само за своју забаву. Резултат тога је био да је она била врло вешта у разговору

¹ О рукописној оставштини Јовице Перовића видети у: Arsić 2012b.

и упућена у све важније теме. „Од правог учењака, који је могао с њом расправљати о разним продуктима страних литература, о свјетској историји, и о успесима знаности и умјетности, до човјека из простог народа – свакако је могао наћи, у разговор с њом, задовољење оног што га је интересовало, уз необичну љубазност и предусретљивост“, бележи Перовић и своје искуство у разговорима са Т. Бошковић.² Овакво широко образовање, свакако је било добра основа и исказало се и у Теодорином новом дому који је засновала са дубровачким трговцем и пословним човеком – Божом Бошковићем (Arsić 2011, 32–41).

ШКОЛА ЗА МЛАДЕ ПРАВОСЛАВЦЕ

Што се тиче организованог школовања за младе православке у Дубровнику, оно је везано за школовање које је за своје најмлађе организовала све успешнија црквена заједница православних Срба. Наиме, православни Срби су настојали да обезбеде и школу за своју децу, што им је коначно и успело 1831. године. Редовну школу за младе православне Србе Дубровчане увео је Ђорђе Николајевић, први мирски парох дубровачки, историчар, хроничар, писац и друштвени радник, потоњи митрополит дабро-босански (Arsić 2004, 5–25). Треба напоменути, да су школу коју је основао Николајевић похађале и девојчице.

Све то није текло ни лако, ни брзо.

Николајевић о стању у школству тридесетих година 19. века, пише: „Деца наша по градовима, особито господска и трговачка, као у Задру, Шибенику, Котору, италијански су говорила, без да су свога језика добро разумевала. Књиге српске из Унгарије превећ је мучно у Далмацију уносити било, а из Србије још мучније и подозрителније. О школама српским није се готово ни говорити смело, нити је јавно заводити“ (Nikolajević 1849, 3–4).

Николајевић је 1. јануара 1830. године, непосредно по доласку у Дубровник, отворио српску школу, коју је похађало 11 ученика. Међутим, школа је врло брзо престала са радом, забрањена од власти.

Све бројнија, финансијски моћнија и у самом граду друштвено угледнија црквена општина није посустајала у својим захтевима. Најпре су се обраћали владика Јосифу Рајачићу, који је од власти тражио да се заснује српска школа. Молбе са истим захтевом су слате и у Задар и у Беч, па и самом цару. Епископ Рајачић дошао је на

² Више о овоме у: Perović, *Biografija T. Bošković*.

спасоносно решење: да Ђорђа Николајевића рукоположи и постави за дубровачког пароха. Као свештеник, Николајевић је могао држати наставу у школи која је само формално имала верско обележје. Тако је у кући, уз цркву на Посату, 1833. године отворена школа, такозвана катихизација, која је радила до 1849. године. Настава се у школи одвијала на народном језику, а похађала су је не само мушка, него и женска деца, као и дечаци и девојчице који су долазили и са стране, а не само из Града (Реговић 1930, 419–421).

О свом тадашњем раду, Николајевић је писао 1849. године:

„Као учитељ завео сам школу и та је може бити једина онда била у целој Далмацији, који сам ја исти мојим сопственим трудом издржавао и дечицу нашу мушку и женску молитвама читању и писању српском три сата пре подне а два сата поподне сваки дан преко целе године, осим празника, за пуни петнаест година, такорећи бесплатно обучавао, изузимајући богате фамилије којима сам и приватно по кућама лекције давао...“ (Nikolajević 1849, 4–5).

У време великих промена у царевини, током 1848–49. године, један од основних захтева дубровачких Срба односио се на школу. И овога пута, Николајевић је био први у формулисању захтева који су у име дубровачке црквене општине били упућени у Беч, јер је, како он конкретно и каже, наступило време када треба засновати „добар темељ нашој цркви, нашој школи и нашој народности“ (Ruvarac 1931, 195). Николајевић, у том смислу, у два обраћања властима, између осталог захтева: „потпуну слободу наших школа“, да „сви наши учитељи и по градовима и по селима имају бити плаћени онолико и из истог фонда од куда се плаћају мештри италијанских школа“ (Ruvarac 1931, 195), док за школске књиге предлаже да се сачине „у споразумјенију са епископом, но часловац и псалтир да се из српских школа избацити не сме“ (Ruvarac 1931, 195). Коначни захтев тиче се језика и писма, и гласи: „Ми у Далмацији Срби православне цркве просимо да се у наше школе језик српски и књиге српске, штампане Кирилским писменима, уведу“ (Ruvarac 1931, 195).

Године 1849. српско православно становништво добило је у Дубровнику дозволу за своју школу. Теодор Јанковић из Мокрог Поља, администратор Радућке парохије, који је вршио и дужност капелана³, изабран је за дубровачког учитеља. Туторство је учитељу обезбедило стан и плату, а учитељ је био дужан да држи наставу у радне,

³ Млађи свештеник, који се додељује старијем као помоћник и заменик (затворски капелан, болнички).

непразничне дане, три сата пре и два сата после подне. Те школске 1849–50. године српску школу у Дубровнику похађало је 33 ученика, међу којима и две девојчице. Поједини ученици су поред српске школе, похађали и државну.

Теодора Јанковића је на месту учитеља наследио јеромонах Лукијан Кундајица, администратор парохије Петрове цркве, који је у Дубровнику подучавао децу у периоду септембар 1853. – децембар 1854. После њега је за дубровачког учитеља постављен свештеник Јован Брчић, који је ту дужност обављао до 22. маја 1863. године.

До године 1862. српска школа у Дубровнику финансирана је повременим прилозима скупљеним од општинара, као и сталним прикупљањем донација током светосавских прослава. Међутим, 29. априла 1862. туторство црквене заједнице у писму епископу Стефану саопштава да је одлучено: „да се школа и унапредак држи и да учитељ свештеник буде, и да би свој штатут имати могла по штатутима у добром реду цвјетала и напредовала“.⁴ Те године је изабран и први школски одбор, који су чинили: Божо Бошковић (Arsić 2007, 102–105), Ђуро Н. Ковачевић, Јосиф Калик и парох Теодор Јанковић. Одбор је сачинио и школски статут, који су власти одобриле 20. октобра 1862. године. За издржавање школе основан је стални фонд. Тиме је школски одбор и почео са радом, преузевши од општине бригу о школи. По правилнику школе, у настави су употребљаване књиге штампане ћирилицом, а које су одобриле више власти.

Нови правилник школе одобрен је 10. јуна 1883. године. У њему је прецизирано да „сврха ове школе остаје да се дјеца усавшавају у српском језику и у црквеном појању...“, као и да „учитељ мора бити православни Србин успособљен за учитељство и аустријски држављанин“.⁵

Од 1863. до априла 1875. Јован Новаковић је учитељовао у православној српској школи у Дубровнику, па затим дотадашњи учитељ у Србини код Херцег Новог, Стефан Мрђан (мај 1875. – новембар 1882), па Никола Кирјак, учитељ которски (1. децембар 1882. – септембар 1890). Последњег учитеља – свештеника Вељка Милића (октобар 1890. – 1895), замењивао је парох Јован Бућин од октобра 1895. до јануара

⁴ Tutorstvo SPC u Dubrovniku, Parohijalni spisi. Треба напоменути да Црквени архив СПЦ у Дубровнику у време када су вршена истраживања (2005–2011. године) није био обрађен, односно пописан, што је разлог да се списи наводе без каталошких одредница. Претпоставка је да је стање овог архива и данас исто.

⁵ Tutorstvo SPC u Dubrovniku, Parohijalni spisi.

1896. Међутим, према школском закону од 20. фебруара 1895, свештеници више нису могли бити учитељи. Први световни учитељ био је Крсто Тушуп, и он је у дубровачкој српској православној школи учио децу у периоду 1896–1900, да би га заменио Илија Л. Ђивановић у наредне четири године (1900–1904) Током година 1904–1906. било је потешкоћа са ангажовањем учитеља, па је најпре на том месту био капелан Теофил Даниловић, па затим учитељ Стеван Бенин. Никола Л. Бркић је овај посао обављао од марта 1905. до септембра 1906, са повременим прекидима. Међутим, од септембра 1906. па све до краја школске 1911–12. године у српској школи је предавао умировљени државни учитељ Никола Мандић. Следеће школске године учитељ је био Вук Врчевић, а после њега, од 1913. па све до преласка школе у надлештво државе, Вук Ђоровић (Arsić 2012a, 350–361).

СРПСКА ЖЕНСКА ШКОЛА „БОЖО БОШКОВИЋ“

Међутим, иако су школу, према записима, похађале и девојчице, очигледна је била потреба оснивања самосталне женске школе. То је и учињено. Наиме, Српска закладна женска школа „Божо Бошковић“ основана је, како пише Јовица Перовић, задужбинарским писмом од 21. августа 1879, а што је и потврђено од надлежних власти 10. јула 1880. године. У првом ставу овог акта стоји: „Господин Никола покојнога Васиља Бошковића за себе и у име своје сестре Маријете Опуйић рођене Бошковић, и своје снахе Госпође Теодоре удовице Бошковић, рођене Путица, сјећајући се жеље свога брата и мужа покојнога Божана Васиља Бошковића, да се дјевојчице у Дубровнику у материнском српском језику обучавају и васпитавају, и да би се та покојникова жеља остварила, и његова успомена овјековечила родољубном закладом имао би се умно и науковно развијати женски спол, који је од саме природе на то опредјељен да облагорођава срце и душу свога порода у добу дјетинском, како би ова дјеца кад узрасту, надахнута будући из младости добрим начелима и честитим намјерама била од користи и од дике себи, својој отаџбини и своме народу“.⁶

Прва генерација српске женске школе имала је 27 ученица, којима је, и по жељи задужбинара, предаван „вјеронаук православни и књижевна настава у српском језику писменима ћирилским“.⁷ Прва учитељица ове школе Софија Пупић одржала је први час 8. новембра 1879. године.

⁶ Perović, *Srpska zakladna ženska škola „Božo Bošković“ u Dubrovniku.*

⁷ Perović, *Srpska zakladna ženska škola „Božo Bošković“ u Dubrovniku.*

Током 1880. изабран је и први школски одбор, којим је председавао, по жељи задужбинара, епископ Герасим Петрановић.⁸

Бригу о женској школи су и надаље водили Бошковићи, најпре сам Нико, који је настојао да и даљим донацијама, као и ангажовањем учитеља, обезбеди њен несметани рад. После Софије Пупић, учитељица у овој школи је била Анка Мирковић (1885, 1887–1892), затим Зорка Томановић (1886–1887), Миле Јелић (1892–1898), Марица Мариновић (1898–1900), Марица Бошковић (1900–1905) и Катица Суботић (1905–1908). Олга Поповић предавала је у српској дубровачкој женској школи до марта 1913. године.

ЗАДРУГА СРПКИЊА ДУБРОВКИЊА

О будућности дубровачког женског подмлатка бринула је, поред школе, и Задруга Српкиња Дубровкиња, коју је водила Теодора Бошковић.

Задруга Српкиња Дубровкиња основана је на седници одбора покретача 6. јула 1887, док је њен рад одобрен одлуком надлежних власти 12. септембра исте године. Те исте године, штампана су *Правила добродјелне Задруге Српкиња Дубровкиња*, састављена, како стоји на крају текста, „У Дубровнику на Видовдан 1887“, у сопственом издању. Прва управа Задруге, у коју су ушле Теодора Бошковић, као председница, Марија Бабић, као потпредседница, Милева Бравачић, као благајница, Ана Ђуковић и Анка Мирковић, као прегледачице рачуна, и Никола Бабић као записничар (перовођа), изабрана је 5. новембра исте године.⁹

Задруга је основана са начелним циљем да „се стара... да унаприједи подмладак српски, нарочито женску страну, просвјетно и морално добротворством и својским настојавањем око тога“ (*Pravila* 1887, 3), као и да „унапређује женску страну српску у просвјетном и друштвеном животу, искорјењујући мане и зле и застареле обичаје, подстичући и унапређујући разуман и моралан живот – на поштењу, заради и заштеди“ (*Pravila* 1887, 3), уз коначно одређење – да се и један и други наум остварују „с мјером и посљетком родољубним и домољубним“ (*Pravila* 1887, 3). У даљем тексту, конкретизовани су ови циљеви, тако да се наводи да ће Задруга помагати школској деци, и мушкој и женској, „одијелом, књигом и осталим“, а онима који због сиромаштва не могу ићи у школу – настојаће да то омогући. Што се

⁸ Више о овоме видети у: Perović, *Srpska zakladna ženska škola „Božo Bošković“ u Dubrovniku*.

⁹ Више о овоме видети у: Perović, *Zadruga Srpkinja Dubrovkinja*.

тиче женске деце, која успешно заврше основну школу, Задруга намерава да им обезбеди даље школовање на српској вишој женској школи или на препарандији. Такође нису занемарене ни традиционалне женске вештине – па ће се радити, како је стајало у *Правилу-ма*, и на поукама у женском ручном раду, „у кућарству, вртларству и свиларству“, док би даровитије ученице биле даље упућиване у веће радионице израде рубља, накита и прибора. Ти послови, као и друге техничке струке, у којима би се ученице усавршавале – као што су „телеграфија, фотографија, поштарство“, обезбедиле би „частан и поштен живот и ужитак сиромашким женскињама“ (*Pravila* 1887, 4).

Овако озбиљан план рада могао се остварити уз значајна финансијска улагања које је обезбеђивала својим ауторитетом председница Задруге Теодора Бошковић. После смрти мужа, Теодора је наставила свој добротворни и, уопште, друштвени рад, тако да је била „високо цијењена од свих становника Дубровника, како пише њен биограф Ј. Перовић, без разлике... Одгој и достојанство старих Дубровкиња, не само пучанка, но и владика, од првих аристократских породица, у њој су били оличени, јер, заиста, ниједној од њих не би уступила у љуцкости, образованости и финим манирима“.¹⁰

Први који су приложили у фонд Задруге Српкиња Дубровкиња били су не само угледни Дубровчани, него и блиски пријатељи и рођаци Теодоре Бошковић, са којима је она већ сарађивала у својим ранијим настојањима. Међу њима су биле Милева Константиновић, Марија Опујић, Ристо Шкуљевић, Тодо Аничич, Нико Бошковић, Ђорђе Грковић, Ђорђе Ковачевић, а њима су се следећих година придружили и Ђорђе Николајевић као и епископ Герасим Петрановић.

Задруга Српкиња Дубровкиња свој рад је заснивала на објављеним правилима, а, како би одржала и увећала своје добротворне фондове, сем редовних прилога „задругарица“ и пријатеља Задруге, као и прихода завештаних задужбина, организовала је и забаве и изложбе, као и јавна предавања и читања, села, беседе... О забавама Задруге, које су увек биле посећене од угледних гостију, извештавала је дубровачка штампа, па се може закључити да су биле богатог али и поучног садржаја. Тако је „Дубровник“ известио током 1892. да „Добротворна Задруга Српкиња Дубровкиња“ приређује беседу у корист своје благајне у дворани Српског певачког друштва „Слога“, уз учешће певача тог друштва али и Градске музике, под управом Г. Мајера. У вести је

¹⁰ Perović, *Biografija Teodore Bošković*.

назначено да се улаз за једну особу наплаћује једну фиорину, а за породицу – две, док се добровољни прилози примају „са захвалношћу“. „Дубровник“ није пропустио да речима похвале пропрати ову забаву, нагласивши да су „доприноси били прилично обилати“, док је забава „потрајала до касно доба ноћи, весело и на опће задовољство“ (Arsić 2011, 32–41). У истим новинама, често је представљан и програм забаве, како је било 1894, када је наглашено да је публика могла да прати „декламације, игре, дечје представе, певање и свирање“, док је највише пажње изазвало сремско коло у извођењу школске омладине. Комедију *Три оца најеганџији* представљали су већ познати аматери – Л. Сухор, И. Нардели, С. Кнежевић, А. Пасарић и Ђ. Бабић, као и глумице Даница Бабић и Милка Врчевић. Забава је завршена балом, који је потрајао, како је прецизно наведено „до три уре по поноћи“. Међутим, није се губио из вида основни циљ забаве – овом приликом прикупљено је готово 300 фиорина, како је саопштено (Arsić 2011, 32–41).

Задруга је на исти начин, јавно, путем новинских вести, после својих седница, извештавала и о стању својих фондова, као што је то строго и редовно вођено и у њеним књигама. Ту, исто тако, налазимо и податке о улагањима, односно конкретним добровољним прилозима (Perović, *Zadruga Srpkinja Dubrovkinja*). Перовић, имајући у виду вишегодишњи рад Задруге, закључује да је она: „свој скромни приход дјелила на више страна, за одијело и обућу сиромашној српској дјечи, за милостање потребнима, у просвјетне сврхе, а доцније и за припомоћ издржавања школе ручног рада, спојене са фондацио-налном женском школом Божа Бошковића, те за изучавање ноталног пјевања ученика основних српских школа што је било преузело на се друштво 'Слога'“.¹¹

Задруга је, према њеном финансијском стању, све више напредовала, све до половине друге деценије 20. века. Тада је, 1916. године, у жеку ратних дешавања, Задруга Српкиња Дубровкиња била распуштена, а њена имовина заплењена од аустријске управе (Živanović 1962, 128–129).

***

Током рата 1914–1918. године било је врло тешко стање за српску школу, али је она и даље радила. Међутим, после рата, српска школа се више није могла самостално издржавати пошто су њени фондо-

¹¹ Perović, *Zadruga Srpkinja Dubrovkinja*.

ви, после пада аустријске валуте, били недовољни. Стога је одлука-ма Министарства просвете од 13. јануара и 23. априла 1920. године наложено да се „српска закладна мушка школа прогласи земаљском школом, а учитељ те школе од 1. децембра 1919. уврсти у државне чиновнике, те да и та школа потпада под постојеће прописе за јавне школе“ (Perović 1930, 460–461).

Исто је одлучено и за женску закладну школу „Божо Бошковић“.

Православне српске девојчице су у Дубровнику у периоду 1831–1914. имале могућности да се образују исто колико и њихови вршњаци, што је био, најпре, резултат мудрог ангажовања првог учитеља Ђорђа Николајевића од стране успешне српске православне црквене општине. Личним залагањем Ђ. Николајевића, српска школа у Дубровнику је легализована, тако да су и девојчице успешно наставиле своје основно образовање. Исто тако је промишљено реаговано и на могућност оснивања самосталне женске школе, према задужбини Божо Бошковића, као што је оснивањем Задруге Српкиња Дубровкиња настављена брига о даљем образовању и контролисаном укључивању у даљи пословни живот младих Дубровкиња.

Извори

- Perović, Jovica. *Biografija Teodore Bošković*, rkp, Arhiv SPC u Dubrovniku.
Perović, Jovica. *Zadruga Srpkinja Dubrovkinja*, rkp, Arhiv SPC u Dubrovniku.
Perović, Jovica. *Srpska zakladna ženska škola „Božo Bošković“ u Dubrovniku*, rkp, Arhiv SPC u Dubrovniku.
Tutorstvo SPC u Dubrovniku, Parohijalni spisi, rkp, Arhiv SPC u Dubrovniku.

Литература

- Adamović, Vicko. 1892. *Građa za istoriju dubrovačke pedagogije II*. Zagreb: Naklada Hrvatskog pedagogijsko-književnoga zbora.
Arsić, Irena. 2004. „Ђорђе Николајевић и Дубровник“. У *О Дубровнику и о Дубровчанима*, прир. Irena Arsić, 5–22. Ниш – Београд: Centar za crkvene studije – Ars libri.
Arsić, Irena. 2005. *Dubrovački stampari i izdavači XIX veka*. Београд – Банја Лука: Ars libri – Besjeda.
Arsić, Irena. 2007. *Srpska pravoslavna crkva u Dubrovniku do početka 20. veka*.

- Dubrovnik – Trebinje – Beograd: Srpska pravoslavna crkvena opština – Episkopija zahumsko-hercegovačka i primorska – Ars libri.
- Arsić, Irena. 2011. „Znamenita Dubrovkinja Teodora Bošković“. *Srpsko-dalmatinski magazin* 6: 32–41.
- Arsić, Irena. 2012a. „Srpske škole u Dubrovniku“. U *Kultura Srba u Dubrovniku 1790–2010. Iz riznice Srpske pravoslavne crkve Svetog Blagoveštenja*, prir. Goran Spaić & Jelica Reljić & Miodrag Perišić, 350–361. Beograd – Dubrovnik: Arhiv Srbije – Srpska pravoslavna crkvena opština u Dubrovniku.
- Arsić, Irena. 2012b. „Jovan L. Perović – najznačajniji istraživač Arhiva SPC u Dubrovniku“. *Crkvene studije* 9: 315–323.
- Arsić, Irena. 2019. „Motiv Racinove Lenke u dubrovačkoj književnosti“. U *XLV međunarodna naučna konferencija na LI letna škola na Međunarodniot seminar za makedonski jezik, literatura i kultura*, za izdavačot: Nikola Jankulovski, 207–214. Skopje: Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“.
- Viden, Ivan. 2012. „Tošović (Lainović – Tošović)“. U *Kultura Srba u Dubrovniku 1790–2010. Iz riznice Srpske pravoslavne crkve Svetog Blagoveštenja*, prir. Goran Spaić, Jelica Reljić & Miodrag Perišić, 247–249. Beograd – Dubrovnik: Arhiv Srbije – Srpska pravoslavna crkvena opština u Dubrovniku.
- Živanović, Milan Ž. 1962. *Dubrovnik u borbi za ujedinjenje, 1908–1918*. Beograd: Istorijski institut.
- Nikolajević, Đorđe. 1849. „Rodoljubivim čitateljima Dalmatinskog magazina“. *Srpsko-dalmatinski magazin*: 3–4.
- Nikolajević, Đorđe. 1880. *Životopis i dobročinstva Boža Boškovića*. Zadar: Narodni list.
- Nikolajević, Đorđe. 2004. *O Dubrovniku i o Dubrovčanima*. Prir. Irena Arsić. Niš – Beograd: Centar za crkvene studije – Ars libri.
- Perović, Jovica. 1930. „Srpska škola u Dubrovniku i njezini nastavnici“. *Učitelji u školi i u narodu* 1: 271–273.
- Pravila dobrotvorne Zadruga Srpkinja Dubrovkinja*. 1887. Dubrovnik: Dobrotvorna Zadruga Srpkinja Dubrovkinja.
- Ruvarac, Dimitrije. 1931. „Zahtevanje dubrovako-dalmatinskih Srba 1848“. *Rešetarov zbornik iz dubrovačke prošlosti*: 195.
- Stojan, Slavica. 2003. *Vjerenice i nevjernice. Žene u svakodnevicu Dubrovnika*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti.

Примљено / Received: 18. 04. 2022.

Прихваћено / Accepted: 17. 11. 2022.

ЧЕДОМИЛА МАРИНКОВИЋ

РИМОН Центар за проучавање и промоцију јеврејског наслеђа, Београд

cedomilamila@gmail.com

Напуштање Јалије – Од Пијаде Капетановић до Паулине Лебл Албале: развој образовања и друштвени активизам Јеврејки од средине 19. века до Другог светског рата*

Текст настоји да у историјској перспективи представи развој образовања женске деце у београдској сефардској заједници, као и трансформацију њихове традиционалне улоге у јеврејском друштву увођењем обавезног образовања за девојчице. Представљајући неке од најважнијих протагонисткиња тог процеса, од прве јалијске учитељице Пијаде Капетановић, преко Естире Русо до Паулине Лебл Албале, посебна пажња ће бити посвећена испитивању евентуалног утицаја идеја традиционално либералнијег односа јудаизма према жени, који је био основа за лакше продирање образовних идеја у оквиру ове заједнице, као и за настанак и развој јеврејских женских друштава средином 19. века у Београду.

Кључне речи: Јеврејско женско друштво, образовање јеврејских девојчица, еманципација образовањем, Естира Русо, Паулина Лебл Албала

---

* Текст је посвећен мојој нани, учитељици Надежди Мисаљевић (1913–2006), једној од мање познатих али не зато и мање активних протагонисткиња идеја женске еманципације образовањем.

Abandoning Yalia – From Pijada Kapetanović to Paulina Lebl Albala: Development of Education and Social Activism of Jewish Women from the mid-19th Century until World War II

The essay examines the history of female education in the Belgrade Sephardic community, as well as the modification of their traditional role in Jewish society as a result of the introduction of obligatory education for girls. Presenting some of the most important figures in the process, from the first Yali's female teacher, Pijada Kapetanović, through Esther Russo to Paulina Lebl Albala, special attention will be paid to examining the possible influence of Judaism's well-known educational habits and traditionally more liberal attitude toward women on the emergence and development of Jewish women's societies in Belgrade in the middle of the nineteenth century and the easier penetration of educational ideas within this community.

Key words: Jewish Women Society, education of Jewish girls, emancipation through education, Esthara Russo, Paulina Lebl Albala

НАРОД КЊИГЕ

Од свог настанка, јудаизам је својим следбеницима наметнуо учење као верску обавезу. За разлику од, на пример, хришћанства, које од свог свештенства тражи да буде образовано,¹ учење је међу Јеврејима сматрано не само заповешћу већ, уз милосрђе, чак врховном заповешћу. Библијска заповест „подучаваћеш своју децу“ (*Biblija*, Мојсије V, 6:7), уведена је пре више од две хиљаде година у систем општег образовања. Талмуд је прописао да сваки град мора да има школе, а да ниједном учитељу не може да буде додељено више од двадест и пет ученика. Сиромашни су морали да буду подучавани бесплатно. Родитељима је било забрањено да живе у граду без школског система, па ако су проводили време у таквом

---

¹ Црква је, у ствари, дуго обесхрабривала католике да сами читају Библију. Тек је немачки превод Библије из петнаестог века, који је сачинио Мартин Лутер, широко популарисао проучавање Библије међу писменим Немцима.

месту, на оцу је била пуна одговорност за образовање деце (Talmud, *Bava Batra*, 21 а).²

Сврха овог образовања није било постизање професионалног и финансијског успеха (мада је у савременом друштву, та заповест, Јеврејима често доносила и добробити), већ је била верска и морална, тј. разумевање онога што Господ захтева од човека. Због тога је учење било обавезно и онда када је доносило финансијске невоље. У свом Јеврејском законику, чувени јеврејски учитељ и полихистор из 12. века раби Мозес Мајмонидес је прописао: „Сваки Јеврејин је обавезан да проучава Тору, без обзира на то да ли је богат или сиромашан, да ли је здрав или болестан, да ли је у снази младости или је стар и слаб. Чак и човек који је толико сиромашан да се одржава на милостињи, или проси од врата до врата, као и човек који има жену и децу које издржава, обавезан је да одређени период током дана и ноћи одвоји за проучавање Торе. Тору треба проучавати све до дана своје смрти, јер је Господ Зналац, он је субјект знања, и он је само Знање. Све је једно“ (Maimonides, *Mishneh Torah*, I: 1–10).

У време када су скоро сви мушкарци хришћани и муслимани, а поготово њихове жене, били неписмени, скоро сви мушкарци Јевреји, и њихове жене, могли су да читају и пишу, а многи од њих су достигли висок ниво знања. Један калуђер, који је живео у дванаестом веку и био ученик великог католичког теолога Абелара (1079–1149), писао је да „Јеврејин, без обзира колико да је сиромашан, ако има десет синова – све ће их описменити, не због користи, као што то чине хришћани, већ да би разумели Божији Закон, и то не само синове већ и кћери“ (Smalley 1964, 52).

Писмо које је у истом веку написала на самрти једна Јеврејка у Египту, илуструје Абеларов опис: „Кажем ти сестро моја да сам се озбиљно разболела и да има мало могућности да се опоравим. Ако Господ на висинама одреди да треба да умрем, моја је највећа жеља да се ти бринеш о мојој малој кћери, и да се потрудиш да она учи. Знам да заиста сваљујем велики терет на тебе. Јер ми немамо довољно новца за њено чување, да не спомињем и трошак подуке. Али имамо пример наше мајке и учитељице, Божије слушкиње“ (Smalley 1964, 52). Историчар средњовековног јеврејства, Хаим Хилел Бен-Сасон је

---

² *Бава Бајра* („Последња капија“) је трећи од десет талмудских трактата из реда *Незикин*; Овај трактат приписује институцију формалног јеврејског образовања мудрацу Јошуи бен Гамлијелу из првог века. Пре тога, родитељи су своју децу учили неформално. Бен Гамлијел је основао школе у сваком граду и учинио образовање обавезним, од 6 или 7 година.

стога закључио: „Ово је пример јеврејске породице која сигурно није била богата, у којој су жене две генерације биле образоване и старале се о образовању својих кћери“ (Ben-Sason 1985, 521).

Један од највећих јеврејских научника, раби Соломон Исак из Троа, познатији по акрониму Раши (1040–1105) имао је три кћери: Јохевед, Миријам и Рахел. За њих је везано више предања која сугеришу да су оне поседовале необичну побожност и ученост (Zolty 1993). Најпознатија, а највероватније и истинита прича је да су се Рашијеве кћерке училе Тори и Талмуду у време када је женама било забрањено да уче Талмуд (Taitz & Sondra 1978, 88). Иако се чини да је немогуће да девојчице са јешивом,³ у свом дому одрастају без познавања Торе, постоји више доказа о овоме, посебно у одређеним респонсама.⁴ Такође постоје докази да су Рашијеве ћерке и унуке предавале Тору локалним женама и служиле као модели за правилно извођење јеврејских ритуала.⁵

Пошто су веровали да је учење светиња, Јевреји су чинили све напоре да продуже образовање своје деце. Док су њихови сиромашни суседи не-Јевреји давали малу децу на рад, јеврејски родитељи, чак и они сиромашни, тежили су да им деца остану у школи бар до тринаесте године тј. верског пунолетства (бар мицва). А када би та деца почела да раде, без обзира на врсту посла, од њих се очекивало да наставе своје образовање. Јеврејски теолог Абрахам Јошуа Хешел наводи искуство једног хришћанског теолога који је посетио Варшаву током Првог светског рата: „Једном сам на паркингу видео многе кочије, али нигде није било возача. У мојој бих земљи знао где да их потражим. Мали јеврејски дечак ми је показао пут; у кући у дворишту, на другом спрату, био је *шџицх* (комбинација синагоге и учионице) јеврејских возача. Састојао се од две просторије, једне пуне томова Талмуда, док је друга била намењена молитви. Сви су возачи били удубљени у грозничаво учење и у верске расправе. Тада сам открио да све професије, пекари, месари, обућари, итд. имају свој *шџицх* у сваком јеврејском крају; и сваки слободан тренутак који је могао да буде отет од посла био је посвећен проучавању Торе“ (Heschel 1995, 46).

³ Јешива је јеврејска верска школа.

⁴ Респонсе су одговори познатих рабина на одређена правна питања. Тако се у једном Рашијевом одговору наводи да је он преслаб да пише, па тако „диктира својој ћерки“, што указује да је она била способна да разуме и напише компликована правна питања на хебрејском (Agus 1965, 141).

⁵ Agus 1965.

Ова јединствена интелектуална достигнућа нису последица, као што се понекад наговештава, урођено супериорне интелигенције међу Јеврејима, већ једино и директно последица јудаизма. Мада су многи Јевреји престали да се придржавају закона јудаизма, веровање у потребу за образовањем је остало као вредност за већину Јевреја.

ПРОМЕНА УЛОГЕ ЖЕНЕ У СЕФАРДСКОЈ ЗАЈЕДНИЦИ У БЕОГРАДУ

У традиционалним друштвима, какво је вековима уназад било српско, па самим тим и јеврејско, као мањинско друштво, улога жене је до четврте деценије 19. века била строго одређена патријархалним моделом и традицијом. Код Сефарада жена је била „краљица дома“ и дневног живота,⁶ а једна сефардска пословица чак каже да је жена „супруга само од вечери до јутра“ (Mais 2011, 51).⁷ Јеврејска жена се бринула за многобројну породицу, децу и старе, припремала је оброке, одржавала здравље и хигијену укућана. У очувању здравља су јој помагале друге жене: традиционалне исцелитељке и траварке – *џриканџесе* (Alexander & Рапо 2011, 229–278), а при порођајима *комагрес* – бабице. До средине 19. века жене су биле одговорне и за васпитање женске деце која нису ишла у школу већ су „науку о животу“ учила код куће, од многобројних жена различитих генерација – тетака (*џија*) и бака (*нона*). Венчања девојака су била уговорена од стране родитеља и због тога је често долазило до неспоразума, а понекад и до трагедија.⁸ Оно што је за мушкарце била чаршија, за сефардску жену је био *курџижу* – авлија, центар дневног живота. У њему су се одвијале *лакулаге* – прање веша, жене су заједно месиле и кувале, а размењивале су и искуства, уговарале бракове и подучавале децу. Породица, преко дана посвећена својим улогама, окупљала се за Шабат, верске празнике и током обележавања важних фаза животног циклуса – обрезивања, верског пунолетства, зарука и венчања (Marinković 2020). У Београду до средине 19. ве-

---

⁶ Сефардска пословица гласи: *La mujer es la reina di la kaza* – жена је краљица куће.

⁷ *Mujer kazada di la nochi a la minyana*.

⁸ Иако из овог времена није сачувано пуно историјских сведочанстава, интересантни су записи о сефардском животу на Јалији које нам је оставио књижевник и дипломата Хаим С. Давичо, чије су разне приче са Јалије тих година објављиване у српским књижевним часописима *Ошаџбина* и *Дело* (Cf. Јовановић 2014, 984, f. 6).

ка Јеврејке Сефарткиње су говориле само ладино (Vučina Simović & Filipović 2009, 42).⁹

Иако поједине ауторке сматрају да се у то доба живот јеврејске жене није много разликовао од живота српских жена као и „жена у другим мањинским заједницама“ у Србији (Ђурић & Георгијева 2003), те да се њихова еманципација одвијала сличним токовима, сматрамо да то није у потпуности тачно. Споља гледано, делује да би овај став могао бити тачан, јер су све наведене групе жена биле везане за *приватну* сферу.

Ипак, док су српске жене (укључујући и књегинју Љубицу) (Stanišić 2016) до тридесетих година 19. века још двориле мужеве и нису смеле да седе за заједничким столом са њима, независност и важност јеврејске жене у оквиру дома је била знатно већа и одликовала се неким специфичностима које су се базирале на принципима из Торе и Талмуда.

Основни концепт равноправности жене и мушкарца у јудаизму базира се на Тори, где се већ у Првој књизи Мојсијевој, жена, назива *езер кенеіго*. Од многобројних тумачења превода овог израза највише се истиче онај, Браун-Драјвер-Бригис *Хебрејско Енилеској лексикона*, који даје дефиницију овог термина као *йомоћ ономе шїо је насїрам*, те овај пасус преводи као „Направит ћу му помоћ која му одговара, тј. једнаку и адекватну себи“ (Brown 2007, 617).

Са друге стране, Српски грађански законик – настао 1846. године по моделу француског и аустријског грађанског законика, а у ствари највећим делом на основу обичајног права – и који је у српској средини био у употреби од 1844. до 1946. године, предвиђа потпуно укидање било какве женине воље у браку. Његова основна карактеристика била је „потпуно потчињавање мужу посебно у домену пословне способности. Њој се са удајом то право одузимало. Жена у браку је тако била изједначена са умоболницима, расипницима и распикућама“ (Draškić & Popović-Obrađović 1998, 15). Насупрот томе, јеврејске жене су још од библијских дана имале право да имају сопствену својину којом слободно располажу. Штавише, у Причама Соломоновим – које се традиционално читају на јеврејским венчањима – више пута се говори о пословној оштроумности као особини која се цени код жена.

⁹ Назив говорног језика међу Сефардима на Јалији био је еспањол, ђудио, ђудезмо, ђудео-еспањол, док се за писани језик од 1964. године усталио назив ладино. У овом тексту ћемо га надаље звати ладино.

За разлику од хришћанског, а посебно патријархалног српског друштва, јеврејско друштво је *маирилинеарно*, тј. сродство се рачуна према мајци. Стога је јеврејска жена у оквиру породице веома цењена, јер је она стуб куће, традиције и идентитета.¹⁰ Строги талмудски прописи чувају жену од самовоље мужа и налажу супругу да жену поштује, воли и обезбеди јој срећан живот (Urbañ 1927, 72). Женски материјални статус одређен је њеним миразом. У браку, жене су заштићене одредбама *кеџубе*, брачног уговора који им гарантује материјалну сигурност. Разводи су ретки, али уколико брак није функционалан, жена може да иницира развод и да тражи његов раскид тј. *іеџ* – отпусно писмо (Urbañ 1927, 70). Поштујући принцип очувања живота, жене у случају угрожености могу да изврше абортус, а из истог разлога су јој и одређена контрацептивна средства доступна. Сексуални односи нису грех, већ обавеза и нису искључиво средство прокреације (Spasojević 2015, 148).

У другој половини 19. века, „фазно“ стварање српске националне државе донело је огромне политичке, економске, културне и друштвене промене у Београду. Ове промене су пратиле шири западноевропски талас модерности и њихова идеологија је била у великој мери прихваћена међу београдским становницима, без обзира на њихову етничку или верску припадност. Тако је плима модерности српског друштва почела да утиче и на до тада вековима издвојену сефардску заједницу Београда (Ђуричић & Georgijeva 2003). Промена је почела током 1862. године, повлачењем Турака из вароши у град, после кризе око Чукур-чесме.

Пре ове велике промене у начину живота, економском и образовном – сефардске жене биле су доминантне само у приватном, породичном животу у својим домовима и у оквирима јеврејске четврти на Јалији, у којој су током четиристо година живеле изоловано (Vidaković 1990, 21–22). Њихов традиционализам огледао се у томе што су чувале шпански језик и традиције посредством имена, романси, пословица и сефардске кухиње (Vučina Simović & Filipović 2009).

---

¹⁰ Важност јеврејске жене као стуба идентитета је посебно била истакнута у оним јеврејским заједницама које су посебно биле изложене насилном покрштавању, као нпр. у јеврејској заједници Португала крајем 15. и почетком 16. века. Мушкарцима – *конверзима* је тада и на тај начин трајно било одузето право испољавања вере у јавности, те је целокупни јеврејски идентитет чувала жена, бринући, у приватности дома, о свим важним аспектима вере као што су чистоћа хране, обрезавање и одржавање традиције. Више код: Liebman 1996, 97–108.

Како је опште образовање постало доступније Јеврејкама – а то се десило већ 1864. године, када се отвара прва државна школа за девојчице – почела је и јеврејска женска еманципација. Жене почињу више да излазе, да чешиће напуштају дом и Јалију, и да преузимају нову друштвену улогу, не само у својој друштвеној групи већ и у ширем, српском друштву. Женска деца уче језик средине, а традиционална религиозност опада (Spasojević 2015, 150). Еманципација Јеврејки се убрзо и веома јасно афирмише посредством женских каритативних друштава. Ова улога се поклапала са традиционалном улогом мајке која брине за све којима је помоћ потребна, тако да филантропија постаје прихватљив начин да се жене уведу у јавну сферу друштвених односа, а да при томе не изазову подозрење.

ЈЕВРЕЈСКА ЖЕНСКА ДРУШТВА У БЕОГРАДУ

Јеврејско женско друштво прво је женско добротворно удружење, не само међу балканским Сефардима, већ је и прво женско удружење основано у Србији, уопште. *Јеврејско женско друштво* основано је 1874. године у Београду, у тадашњој јеврејској махали на Дорћолу. Основала га је неколицина сефардских жена на челу са Естером Пинто, Тони Азриел и Саром Алкалај (*Јеврејско женско друштво* 1924, 7–8). Две деценије касније (1894. године) основано је и Ашкенаско женско друштво *Доброшвор*.¹¹

Већ је Гизела Бок истакла да:

„Женски покрет није створен као организован, а нарочито не као масовни покрет, али многе жене су се ангажовале и појединачно као и заједно са другим женама, те су тако границе између приватног и јавног постале нејасне и мање дефинисане, што је то значило да их је лакше било прећи. За многе жене средње и више друштвене класе настојање да се помогне сиромашнима (постали) су прва фаза и почетна средства за потврђивање улоге у корист њиховог сопственог пола“ (Воск 2005, 180).

У науци је већ истакнут значај појаве и рада *Јеврејског женског друштва* – као најстаријег женског сефардског друштва не само у Србији и на Балкану, већ и на читавом Орјенту – за развој женског

¹¹ Ашкенази су били знатно мања заједница од Сефарада и углавном су били бољег материјалног стања. Због тога је код њих постојао знатно мањи број каритативних удружења. Могуће објашњење зашто је женско ашкенаско друштво основано знатно касније него сефардско могло би да лежи и у тој чињеници. Статут ашкенаског друштва *Доброшвор* чува се данас у Јеврејском историјском музеју у Београду (ЈИМ, бр. 5870).

покрета. У науци је већ постављена теза да се улога и важност удружења жена добротворки, могу посматрати као „префеминистичке“ асоцијације. Филантропија – која се налази у корену женских друштава представља основну покретачку снагу и подстицај на даљу еманципацију жена у патријархалној средини.

Развој *Јеврејској женској друштва* је имао неколико фаза. Циљеви друштва у његовој првој фази развитка били су најпре да се подигне санитарна свест међу женама, а затим да се пружи помоћ сиромашним девојкама и удовицама са бебама и децом, да би, каснијим радом и развојем, друштво дало значајну подршку образовању и културном развоју целокупне јеврејске заједнице. У другој фази развоја друштва, од бугарског рата 1885. године, чланице су постале болничарке. Посебно се истакла Наталија Нети Мунк, која је била и носилац више одликовања и која је једина жена сахрањена на сефардском гробљу у оквиру споменика палима у балканском и Првом светском рату.

У трећој фази развоја друштва препозната је потреба да се девојчице школују за самосталност о чему ће више речи бити касније. У оквиру Друштва оснива се и комитет који се бави организацијом боравка сиромашне и болесне деце на јадранској обали. Зато је 1928. године основано дечје опоравилиште *Кармел* на Прчњу у Боки Которској. Организују се популарна предавања о медицинским темама за жене. Друштво сарађује са разним другим јеврејским и нејеврејским институцијама у Београду, са својим програмима и кампањама редовне и хитне помоћи породицама и појединцима којима је помоћ потребна.

Истраживања *Јеврејској женској друштва* Јелене Филиповић и Иване Вучине Симовић показала су како су, на нашим просторима женска брига за сиромашне, а посебно за децу и друге жене – за коју је у патријархалном друштву била потребна изузетна лична храброст и снага одиграле пресудну улогу у формирању јеврејских женских друштвених покрета. Укратко, женска филантропија ишла је руку под руку са женском еманципацијом која је на овим просторима била потпомогнута и борбом за женско образовање (Vučina Simović & Filipović 2013, 78–95).

ОБРАЗОВАЊЕ ЈЕВРЕЈСКИХ ДЕВОЈЧИЦА

Кључну улогу у овом процесу имало је увођење јавних школа за девојчице које се за Јеврејке одиграло 1864. године када је, у једној приватној кући на Јалији, отворена прва школа за девојчице. Овак-

ва одлука била је директна последица Наредбе „за основне сербске женске школе“, донете четири године раније (Spasojević 2015, 150).¹² Девојчице су ишле у школу од 6 до 13 година. У почетку, оне су биле јако малобројне и незаинтересоване за учење. Код јеврејских девојчица које су похађале школу препреку је представљао и језик, јер су сефардске девојчице знале само ладино. Прва учитељица женске јеврејске школе је била Пијада Капетановић.¹³

Како су школе биле државне, држава је обезбеђивала стан, школску опрему и огрев, а јеврејска заједница плату. Најпознатије учитељице на Јалији осамдесетих и деведесетих година 19. века су биле: Регина Јелишева,¹⁴ Злата Барух, Сидонија Херцог, Регина Бенедикт и Јелена Алкалај. Ипак, свакако најпознатија учитељица јеврејске девојачке школе је била Естира Калмић Русо која је на Јалији подучавала чак 32 године.

Естира Калмић Русо рођена је 1. јануара 1873. године у Београду, од родитеља Буене и Аврама Калмића. Била је најстарија од њихово шесторо деце. Због пресељења породице у Пожаревац, тамо је завршила основну школу и два разреда гимназије. Затим је похађала немачку школу у Вршцу. Након повратка породице Калмић у Београд, уписала се у Вишу женску школу 1885. године и након шест година положила је испит за учитељицу, те је исте године постала учитељица Јеврејске женске школе на Јалији. У овој школи је радила док није отишла у пензију, док је истовремено предавала и веронауку на Вишој женској школи у Београду. Писала је кратке позоришне комаде и изводила их је са својим ученицима. Удала се за учитеља и свештеника, Шалома Русоа, 1895. године. Обоје су били веома популарне личности на Јалији и својим преданим радом и љубављу за ученике и остале суграђане изазивали су опште поштовање. За време

¹² Прва женска основна школа у Србији отворена је у Параћину 1845. године, а наредне године и у Београду.

¹³ Пијада Капетановић дошла је у Београд из Голупца где је такође била учитељица. У јеврејској женској школи је предавала 15 година пре него што је отишла у пензију (Spasojević 2015, 150).

¹⁴ Регина Јелишева је била ученица Пијаде Капетановић и прва Јеврејка која је своје школовање наставила на Вишој женској школи. Она је 1878. године прво била постављена за пробну учитељицу у сва четири разреда јеврејске женске школе, да би касније била постављена за сталну учитељицу. Као учитељица, имала је велики утицај на школовање женске деце тако што је утицала на родитеље да женску децу школују, а помагала је и сиромашне ученице како не би прекинуле образовање. У то доба се број ученица у јеврејској основној школи удвостручио (De Мајо 1924, 39–40).

Првог светског рата Естира је боравила у Солуну где је помагала око рањеника. Након Првог светског рата вратила се у Београд и била је заслужна за оснивање *Јуџословенској учишљеској удружења* и *Фонда сиромашних ђака Дунавске школе*. Орденом Светог Саве V степена одликована је 1921. године. Убијена је у логору Старо сајмиште 1942. године (Spasojević 2015, 155–56).

Јеврејска женска школа на Јалији није била чисто јеврејска, али су јеврејске девојчице чиниле већину. Програм се одвијао по разреди-ма и није се разликовао од програма српских основних школа, осим што су веронауку предавали јеврејски вероучитељи.

Истовремено са основним школама, у школски образовни систем уведена је и Виша женска школа која је најпре трајала 3, па 4 године, да би 1898. године постала шестогодишња школа.¹⁵ Управо је Виша школа за девојчице отвараола могућност, посебно за сиромашније девојке, да након завршене школе постану учитељице. Образовање је тако дало могућност женама да стекну личну и економску слободу, чиме је дошло до развоја нове друштвене категорије образованих жена која ће у годинама до Другог светског рата бити носилац женског активизма, па и протофеминистичких идеја у српској средини (Томић 2019, 135–162).

Ипак, већи број јеврејске женске деце почиње да похађа ову школу тек након Берлинског конгреса 1878. године, када Јевреји и формално добијају пуна грађанска права и почињу активније да се укључују у друштвени живот.¹⁶

У том периоду, богатији Јевреји почињу да напуштају Јалију, традиционалну јеврејску махалу у којој су боравили више од четири стотине година и да се, уз данашњу улицу Краља Петра, преко Зерка упућују „у сусрет Београду“. Та ће улица до Другог светског рата постати нова Јеврејска улица чије ће насељавање крунисати и отварање тзв. Матиног дома – нове зграде црквено-школске општине Сефардског обреда, 1928. године.

Након Првог светског рата, долази до стварања још једне јеврејске женске образовне институције. Наиме, на иницијативу Јеврејског женског друштва и уз потпору Јеврејске сефардске заједнице на Дорћолу, отвара се и јединствена занатска школа – *Женска раденичка школа*. Школа је радила од 1919. до 1929. године. Била је отворена у

---

¹⁵ Средњих школа за женску децу није било пре 1863. године (Spasojević 2015, 151).

¹⁶ После Српкиња, најбројније девојке које су похађале Вишу женску школу биле су Јеврејке (Spasojević 2015, 157).

Солунској улици бр. 22, у згради коју је сефардска општина бесплатно уступила. Школу је финансирало Јеврејско женско друштво и у њој су се младе јеврејске девојке обучавале у практичној настави (шивење, кројење, вез) али су истовремено слушале и теоријске предмете као што су српски језик, историја и веронаука, а касније су уведени и певање и гимнастика. Ниједна ученица није плаћала школарину, а Управа школе је ученицама чак давала и извештај проценат од продаје радова. Од 1922. године школа се звала *Женска занатљивска школа* у Београду и трајала је четири године (Spasojević 2015, 160–165).

ВИСОКО ОБРАЗОВАЊЕ

Као и у другим патријархалним срединама, пут девојака од (за њих тада још увек далеке) Више девојачке до (скоро недостижне) Високе школе (Универзитета) није био лак и једноставан. На том путу постојало је пуно препрека: осиромашена српска економија, неповољна законска регулатива, која и даље није допуштала женама бављење јавним послом и, изнад свега, негативни друштвени стереотипи, представљали су дуго времена озбиљне препреке са којима су се, у српској средини, суочавале жене које су тежиле високом образовању (Томић 2019, 144).

Осамдесетих година деветнаестог века девојке су најпре могле да се упишу на Велику школу само као вандредне студенткиње. Касније им је дозвољено да редовно студирају (Spasojević 2015, 171), али право да полагају професорски испит добиле су тек 1912. године, док су за право да предају у свим разредима гимназије морале да чекају период тек након Првог светског рата (Obradović 1998, 253–254).

О предрасудама које су у односу на највише образоване жене владале између два светска рата, чак и на Великој школи, најтрагичније нам говори судбина филозофкиње Ксеније Атанасијевић која је, иако брилијантна докторанткиња и касније доценткиња, због лажних оптужби о плагијаризму и притиска средина морала да се повуче са овог радног места.¹⁷

У том периоду, Београд постаје престоница велике новонастале Краљевине и, као такав, средиште јеврејског живота. Све већи број јеврејских жена се школује на Универзитету, посебно на Медицинском, Правном, Филозофском, Филолошком и Пољопривредном, а све већи број интелектуалки се укључује и у јавни и друштвени живот. Јеврејске студенткиње су биле активне и у разним студент-

¹⁷ О животу и делу Ксеније Атанасијевић види: Mršević & Jovanović 2020.

ским организацијама: Рикица Романо, била је чланица управе *Удружења сшугенџикиња Београдској универзитету*, а Дора Фрајденфелд је била чланица *Одбора за заштитишу љрава сшугенџиша* (Spasojević 2015, 172).

Ипак, међу њима се својим активизмом највише издвојила Паулина Лебл Албала. Паулина Лебл Албала (1891–1967) била је активискиња, публицисткиња и књижевна критичарка. Основну школу и два разреда гимназије завршила је у Нишу. У Београд се са породицом доселила 1902. године. Образовање је наставила у Вишој женској школи и Првој женској гимназији. Студирала је српску и француску књижевност, које је дипломирала 1913. године, након чега је предавала у Другој женској гимназији све до пензије. Преводила је са француског, енглеског и немачког језика. Одликована је Крстом милосрђа 1913. године (Petaković 2011, 8–9). Пред почетак рата придружила се супругу, знаменитом српском дипломату др Давиду Албали у САД-у. После рата се иселила у Израел, да би живот завршила у САД-у.

Паулина Лебл Албала је била једна од првих студенткиња београдског универзитета, а касније је, заједно са Катарином Богдановић,¹⁸ постала и једна водећих женских личности у културном животу Србије, као и један од главних протагониста раног српског феминистичког активизма. Обе су за собом оставиле значајне аутобиографске записе из којих се јасније спознаје како низак ниво њиховог родног идентитета, тако и спори развој промена у српском патријархалном друштву, а истовремено и обим њиховог културног и друштвеног подухвата. Паулина Лебл Албала и Катарина Богдановић су биле и прве жене аутори уџбеника, а Албала је 1927. године постала председница *Удружења универзитетски образованих жена*. На оснивачкој скупштини Удружења поднела је реферат о развоју универзитетског образовања жена које је касније штампано и као монографија. Била је и уредница *Гласника јуџословенској женској савеза*. Тако је, уочи Другог светског рата, Паулина Лебл Албала сматрана за кључну феминистичку личност српске средине.

---

¹⁸ Катарина Богдановић (1885–1969) је била српска филозофкиња, педагошкиња, књижевница и књижевна критичарка. Рођена је у близини Вуковара, а школу је завршила у Београду. Била је директорка гимназије прво у Нишу, а затим и у Крагујевцу. Била је једна од првих српских феминисткиња. Путовала је по Француској, Енглеској и Америци, а у Бечу се упознала и дружила са Алфредом Адлером (Nikolić 1986).

ЗАКЉУЧАК

Као што је приметила Љубинка Трговчевић, за девојке у српској средини образовање, а посебно високо образовање, било је изједначено са феминизмом (Томић 2019, 146). У стварности, иако ова врста феминизма није додатно промовисала политичка или социјална права жена, она им је ипак омогућавала извесну културну и економску еманципацију. Ипак, из случаја Ксеније Атанасијевић, а и многобројних личних сведочанстава саме Паулине Лебл Албале, јасно је да на Универзитету није било ни најмањег помака нити жеље да се статус мушкараца и жена на овом образовном ступњу изједначи.

Да ли су идејне везе српског раног феминизма и јудаизма биле непосредне или су ставови о феминизму, равноправности, активизму и еманципацији проистекли из једног општег хоризонта филозофских идеја са којима су се, у периоду од осамдесетих година деветнаестог века до Другог светског рата све више образоване и еманциповане Српкиње и Јеврејке сусретале, још не можемо са сигурношћу да констатујемо. Ипак, надамо се да смо овде успели да скицирамо начин на који је јеврејско женско образовање и друштвени активизам могло бити подстакнуто традиционалним образовним и хуманистички орјентисаним вредностима јудаизма.

Најзад, ни резултат стогодишње борбе за равноправност жена није био исти код Српкиња и Јеврејки: жене су добиле право гласа у ашкенаској општини 1933. године, а три године касније и у сефардској општини, што је за читаву деценију претходило добијању овог права код Српкиња (Veselinović 1998, 492).

Извори

Biblija, Stari Zavet. <https://ebible.org/srp1865/DEU06.htm> (pristupljeno 22. marta 2022).

Jevrejski istorijski muzej (JIM), br. 5870.

Maimonides, Rabbi Moshe ben Maimon, *Mishneh Torah*, Sefer Madda, Yesodei haTorah (1–10), translated by Eliyahu Touger. https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/904962/jewish/Yesodei-haTorah-Chapter-Two.htm (pristupljeno 20. marta 2022).

Talmud, *Bava Batra* 21 a. In The William Davidson digital edition of the Koren Noé Talmud, with commentary by Rabbi Adin Even-Israel Steinsaltz, Koren Publishers. CC BY NC. https://www.sefaria.org/Bava_Batra.21a.1?ven=Wil-

liam_Davidson_Edition_-_English&vhe=William_Davidson_Edition_Vocalized_Aramaic&lang=bi&with=all&lang2=en/ (pristupljeno 20. marta 2022).

Литература

- Agus Irving, Abraham. 1965. *Urban civilization in pre-Crusade Europe; a Study of Organized Town-life in North-Western Europe during the Tenth and Eleventh Centuries Based on the Responsa Literature*. New York: New York Yeshiva University Press.
- Alexander, Tamar & Papo Eliezer. 2011. „O moći riječi: Iscjeliteljske basme bosanskih sefardskih žena“. *Zeničke sveske* 13: 229–278.
- Ben-Sasson, Haim Hillel. 1985. „Social Life and Cultural Archivement“. In *A History of the Jewish People*, 2nd edition, ed. H. H. Ben-Sasson, 517–561. Harvard.
- Bock, Gizela. 2005. *Žena u istoriji Evrope*. Beograd: Clio.
- Brown, Francis. 2007. *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*. London: Hendrickson.
- Veselinović, Jovanka. 1998. „Jevrejska žena u Beogradu od druge polovine 19. veka do Drugog svetskog rata“. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*, ur. Latinka Perović, 485–495. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Vidaković, Krinka. 1990. *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*. Sarajevo: Svjetlost.
- Vučina Simović, Ivana & Jelena Filipović. 2009. *Etnički identitet i zamena jezika u sefardskoj zajednici u Beogradu*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Vučina Simović, Ivana & Jelena Filipović. 2013. „Philanthropy and Emancipation among Sephardic Women in Balkans in Times of Modernity“. *Journal of Sephardic studies* 1: 78–95.
- De Majo, Jelena. 1924. „Kulturni razvitak jevrejske žene u Srbiji“. U *Jevrejsko žensko društvo u Beogradu 1874–1924. Na dan pedesetogodišnjice od osnivanja*, 50–61. Beograd: Izdanje Uprave Jevrejskog ženskog društva.
- Draškić, Marija & Olga Popović-Obradović. 1998. „Položaj žene prema srpskom građanskom zakoniku“. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*, ur. Latinka Perović, 11–25. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Đuričić, Milica & Ivana Georgijev. 2003. „Emancipacija žena na Balkanu u 19. i 20. veku: kontrastivna analiza uloga Srpkinja i Sefartkinja u modernizacijskim procesima“. *Knjiženstvo [Elektronski izvor] : časopis za studije književnosti, roda i kulture* 3 (3): 1–14. <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2013/zenska-knjizevnost-i-kultura/emancipacija-zena-na-balkanu-u-19-i-20-ve>

- ku-kontrastivna-analiza-uloga-srpkinja-i-sefartkinja-u-modernizacijskim-procesima#gsc.tab=0 (pristupljeno 15. novembra 2019).
- Zolty, Shoshana. 1993. *And All Your Children Shall Be Learned – Women and the Study of Torah in Jewish Law and History*. New York: Aronson.
- Jevrejsko žensko društvo u Beogradu 1874–1924. *Na dan pedesetogodišnjice od osnivanja*. 1924. Beograd: Izdanje Uprave Jevrejskog ženskog društva.
- Jovanović, Željko. 2014. „Haim Davičo’s Text Ženske šale (Women’s Jokes): A Sephardic Folktale or a Serbian Translation of Tirso de Molina’s Los tres maridos burlados?”. *Bulletin of Spanish Studies: Hispanic Studies and Researches on Spain, Portugal and Latin America* XCI: 981–1002.
- Liebman, Jacobs Janet. 1996. “Women, Ritual, and Secrecy: The Creation of Crypto-Jewish Culture”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 35 (2): 97–108.
- Mais, Yitzchak, ed. 2011. *Macedonian Chronicle: The Story of Sephardic Jews in Balkans*. Prev. Rajna Koska Hot. Skopje: Holocaust Fund of the Jews from Macedonia.
- Marinković, Čedomila. 2020. *Jevreji u Beogradu 1521–1942*. Beograd: Kreativni centar.
- Mršević, Zorica & Marko Jovanović, ur. 2020. *Ksenija Atanasijević, o meni će govoriti moja dela*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Nikolić, Milan. 1986. „Predgovor”. U *Izabrani život: dnevnic, eseji, studije i kritike*. Kragujevac: Književni klub „Katarina Bogdanović”, Narodna biblioteka Kragujevac.
- Obradović, Mirjana. 1998. „Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927–1941”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*, ur. Latinka Perović, 252–262. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Petaković, Jelena. 2011. „Albala Lebl Paulina”. U *Znameniti Jevreji Srbije*, prir. Aleksandar Gaon, 8–9. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije.
- Smalley, Beryl. 1964. *The Study of the Bible in the Middle Ages*, 52. Notre Dame: University of Notre Dame.
- Spasojević, Tamara. 2015. „Obrazovanje i kulturni razvitak jevrejskih žena u Srbiji od druge polovine XIX veka do 1941. godine”. *Zbornik JIM* 10: 145–182.
- Stanišić, Gordana. 2016. *Kad su ženskinje postale građanke*. Beograd: Odbrana.
- Taitz, Emily & Henry Sondra. 1978. *Written Out of History: A Hidden Legacy of Jewish Women Revealed Through Their Writings and Letters*. United States, Jacksonville, Florida: BLOCH Publishing Company.
- Tomić, Svetlana. 2019. „Self-Narration of Serbian Female Teachers: From Isolated Village Women to the Metropolises Intellectuals”. *Serbian Studies: Journal of North American Society For Serbian Studies* 30: 135–162.

Urbah, Hinko. 1927. „Položaj jevrejske žene“. *Jevrejski almanah za godinu 5688 god (1927–1928)* III: 64–74.

Heschel, Abraham Joshua. 1995. *The Earth Is the Lord's: The Inner World of the Jew in Eastern Europe*, 46. Woodstock: Jewish Lights Publishing.

Примљено / Received: 18. 04. 2022.

Прихваћено / Accepted: 17. 11. 2022.

HASNA ZILJKIĆ

Kulturni centar Novi Pazar, Novi Pazar

h.ziljkic@live.com

REDŽEP ŠKRIJELJ

Fakultet za islamske studije Beograd, Odjeljenje u Novom Pazaru

rskrijelj@np.ac.rs

Primjena arebice u Sandžaku i njen značaj u obrazovanju ženskog muslimanskog stanovništva

Pismo *arebica* se u literaturi pominje u kontekstu *alhamijado* književnosti, s obzirom na to da je *alhamijado* književnost pisana ovim pismom (oblik arapskog pisma prilagođen fonetskom pravopisu srpskog i bosanskog jezika, kojim su se služili uglavnom muslimani). Međutim, arebicom je štampana kako *alhamijado* književnost, tako i vjerska i druga literatura. Tako će arebica, u pojedinim mektebima u Sandžaku, čak i devedesetih godina XX vijeka naći svoju primjenu. U ovom radu vidjećemo kako nastaje arebica, kako je našla primjenu u Sandžaku i kakvu je ulogu odigrala u opismenjavanju žena muslimanki u XX vijeku, s obzirom na njihov otklon prema „svjetovnim“ školama (naročito je to bilo izraženo u prvoj polovini prošlog vijeka). Cilj ovog rada jeste osvrt na upotrebu pisma arebice, modifikovanog arapskog pisma, kod muslimanskog stanovništva u Srbiji, u kontekstu teme o obrazovanju stanovništva u XX vijeku sa posebnim akcentom na žensku populaciju, ali i podsjećanja na prilike koje su doprinijele postojanju jedne posebne kulture jezika i pisma koja će se na našim prostorima zadržati sve do pojave socijalizma, a na pojedinim mjestima i do pred kraj XX vijeka. U radu će, pored naučne literature, biti predstavljeni i transkripti sačinjeni na osnovu razgovora sa sagovornicima na terenu (opštine Tutin, Novi Pazar i Pešter).

Ključne riječi: arebica, mekteb, obrazovanje, žene, muslimani, Sandžak

Incorporation of Arebica in Sandžak and its Significance in the Process of Muslim Womens' Education

Arebica is mentioned in the literature in the context of *Aljamiado* literature, considering that *Aljamiado* literature was written in this script (a form of Aebica adapted to the phonetic spelling of the Serbian and Bosnian languages, used mainly by Muslims). *Aljamiado* literature, as well as religious and other literature, were printed in *Arebica*. Thus, in some schools in Sandžak, even in the last decade of the 20th century, *Arebica* was still used. In this paper, it will be demonstrated how the *Arebica* was created, how it was used in Sandžak and the role it played in the literacy of Muslim women in the 20th century, considering their departure from 'secular' schools. The aim of this study is to survey the use of the *Arebica* among the Muslim population in Serbia from the perspective of the education in the 20th century with a special emphasis on the women, but also to recall the circumstances that contributed to the existence of a special culture of language and writing which will remain in our region until the end of the 20th century. In addition to the scientific literature, the paper will also present transcripts based on conversations with interlocutors in the field (Tutin, Novi Pazar and Pešter Municipality).

Key words: *Arebica*, mekteb, education, women, Muslims, Sandžak

UVOD

Da bismo se mogli baviti temom koja se tiče upotrebe pisma arebice u XX vijeku u Sandžaku, sa akcentom na žensku populaciju, važno je, prije svega, razumjeti kako je došlo do primjene arapskog pisma u narodu, iako se narodne mase nisu koristile arapskim jezikom u komunikaciji. Potrebno je, stoga, osvrnuti se na period osmanske vladavine u našim krajevima, na sistem obrazovanja i školstva, kao i na promjene koje su nastupile odlaskom Osmanlija sa ovih prostora, koje su bile ključne u kreiranju odnosa muslimanskog stanovništva prema sistemu obrazovanja u Srbiji.

Uopšteno, uloga žene na teritoriji Sandžaka u XX vijeku najbolje se može sagledati iz perspektive povezanosti sa vjerskim kanonima religija – najzastupljenije su islamska i hrišćanska ortodoksna, tj. pravoslavna vjera. Kod muslimana je izraženiji i znatno duže se zadržao tradicionalni pristup životu, što će kreirati ženin društveni status i ulogu: njene obaveze će uglavnom biti vezane za kuću. Žena je mogla pohađati časove vjerske pouke – mekteb, u kojem se učilo i arapsko pismo u vjerske svrhe. Ostalo

znanje se crpilo iz literature koja je bila na našem jeziku, ali štampana arebicom. Zato je i pred kraj XX vijeka u Sandžaku bilo moguće naići na žene koje nisu znale ni ćirilicu ni latinicu, ali su poznavale arebicu i to su je uglavnom znale čitati, a rjeđe pisati. Naravno, radilo se o pojedincima.

U radu ćemo se, iz ovoga razloga, posebno oslanjati i na kazivanja sagovornika (ona će biti data u kurzivu sa naznačenim mjestima iz kog su kazivači), muških i ženskih, iz sela koja pripadaju opštinama Tutin, Novi Pazar i Pešter.¹

UPOTREBA ARAPSKOG JEZIKA I PISMA NA NAŠIM PROSTORIMA

Arapski jezik i arapsko pismo u naše krajeve su došli sa Osmanlijama (toko-
kom XV i prvih decenija XVI vijeka najveći dio južnoslovenskih zemalja
pao je pod osmansku vlast), a sa njima i nova kultura.² U muslimanskim
naseljima osnivani su mektebi (osnovne škole), u kojima se učilo arapsko
pismo i čitanje tekstova iz *Kur'ana*,³ dok su po većim gradovima osnivane
medrese (srednje škole), gdje su se, pored vjeronauke, učili istočni jezici
(arapski, turski i perzijski), islamsko pravo, filozofija i matematika. Kod nas
su najpoznatije medrese bile u Beogradu, Sarajevu i Skoplju, a pojedinci
su odlazili na dalje školovanje u Istanbul, Kairo i Damask. Pored medre-
sa, znanje se sticalo i u džamijama i tekijama, uz koje su se nalazile bi-
blioteke koje su posjedovale rukopise na arapskom, perzijskom i turskom
jeziku. Pored arapskog jezika, u mektebima i medresama, počeo se učiti i
turski (osmanski) jezik, koji je bio pod uticajem arapskog od osmanskog
primanja islama, tj. od XIII vijeka, pa sve do početka XX vijeka, kada se
1928. godine u Osmanskom carstvu ukida arapsko pismo i uvodi latinica.
Osmanlije su arapskom pismu posvećivale veću pažnju nego i sami Ara-
pi. Oni su prepisivali istorijska, vjerska i književna djela, dajući posebne
oblike arapskim slovima. Ti prepisivači su razvili jednu posebnu vrstu um-
jetnosti – kaligrafiju. Činjenica je da je arapski jezik sa pismom prodirao
u naše krajeve preko Osmanlija kao i osmanski jezik, koji su arapski jezik
u početku i sami smatrali savršениjim i superiornijim pismom od svog.

---

¹ Posebnu zahvalnost dugujemo našim sagovornicima na terenu, bez kojih ovo istra-
živanje ne bi bilo potpuno.

² Više o transkripciji arapskih riječi vidjeti u: Janković 1960, a o arapskoj stilistici vidjeti
u: Muftić 1995.

³ Sve do XIX vijeka, arapski jezik u Osmanskom carstvu smatrao se za jezik nauke –
retorika, stilistika, gramatika i dr. Tako, nauka o islamu zahtijeva poznavanje arapskog
jezika radi proučavanja *Kur'ana*, kao i teologije (v. Bećović 2017).

Zato je u prvom periodu osmanske vladavine najveći broj zapisa, natpisa i veliki broj dokumenata pisan na arapskom jeziku. Ne treba zanemariti činjenicu da su u prvim vjekovima stvaranja Osmanske države arapsko pismo i jezik bili službeni i državni.

NASTANAK AREBICE I NJENA UPOTREBA

Arapski jezik je imao uticaj na jezik običnog stanovništva kod nas, „riječi iz tog jezika su preuzimane u svojoj originalnoj grafiji ili se ona donekle morala prilagoditi propisu ovih jezika. Pri tome riječi su često doživljavale i promjenu svoga izgovora. (...) Narodni jezici bivše SFRJ nemaju nekih glasova jezika posuđivača, a uz to ni posebnih uslova ili znakova za njihovo obilježavanje. Izuzetno ih naš jezik ponekad unese u svoju transkripciju ili, pak, navede stranu riječ kao takvu s njenom originalnom grafijom“ (Bećović 2017, 220–221). Dakle, formirao se jezik lokalnog stanovništva koji je, na tim principima, razvio čitavu jednu kulturu, koja će biti nazvana *alhamijado kultura*.⁴ Ova kultura „podrazumijeva svaki pisani tekst na bosanskom jeziku modifikovanim arapskim pismom (arebicom). Ona sadrži alhamijado književnost kao (samo) jedan svoj segment“ (Šemsović 2019, 7).⁵

Osim kroz vjerske škole i administraciju osmanske uprave, arapski jezik se širio kod nas i odlaskom „na hadžiluk (u Meku) konjima ili pješice“, gdje je „naš narod (je) ostajao i po nekoliko sedmica u Damasku, kao i u ostalim dijelovima arapskog svijeta, u kom su učili arapski jezik i osnove vjere. Kada su se vraćali u svoju domovinu, sa sobom su donosili i identitet arapskog jezika“ (Halilović 2022, 60–61).

Prihvatanjem islama, ovdašnje stanovništvo je počelo prihvatati elemente islamsko-arapske kulture, gdje se ubraja i pisanje arapskim pismom, možda i više nego na drugim, nama bliskim, teritorijama gdje su živjeli muslimani, prilagođavajući ga fonološkoj prirodi svog maternjeg jezika,⁶ te reformišući ga u arebicu.

⁴ „Pojam *alhamijado* najprije će biti vezan za Španiju i španske muslimane, koji su arapsko pismo prilagodili španskom jeziku i formirali jednu književnost za široke društvene slojeve pod nazivom *aljhamijado* – ovaj pojam vuče korijene od arapskog *el-adžemije*, što će značiti *strani*, odnosno *nearapski*“ (Šemsović 2019, 7).

⁵ O alhamijado književnosti v. Huković 1986 i Nametak 1981.

⁶ Uslijed fonetskog prilagođavanja jeziku, arapske riječi su našle primjenu u govoru našeg stanovništva, a uz to nerijetki su primjeri izmještanja glasova radi lakšeg izgovaranja ili narodne etimologije: *la'netun* u *nalet* (prokleta), *buleda* u *budala* (lud), *šubhetun* u *šuħba* ili *šuħva* (sumnja), kao i tvorba novih riječi uz pomoć morfema: *isterdžumaniti* (nešto objasniti, prevesti) od riječi *terdžemetun* ili čak spajanjem dvije riječi u jednu: *ne + vaktun* (vrijeme) *nevakat* (činiti nešto u pogrešno vrijeme) itd. (više u: Halilović 2022, 60–61).

Arebica (ili arabica)⁷ je oblik arapskog pisma prilagođen fonetskom pravopisu našeg jezika, kojim su se služili uglavnom muslimani od dolaska Osmanlija pa sve do polovine XX vijeka (iz upotrebe nestaje tokom Drugog svjetskog rata). Izuzetak je činio mekteb u Orašu, u tutinskoj opštini, koji je sačuvao pismo arebicu sve do pred kraj XX vijeka.

Tako, „začetke pisma arebice kod nas susrećemo u turskim tekstovima, gdje se ponajviše javljaju u obliku pojedinih vlastitih imena (antroponima i toponima), te raznih termina i drugih riječi u drugim dokumentima, kao što su defteri, sidžili, kanuni, kanunname, vakuf-name, tapije i drugi“ (Zukorlić 2019, 24). Na ovom pismu je nastala alhamijado književnost, štampana je vjerska literatura, a korišćena je i za druge svrhe, čemu svjedočimo i danas: natpisi na nišanima, tapije⁸ i dr. Potreba za nastankom arebice javila se, prvo, na drugim prostorima gdje stanovništvo nije bilo arapsko, a gdje je dominirala islamska kultura, pa time i arapski jezik.

Postoji i tehnika prilagođavanja pisma, a sam proces prilagođavanja se dogodio iz pragmatičnih razloga – „to je bilo, zapravo, pitanje potrebe, na način da oko 95 procenata stanovništva koje čita kur'ansko pismo može sa tim učiniti nešto praktično; a (do tad) nije moglo ništa: nije moglo napisati recept za jelo, napisati pismo vojniku, ništa drugo osim što je znalo čitati kur'anski tekst“ (Šemsović 2019, 7).

Arapsko pismo nije odgovaralo fonetskom sistemu južnoslovenskih jezika, pa njegovu upotrebu i prilagođavanje našem fonetskom sistemu nisu pratila ustaljena opštepriznata pravopisna pravila. Prilagođavanje će nastati tako dodavanjem grafema za one glasove kojih ima u našem, a nema u arapskom jeziku. Alfabet *arebice* zasnovan je na fonetskom principu: jedno slovo za jedan glas, ali se od toga odstupilo pri označavanju vokala. Oni, naime, na početku riječi imaju drugačiji oblik nego u drugim položajima. Dakle, arebica je, koliko-toliko, bila prilagođena fonetskim mogućnostima jeziku kojim su se domaći muslimani koristili. Pošto arapski jezik nema glasove: c, č, ć, đ, nj, p, ž, o, za njih su iznađeni naročiti znakovi.

Pismo je na taj način, vremenom, postalo pristupačno većem broju muslimanskog stanovništva, pri čemu se njegova zastupljenost poste-

---

⁷ Termin *arebica* je po standardima bosanskog jezika, dok je u Sandžaku kod naroda zastupljena verzija ovog termina *arabica*, što je u suštini isto; u arapskom jeziku postoji pravilo da se fetha nad slovom *r* čita kao *a - ra*.

⁸ *Tapije* – dokumenta kojima se dokazuje pravo na trajno korišćenje državne zemlje, uz precizirane i utvrđene obaveze, a to su redovna obrada zemljišta i plaćanje poreza. Dokument tapije je unifikacija pisma državnih službenika, a koristila se u zvaničnoj korespondenciji u zvaničnim institucijama. Tapija, osim ostalog, sadrži imena gradova, sela, raznih lokacija, vlasnika, toponima itd.

peno širila. Intenzitet širenja arapskog pisma kod muslimana posebno su podsticali učeni i obrazovani ljudi, koji su ga upotrebljavali u svakodnevnom pisanju. U tom pravcu značajan je rad Omera efendije Huma koji se trudio da unese red u neujednačeni slovni sistem ovog pisma, ali i njegov sistem pisanja bio je prilično težak i nepraktičan, pa su mnogi pored njega nastojali da pojednostave sistem znakova i pravopis ovog pisma. Tako Ibrahim Edhem Berbić, za potrebe štampanja knjige *Bosanski turski učitelj*, kreira potpuno nov način pisanja i u Carigradu daje da se izrade posebna slova za tu svrhu. Postojalo je još pokušaja promjena i usavršavanja, ali nije bilo dovoljno sistematičnosti, što je dijelom posljedica preuzimanja slabosti turskog pravopisa, smatra Muftić. U to spada i označavanje jednog glasa pomoću više slova, i obratno (v. Ujkanović 2014, 12).

Najuspjelija, ali ujedno i posljednja reforma arebice izvršena je zalaganjem Džemaludina ef. Čauševića⁹ početkom XX vijeka, kasnije reisu-uleme, za koju su izlivena slova radi štampanja udžbenika u Sarajevu. Tim pismom je u razdoblju od 1907. godine – kada je Islamska dionička štamparija u Sarajevu nabavila potrebna slova za štampanje tim pismom – do 1941. godine, štampano oko 40 djela u ukupnom tiražu od 520.000 primjeraka.¹⁰ Te godine štampana je posljednja knjiga arebicom – *Fikhul-ibadat* (vjerska literatura), Muhameda Seida Serdarevića (Ujkanović 2014, 12). Kod Bačićanina i Šemsovića nalazimo podatak da su knjige na arebici štampane i prije, od pojave prve štamparije u Sarajevu, 1866. go-

⁹ Mehmed Džemaludin Čaušević (1870–1938), bosanskohercegovački je intelektualac, vjerski vođa i reformator. Kao sudionik smjene civilizacijskih svjetova na velikom dijelu Balkana, koja nastupa 1878, svojim djelovanjem, intelektom i neumornim pregalaštvom ravnomjerno i ravnopravno objedinjava i izražava mnoštvo planova na svim životnim nivoima bosanskohercegovačkih muslimana – vjerskom, duhovnom političkom i javnom životu. Čaušević se nakon studija vraća u Bosnu 1903. godine, kada je imenovan nastavnikom arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Sarajevu. Godine 1905. imenovan je članom vrhovnog tijela Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. U tom je tijelu imao resor islamske prosvjete, te je u godinama od 1905. do 1909. obilazio Bosnu i upoznao se sa stanjem mekteba, medresa, ruždija. Bio je reisu-ulema u periodu od 1913–1930. godine (v. Karić 2002, 17–21).

¹⁰ Pojavu prve štamparije u Bosni i Hercegovini formalno je odredio Zakon o novoj organizaciji uprave iz 1865. godine u Osmanskom carstvu. Njime su vilajeti uređeni kao najveće teritorijalne upravne jedinice Carstva. Carskim fermanom od 13. maja 1865. godine Bosna i Hercegovina je postala vilajet. Uredbom, kao aneksom vilajetskog zakona, naloženo je da se u centralnom mjestu svakog vilajeta osnuje štamparija i pokrene zvanični list. Štamparija je trebalo da objavljuje, s jedne strane, knjige i novine i tako eliminiše uticaj iz susjednih zemalja ostvarivan i pomoću udžbenika i štampe, ali i informacije koje bi tješnje povezivale Portu sa ovom zemljom i da posredstvom štampe kanališe svoj uticaj i vlast (v. Ujkanović 2014).

dine, te da su štampani „ponajčešće udžbenici za različite vjerske škole. Tako je prva štampana knjiga arebicom *Ovo je od vjerovanja na bosanski jezik kitab Mehmeda Agića iz 1868. godine*“ (Bačićanin & Šemsović 2011, 25). Dakle, najviše Čauševićovo reformističko djelo je štampanje literature na arebici, što je za ondašnje muslimansko stanovništvo, koje nije znalo ni čitati ni pisati na latinici i ćirilici i koje je zaziralo od svjetovnih škola, značilo put ka obrazovanju.

Prestankom tog štampanja uglavnom je prestala i upotreba arebice, barem u širem obimu i javnom životu Bošnjaka / muslimana na ovim prostorima. Na arebici su izlazili listovi *Mualim*, *Tarik* i *Misbah*, namijenjeni uglavnom muslimanskim vjeroučiteljima, kao i dva godišnja kalendara „Mekteb“ za 1907/1908. i 1908/1909. godinu (Ujkanović 2014, 13).

Arebica	Latinica	Arebica	Latinica	Arebica	Latinica
ا	A	ع	G	و	O
ب	B	ح	H	پ	P
ج	C	ای	I	ر	R
چ	Č	ي	J	س	S
ج	Ć	ق	K	ش	Š
د	D	ل	L	ت	T
ج	DŽ	ل	LJ	ز	U
ج	Đ	م	M	و	V
ه	E	ن	N	ز	Z
ف	F	ن	NJ	ز	Ž

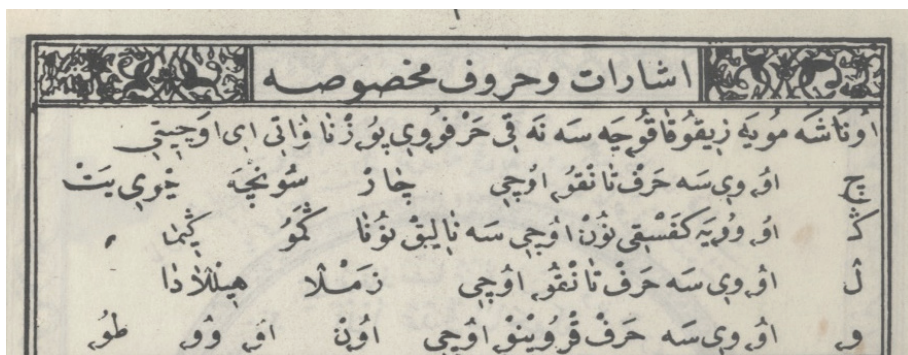
Slika 1. Pismo arebica prema Džemaludinu Čauševiću

Uz dozvolu Envera Ujkanovića, autora tabele

Ovim pismom je napisana izvjesna vjersko-didaktička literatura i neki književni tekstovi – poznati, kod nas i u svijetu, kao alhamijado literatura (slika 2). Na primjer, spjev koji pripada alhamijado književnosti jeste *Mevlud* Arifa Sarajlije Brkanića, koji se i dan-danas citira („uči“) na svečanostima u Sandžaku. Mevludske svečanosti su održavane raznim povodima: uoči vjerskih blagdana, tokom ramazana, useljenja u kuću, rođenja djeteta itd., a nekad i bez nekog posebnog povoda, „na kome bi se proučio spjev o rođenju, životu i smrti poslanika Muhameda – to je bila jedna od rijetkih prilika kada je imam mogao da govori o vjeri ljudima koji inače ne posjećuju džamije“ (Hasanović 2019, 53). Mevludske sveča-

nosti su, dakle, predstavljale izuzetnu priliku za popularizaciju islamskog učenja među širim narodnim masama (slika 3).

„Zanimljivo je, ipak, da je u muslimanskoj tradiciji na prostoru Sandžaka postojao i jedan verski običaj u kome su učestvovalе samo žene – *Devojački mevlud*. Kako bi žena mogla učestvovati u ovakvim obredima i običajima, svakako je morala biti pismena, te se, pošto nije išla u svetovnu školu, služila *arebicom*“ (Aksić 2019, 57).

Slika 2. Uputstvo kako se čitaju neka slova koja su nastala po uzoru na arapska. Dio početne stranice Mevluda (autora Arifa Brkanića Sarajlije).

Transliteracija natpisa:

Išarat ve huruf mahsusa – Posebni znakovi za slova

U našem jeziku kako će se neki harfovi poznavati i učiti:

C – ovi se harf¹¹ tanko uči – čar, sunce, cvijet

Nj – ovo je kefski nun¹². Uči se nalik nuna – njemu, njima

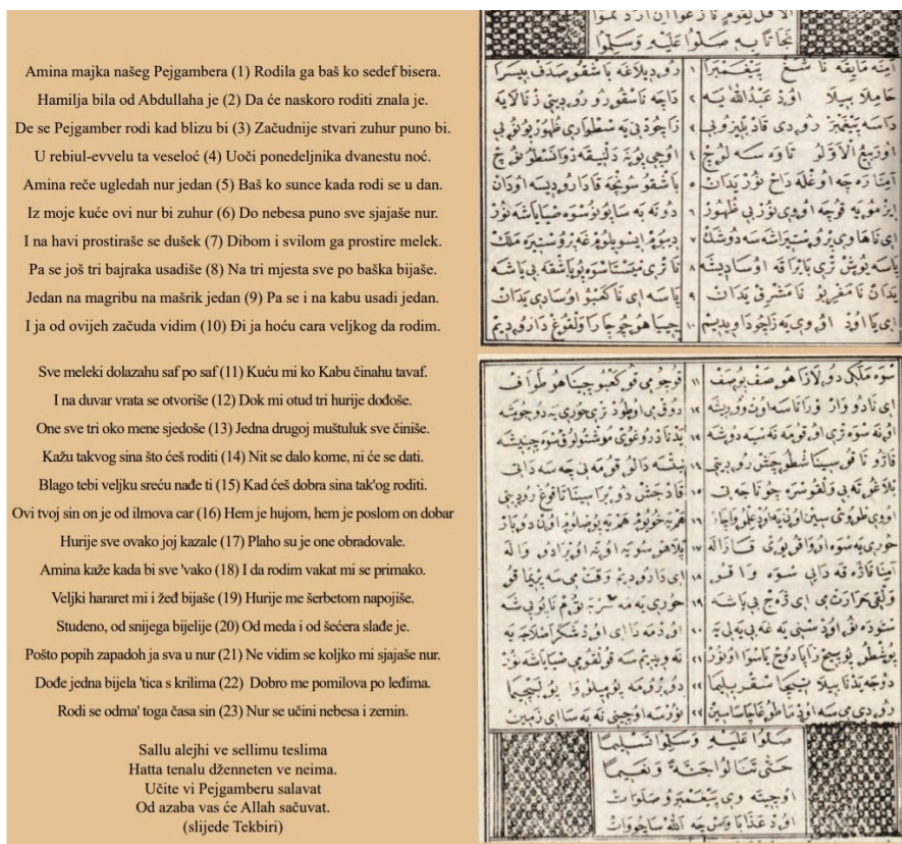
Lj – ovi se harf tanko uči: zemlja, hiljada

O – ovi se harf krupno uči: on, ova, to.¹³

¹¹ Harf (ar.) – slovo.

¹² Kef i nun su nazivi za arapska slova: k (meko) i n.

¹³ Transliteracija: Hasna Ziljkić.

Slika 3. Odlomak iz Mevluda¹⁴ Arifa Brkanića Sarajlije – alhamijado književnost.

Mevlud se nalazi u ličnoj arhivi jednog od autora ovog rada, a radi se o porodičnom naslijeđu. On i ostala litetaruta na arebici štampani su u Sarajevu, u Islamkoj dioničkoj štampariji koja je za potrebe štampanja ovakve literature nabavila slova, a koje je izlio Agof ef. Zeronian iz Plovdiva. Literatura ovakve sadržine, kao i glasila, a o čemu je bilo riječi u tekstu ovoga rada, nakon štampanja, dospjevala je u mnoge muslimanske

¹⁴ O ulozu mevluda, Muhamed Filipović ističe da je „mevlud tradicionalna i legitimna pjesnička forma u kojoj se slavi rođenje, život i djelo Poslanika Muhammeda“ (Filipović 2000, 17) i da je ono, kao takvo, dio njegove baštine i dio njegovog duhovnog svijeta. Filipović aludira na činjenicu da nema ritualnih tekstova koje je čovjek napisao; u okviru vjerskih rituala se citira samo Božija riječ – pa, prema tome, mevlud nije ritualni čin. Istovremeno naglašava da Bošnjaci imaju razloga da od mevluda načine svoju narodnu proslavu.

kuće, jer je ovo bio jedan od načina širenja kulturnih vrijednosti i vjerske tradicije i trebalo je da dođe do što većeg broja stanovništva.

Slika 4. Nišan iz osmanskog perioda, ispisan arebicom, koji se nalazi pored puta Novi Pazar – Golija, u mjestu Deževa. Na natpisu ovog nišana stoji ime Selman Dazdarević, koji je ukopan na ovom mjestu 1273. hidžretske godine. Groblje je staro negdje oko dvije stotine godina (v. Zukorlić 2019). Uz dozvolu Mensura Zukorlića, autora fotografije

OBRAZOVANJE ŽENA I ULOGA MEKTEBA U XX VIJEKU NA TERITORIJI SANDŽAKA

U mektebima u Sandžaku, u XX vijeku, polaznici su učili arapsko pismo, ali i arebicu. Jedno od kazivanja koje nam opisuje takav način obrazovanja ženskog djeteta, ali i značaj koji je arebica imala za kulturu i društvo muslimana čak i osamdesetih godina XX vijeka jeste sljedeće:

„Nisam imala ni šest godina kada sam naučila arapsko pismo i mogla čitati Kur'an; prvo sam učila sa majkom, kasnije pred efendijom u mektebu. Pošto sam u to vrijeme provodila dosta vremena sa nanom (očevom majkom), ona me je podučila i arebici (nana je jedino znala čitati tekst na arebici, dakle nije poznavala niti jedno drugo pismo), a

uskoro će mi i efendija u mektebu posuditi određenu literaturu, da iz nje učim, koja je sadržavala mnogo toga o vjeri i njenim propisima, o pravilima ponašanja u raznim situacijama, o prijašnjim Božijim poslanicama itd., i tražiti da to pred njim iščitavam, vjerovatno u cilju da što bolje savladam čitanje, a za neko ozbiljnije propitivanje o sadržaju pretpostavljam da sam bila mala. Bilo mi je interesantno da se koristim arapskim pismom, a da čitam riječi koje, za razliku od Kur'ana, razumijem. Tek ću kasnije poći u prvi razred (1988) osnovne i, kao što je uglavnom bivalo u to vrijeme, tek tada naučiti ćirilično pismo. Takođe, mektepski zadatak je bio i naučiti čitati Mevlud na arebici, koji spada u alhamijado književnost. Jer ću, uskoro, na mevludskim svečanostima i ja, žensko dijete, prisustvovati i učiti mevlud zajedno, rame uz rame, sa efendijom i sa starijim članovima seoskog džemata (zajednice), koji su, kako se meni tada činilo, usvojili sve životne mudrosti i znanja, dok sam ja bila samo dijete“ (Oraše/Tutin).

Posmatrano u kontekstu uticaja osmanske muslimanske kulture na naše stanovništvo, arebica je nastala kao potreba ovdašnjeg muslimanskog stanovništva. Njenom širenju značajno su doprinijeli mektebi, koji će zadugo i nakon odlaska Osmanlija biti jedino mjesto obrazovanja, posebno ženske djece. Da bismo bolje razumjeli šta su mektebi i koja je njihova uloga u XX vijeku, te razumjeli zašto muslimansko stanovništvo nije tako brzo prihvatilo novi sistem školstva koji je uspostavljen po odlasku Osmanlija, podsjetićemo na sistem školstva u osmanskom periodu.

Osmanlije su u čitavoj Imperiji pribjegavale realizovanju jedinstvene vaspitno-obrazovne politike, koja se ogledala u postojanju vjerskih škola, tj. *mekteba*, u kojima se djeci davalo osnovno vjersko obrazovanje i odgoj u duhu islama ili drugih konfesija priznatih državnim kanunima (zakonima), a potom i *medresa*, u kojima se vaspitavao i obrazovao značajan broj državnih i vjerskih službenika (vjeroučitelja, muftija, kadija, muderiza, imama, mualima i dr.). „Uprkos permanentnom angažiranju vojne i upravne administracije, kultura i odgoj nisu zaostajale za ostalim evroazijskim prosvjetnim centrima“ (Šehović 2009, 156). Turski putopisac Evlija Čelebi navodi da je u Novom Pazaru (XVII vijek) bilo 5 medresa, „jedna škola za izučavanje svete tradicije (dāru'l-hadīs) i jedanaest osnovnih škola. Osim tih jedanaest osnovnih škola, svaki je osnivač džamije podigao i po jedan mekteb“ (Čelebi 1967, 264). Vjerske škole razvijale su se prvenstveno u gradovima, a kasnije i u većim selima Sandžaka. Sredinom XIX vijeka u Osmanskoj imperiji dolazi do promjena u sistemu obrazovanja.

Zasnovana na principu multikonfesionalnog šarenila, Osmanska imperija razvija i otvara nove reorganizovane škole svjetovnog karaktera: (1) Zanatske i stručne škole – Zanatske škole (ženske); (2) Opšte obrazovne škole – iptidaije (početna osnovna škola), ruždije (niže gimnazije), idadije (više Gimnazije); (3) Vjerske škole – mektebi (mjesta za učenje), medrese (srednje bogoslovije).

Ovaj sistem je uzeo maha i učvrstio se na širem području Bosanskog vilajeta, odnosno Novopazarskog sandžaka kao njegovog sastavnog dijela (Novopazarski sandžak je do 1878. pripadao Bosanskom ejaletu, a nakon toga Kosovskom vilajetu). „U gradovima Novopazarskog sandžaka (je) u drugoj polovini 19. vijeka, pored ostalih, bilo značajnih objekata: 3 medrese, 4 ruždije, 52 mekteba, 46 vjerskih škola sa velikim brojem djece u njima (podaci na osnovu izvoda iz bosanskohercegovačkog klasifika/kalendara za 1875). Ove brojke pokazuju izvjestan napredak i razvoj prosvjete u Sandžaku. Iz njega se može vidjeti da je te škole posjećivalo preko 5–6 hiljada djece Sandžaka“ (Šehović 2009, 156).

Novi sistem školstva je tek pred kraj XIX i u prvim godinama XX vijeka dobio karakter savremenog sistema školstva, sa svim svojim nedostacima i negativnim osobinama toga vremena. Balkanskim ratovima okončana je osmanska uprava na Balkanskom poluostrvu, a time je nestalo i sve što je nosilo osmansko obilježje (v. Šehović 2009, 157). Paralelno sa svjetovnim školama nastavile su rad i islamske vjerske škole: mektebi i medrese. U novom sistemu školstva „osnovu školskog sistema su činile škole: osnovna škola, gimnazija i stručne škole – na jednoj strani kao sve-tovne, i sibjan-mektebi¹⁵ i medresa – na drugoj strani kao verske škole. Sve što se u međunacionalnim odnosima dogodilo u toku Prvog svetskog rata imalo je snažnog odjeka na školstvo u međuratnom periodu, a naročito na odnos prema školi i, napose, na pohađanje škole od strane dece muslimanske pripadnosti“ (Kačapor 1987, 45).

U prvoj poratnoj, 1919/1920, skraćenoj školskoj godini, u školu u Novom Pazaru se upisao toliko mali broj muslimanske djece da, zapravo, za školu nije bila prijavljena ni polovina ukupnog broja muslimanske djece, dok i od tog broja prijavljenih ni polovina nije pohađala školu. Tako je do kraja školske godine broj redovnih đaka muslimanske pripadnosti sveden na 150.

„Razlog takvog odnosa prema školi nije trebalo tražiti u učenicima nego u njihovim roditeljima, vođenju prosvetne politike i stavovima pro-

¹⁵ Sibjan (*ar.*) – dijete; naziv sibjan-mekteb – dječija škola – korišćen je u osmanskom periodu, a kasnije samo *mekteb*.

svetnih vlasti. Roditelji nisu skrivali bojazan da će deca da im se 'povlaše' u srpskim školama, niti nade da će im se odobriti posebne narodne i islamske verske škole" (Kačapor 1987, 45).

Jedino je škola na seoskom području u Požegi bilježila većinu muslimanske djece, dok je većina drugih škola bila sa isključivo srpskom djecom. Ovome treba dodati da u tim prvim poratnim godinama nije bilo govora o školovanju ženske, naročito muslimanske djece, kako u gradu tako i na seoskom području, a takvo stanje se nije promijenilo sve do kraja međuratnog perioda (v. Kačapor 1987, 45).

Kada se posmatraju prosvjetno-kulturne prilike između dva svjetska rata, a u novopazarskom kraju, možemo zaključiti da su one bile loše, tj. da je u ovom srezu broj nepismenih iznosio više od 75%, iako je do 1941. godine radilo čak „17 osnovnih škola, jedna niža gimnazija sa šest odeljenja, jedna zanatsko-trgovačka škola s tri odeljenja, jedna zanatsko-ćilimarska i jedna ženska zanatska škola sa po jednim odeljenjem“ (Maletić 1969, 301). Ni u čitavom Novopazarskom sandžaku situacija sa pismenošću nije bila bolja. Tako nalazimo da je „od ukupnog stanovništva banovine¹⁶ starijeg od 10 godina bilo (...) pismeno 51,2 % muške i 17,1 % ženske populacije (34% u proseku)“ (Dimić 1997, 87). „Muslimanska deca su u manjoj meri pohađala svetovne, gradske škole, a može se zaključiti da je ta činjenica rezultat uticaja koji je na njih imalo odvracanje od strane roditelja i veroučitelja muhamedanske vere“ (Aksić 2019, 58). Ipak, djeca muslimanske vjeroispovijesti davana su u vjerske škole – mektebe, dok se „jedan mali deo opredelio za medresu, spremajući se za sveštenečki poziv“ (Maletić 1969, 301).

Stanje se po pitanju školovanja muslimanske djece ni u narednim godinama nije poboljšalo, te je Ministarstvo prosvjete izdalo naređenje o ukidanju sibjan-mekteba u Novom Pazaru (29. IV 1926. godine): „Ukidanje mekteba je shvaćeno kao nov korak srpskog pritiska. Mektebi su nastavili da rade ilegalno, a broj obuhvaćene djece tom nastavom se nije smanjivao“ (Kačapor 1987, 46).

Pored navedenog razloga za izostanak iz svjetovnih škola, Kačapor navodi i ostale, kao što su: izostanak djece sa nastave zbog poljskih radova ili čuvanja stoke; sva djeca nisu ni mogla biti obuhvaćena zbog toga što škole nisu imale ni prostornih ni kadrovskih mogućnosti da prime veći broj učenika. I kasnije, 1928/1929, nakon prelaska na bansku upravu i donošenja novog Zakona o narodnim školama (v. Bačić 1930), odnosno nakon pooštavanja mjera za roditelje i staraoce djece koja nisu, ili su

---

¹⁶ Riječ je o Zetskoj banovini.

neredovno išla u školu, kada je pohađanje škole znatno poboljšano, jer je i svijest o potrebi školovanja rasla u stanovništvu, „bogatiji Muslimani su u najmanjem broju slali decu u školu“ (Kačapor 1987, 49).

Sibjan-mektebi su bili zamišljeni kao predškole za djecu do polaska u školu. To je, međutim, ostala samo zamisao. Njih su pohađala i djeca koja su bila dorasla za školu. Po završetku mekteba učenici su znali napamet sve potrebne molitve za pet dnevnih vjerskih obreda (namaza) i mnoge dijelove iz Kur'ana, „čije značenje nisu bili u stanju da tumače“ (Kačapor 1987, 152).

Do početka Drugog svjetskog rata u Novom Pazaru je bilo 52 hafiza. Medresa je radila do 1941. godine. „Učenici medrese su bili isključivo muškarci. Većina ih je bila iz okolnih sela i varošica, dok je bilo i sinova uglednih građana Novog Pazara. U jednom razredu medrese je u prosjeku bivalo između 15 i 20 učenika“ (Kačapor 1987, 155).

Nakon Drugog svjetskog rata situacija djelimično počinje da se kreće na bolje u kontekstu pohađanja redovne škole. Pored postojećih škola, koje bivaju proširivane i u kojima se stvaraju bolji uslovi za rad, osnivaju se zanatske škole za žensku djecu, zatim tečajevi za nepismene, tzv. analfabetski kursevi, večernje škole i dr., ali „iako je bilo sve više opismenjenih, u nekim novopazarskim selima se tek 1984. godine završava sa opismenjavanjem“ (Aksić 2019, 59).

Mektebi i dalje imaju popularnost kod muslimanskog naroda. Mada, mnogo više na selima nego u gradovima roditelji nastoje da šalju djecu u mekteb. „Sibjan-mektebi su prestali sa radom prije Drugog svjetskog rata, jer je vlast zabranila njihov rad, ali plodovi njihovog postojanja su se vidjeli i osjećali još zadugo. Naime, jedan broj svršenika ovih sibjan-mekteba je nastavio svoje školovanje u medresama i drugim višim školama i kasnije se istakli u očuvanju islamskog vjerskog znanja na ovim prostorima. Bilo je i onih koji nisu išli na dalje školovanje a koji su takođe ostali upamćeni kao veliki alimi (učenjaci) i veliki da'ije (misionari). Jedan od takvih je Amir Ziljkić¹⁷ – slijepi alim, o čijem se znanju i dan-danas priča, a koji je bio učenik Ismaila ef. Filibarića.¹⁸ (...) Pod njegovim nadzorom radilo je oko jedanaest mekteba, i to: Oraše i okolna sela, Raduhovce, gdje je mekteb bio sličan medresi, Draževićé, Duga Poljana, Tutin i okolna sela,

¹⁷ Živio je od 1909. do 1971. godine, a većinu svog života proveo je u rodnom Orašu (opština Tutin).

¹⁸ Ismail ef. Filibarić (1872–1948). Kao upravitelj i vjeroučitelj, djelovao je u periodu između dva svjetska rata, kada je izvršio reformu mekteba, koji je, pored vjerskih, uveo i svjetovne predmete (matematiku, istoriju, geografiju, turski jezik itd.).

Mitrovica i dr.“ (Hasanović 2019, 51). Na mjestu imama i mualima naslijedio ga je Ramiz ef. Ziljkić (1923–2003).

ZNAČAJ AREBICE U OBRAZOVANJU ŽENA U SANDŽAKU

Uloga žene u zajednici, u XX vijeku, na teritoriji Sandžaka bila je usko povezana sa religijskim kanonima. Kod muslimana je izražen i dugo se zadržao tradicionalni pristup životu, što će, uz sve socijalne i istorijske prilike kreirati ženin društveni status i ulogu: da se njene obaveze vežu za kuću. Uz to, postojao je određeni otklon prema tzv. svjetovnim, odnosno redovnim školama (mada, ovo se u prvoj polovini XX vijeka odnosilo podjednako i na mušku i na žensku djecu) iz bojazni od asimilacije, a i da bi ženska djeca sačuvala moralne vrijednosti, prema kriterijima tadašnjeg shvatanja društva. S druge strane, ženske osobe su mogle pohađati mekteb, u kojem se, osim osnovnih stvari po pitanju islama, učilo i arapsko pismo kako bi se tečno čitao *Kur'an*. Ostala literatura je bila na našem jeziku, ali štampana arebicom.

Polaznici mekteba u selu Oraše, koje pripada opštini Tutin, a koje se nalazi kod Ribarića, susretali su se sa pismom arebica još u ranom djetinjstvu. Tako, na primjer, sagovornica koja je djetinjstvo provela u pomenutom mjestu, sa pismom arebica susrela se sa svojih nepunih šest godina (1986. godine), što znači da je ovo pismo naučila prije polaska u osnovnu školu.

Rad u mektebu osamdesetih godina XX vijeka bio je organizovan tako da je bio otvoren svakoga dana, u prijepodnevnim i poslijepodnevnim satima, osim petkom, kada se nije išlo u mekteb.¹⁹ Mekteb su mogli pohađati i djeca od pet godina pa nadalje, ali i odrasli, tj. svi oni koji su prije svega željeli da nauče kur'ansko pismo, kako bi mogli „čitati“ *Kur'an* na njegovom izvornom, arapskom jeziku, ali i doznati ostale stvari koje islam propisuje. Vjersku pouku je vodio mula Ramiz ef. Ziljkić, a mekteb se nalazio u njegovoj porodičnoj kući. Ovaj mekteb nisu pohađala samo djeca iz tog sela, dolazila su i iz svih okolnih mjesta, jer se na mektebe nije blagonaklono gledalo od strane aktuelne vlasti s obzirom na to da je njihov rad bio zabranjen, pa su takva (vjerska) lica na selima i u to vrijeme bila rijetkost.

Nakon što bi polaznik savladao sva arapska slova i krenuo da čita *Kur'an*, učeći uz to određene odlomke iz njega napamet kako bi savladao sve ono što sadrži jedna dnevna molitva (namaz), ovaj efendija bi od po-

---

¹⁹ Zbog sedmične podnevne molitve džume-namaza, kod muslimana petak predstavlja poseban dan u sedmici.

laznika tražio da savlada i pismo arebicu. Arebicom je pisan spjev *Mevlud* (u Novom Pazaru i Tutinu je zastupljen *Mevlud* od Arifa Brkanića Sarajlije), ali i ostala vjerska literatura koja se odnosila na propise u islamu, osnove vjerovanja i odgoj, odnosno lijepo ponašanje (fikh, akaid, ahlak), na pravila prilikom učenja *Kur'ana* (kiraet), ali i istorije islama (podaci o prijašnjim Božijim poslanicima i Objavama, kao i iz Muhamedovog života – po islamskom učenju posljednjeg Božijeg poslanika).

U ovom mektebu je, dakle, sva literatura koju su polaznici koristili i koju je efendija njima posuđivao ili tražio da je imaju bila na arebici. Ovaj mekteb i ovakav sistem rada u mektebu je bio aktivan čak i tokom devedesetih godina XX vijeka. Pred kraj devedesetih prestaje ovakav sistem poučavanja u ovom mektebu, možda jedinom takvom postojećem. Do tada, otprilike, u narodu postoje i generacije žena koje su poznavale ovo pismo, njime se služile, i nijedno više nisu znale. Od tada će i na selima biti dostupnija literatura vjerskog sadržaja pisana na latinici ili ćirilici, tako da potreba za poznavanjem arebice kod običnog življa totalno nestaje.

S obzirom na to da su mektebi predstavljali veoma važnu obrazovnu instituciju za muslimansko stanovništvo tokom cijelog XX vijeka, a da iz pominjanih razloga ženska djeca nisu išla u svjetovne škole, nije bila rijetkost da su pohađala baš mektebe. Zato ćemo pri kraju XX vijeka imati primjere žena u Sandžaku koje nisu znale ni ćirilicu ni latinicu, ali su zato poznavale arebicu, pa su mogle čitati literaturu na ovom pismu, kao što je *Mevlud*, te literaturu vjerske tematike.

Na selima je – pedesetih, šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka – obaveza da i ženska djeca pohađaju osnovnu školu i dalje bila u procesu sprovođenja. To možemo uočiti na osnovu izjave:

„Kako je socijalizam počeo, moralo se ići u školu, jer je školovanje bilo uređeno zakonom. Ali opet se to izbjegavalo zato što su ženska djeca trebala da rade poslove u kući i oko kuće. Mada, ni muška djeca nisu bila pošteđena, ali u manjoj mjeri se njima zabranjivalo. Zavisilo je više od njihove lične volje. Dok nama, ženskoj djeci, nisu dali. Ja sam išla u osnovnu školu do 4. razreda, poslije nisam išla dvije godine u školu. Pa sam nastavila i završila 5. i 6. razred, jer bi u suprotnom otac morao ići u zatvor. Na selima je u većini slučajeva bila slična sudbina i ostale djece, a u gradu nije. Rijetki su skroz drugačiji primjeri na selima; na primjer ćerke komšije [...] se nisu školovale, ali su radile u fabrici u Pazaru. Moje amidže su živjele u Tutinu, i oni su svi školovali žensku djecu; moje amidžičine, koje su istih godina kao i ja, su završile i srednju školu i fakulet. A na selima – ne ni

osnovnu, uglavnom četvrti razred samo. Kasnije se počeo sprovesti zakon – ili da se završi osnovna ili da očevi leže u zatvoru ili da plaćaju kazne. Tako se ženskoj djeci na selima omogućuje da moraju da završe osnovnu školu. Uporedo, ko nije htio da ide u srednju školu, mogao je ići u večernju školu, tamo su išle i djevojke. Takođe, ženska djeca su završavala i razne kurseve. Naprimjer, moja mlađa sestra je završila kurs za daktilografinju. Otac je prodao kravu i od tog novca je uplaćena članarina za taj kurs. Jedan brat, mlađi, je išao u večernju školu, koja je imala status srednje. Osamdesetih godina je već postalo normalno da ženska djeca sa sela redovno pohađaju osnovnu školu, a srednja je i dalje rijetkost“ (Veseniće/Tutin).

Iako je rad mekteba bio zvanično zabranjen, na selima i ponegdje u gradovima njegov rad poslije Drugog svjetskog rata nije prestajao, mada znatno smanjenog intenziteta. I uglavnom je organizovan u privatnim kućama. Smatra se da su mektebi i medrese imali presudan značaj u očuvanju i prenošenju islamskog vjerskog znanja i nakon Drugog svjetskog rata. Vjerska pouka u mektebima je bila organizovana na dobrovoljnoj osnovi, nije bila obavezna i izvodila se uglavnom vikendom i drugim danima kada djeca nisu išla u školu. Izuzetak je bio mekteb u Orašu, koji je bio otvoren svakog dana bez obzira na to da li je bio dan za školu, osim petkom; u pitanju je druga polovina sedamdesetih godina pa nadalje. Nešto kasnije, mektepska nastava se izvodi u džamijama ili u mektebima – objektima koji su posebno izgrađeni za izvođenje vjerske pouke (v. Hasanović 2019, 50–51).

Jedna naša ispitanica, rođena 1957. godine, opisuje gdje se održavala vjerska pouka šezdesetih godina XX vijeka:

„U našem selu nije postojala džamija u to vrijeme kada sam ja odrastala, teravih-namaz se klanjao/obavljao u komšijinim kućama (...). Nije nam zabranjivano da klanjamo, samo onaj ko je bio član partije, on nije dolazio, pa ni njegova uža porodica. A nekako se podrazumijevalo da idemo u mekteb, tu niko nije postavljao pitanje „bi li išao – ili ne bi“, podjednako se to odnosilo na mušku i žensku djecu. Ali kao da su ženska djeca bila ažurnija i nastojala su da budu što bolji učenici u mektebu i da ih efendija pohvali kod roditelja ili u selu. Bilo je sramota da se efendija požali roditeljima kako nismo dobri, posebno se to odnosilo na žensku djecu. Ja sam pohađala mektepsku pouku oko godinu i po, u devetoj i desetoj godini života, a ona se odvijala u hodžinoj kući, mula Ramizovoj, u Orašu“ (Oraše/Tutin).

Svakako da nisu sva ženska djeca išla u mekteb i da nisu sva ona koja su išla u mekteb znala i arebicu. Poznavanje arebice i čitanje literature koja je napisana ovim pismom, kao i sticanje i proširivanje znanja putem nje bila je privilegija onih boljih polaznika, odnosno onih koje je to posebno zanimalo. To potvrđuje i ova sagovornica, koja kaže da ona, za godinu i po koliko je išla u mekteb, nije naučila arebicu:

„Imala sam mogućnost da ja naučim; neka djeca su naučila arabicu, ali ja nisam. Naučila sam arapsko pismo samo. Nije me niko ni tjerao mnogo da je naučim, jer kad sam počela u Mevlud (koji je pisan arebicom), ja sam prestala da idem u mekteb. U redovnu školu sam išla do 6. razreda, znala sam da čitam i pišem na latinici i ćirilici. Dalje nisam išla u školu jer je to tako bilo u to vrijeme – ženska djeca su bila potrebna kod kuće, da pomažu majci oko stoke i ostalih radova. Otac nam je bio često na službenim putovanjima, jer je u to vrijeme bio upravnik Zadruge u Ribariću“ (Oraše/Tutin).

Vremenom sve se jasnije postavljaju granice između svjetovnog i vjerskog obrazovanja, tj. vjersko obrazovanje se i dalje stiče u mektebima, ali ono ide uporedo sa obaveznim, tzv. svjetovnim.

Ispitanik, koji je 1951. godište, govorio je o obrazovanju žena u svom vremenu, ali i iz vremena njegove majke koja je 1926. godište:

„Kada su ženska djeca u pitanju i njihovo obrazovanje, nije im se poklanjala pažnja za školovanje, niti se pridavao ikakav značaj tome da ona treba da se obrazuju. Moja majka [...] (1926–2009), koja je živjela u Paljevu, nije išla u školu, bila je nepismena. I rad mekteba je bio slabiji u njeno doba, ali je njen amidža bio vjeroučitelj i ona je, zahvaljujući tome što joj je bio blizu, naučila kod njega arapsko pismo. Cijelog svog života nije znala ni latinicu ni ćirilicu, ali je mogla da čita tekstove pisane arabicom.

U moje vrijeme, ja sam završio srednju školu, išao sam i na fakultet, brat isto. Sestrama nije niko zabranjivao da se školuju i nakon osnovne škole, ali takva je bila svijest u narodu – da se u tim godinama razmišlja više o udaji nego o nastavku školovanja. Ja nisam išao u mekteb, sestre jesu. Mektebi su, u to vrijeme, u našem okruženju postojali u Orlju, Orašu i Crkvinama; tamo su mektebi radili i kad je bio socijalizam. To su bili centri vjeronauke. Mula Amir Ziljkić je bio putujući vjeroučitelj. On je išao po cijelom Sandžaku. On je podučavao arapskom pismu“ (Oraše/Tutin).

Ispitanica, rođena 1956. godine, iznijela je svoje iskustvo pohađanja mekteba:

„Imala sam 11–12 godina kada sam pohađala mekteb. Prvo smo učili harfove (arapska slova), pa smo učili šartove (osnovna znanja o vjeri islamu), tedžvid (pravila koja se odnose na pravilno učenje Kur’ana) i Mevlud smo čitali na arabici. Moj efendija se zvao Selim Džakovac – iz Vrapča (susjednog sela), a prije njega je bio mula Ramo, a prije njega mula Rušo; njih dvojica su iz Vesenića, mog sela. U mekteb smo išli za vrijeme raspusta, svaki dan. Kad se išlo u školu, u mekteb smo išli vikendom“ (Veseniće/Tutin).

Na pitanje kako su im roditelji dozvoljavali da odlaze u mekteb ako su bili potrebni u kući, zbog posla, jedna ispitanica, koja je 1956. godište, ističe sljedeće:

„U mekteb smo odlazili u vrijeme kad dognamo stoku kućama oko podneva – na popasak. Svi koji smo pohađali mekteb naučili smo čitati Kur’an, obavljati namaz i ko je htio shvatio je i pravila arabice. Ja sam svoju žensku djecu podučila arabici i ona je znaju, mada danas sve imamo u knjigama na latinici“ (Veseniće/Tutin).

Na osnovu kazivanja njenog sina, V. R. iz Pružnja (Pešter, živjela 1933–2021. godine) naučila ja arebicu još kao dijete, a u redovnu školu nije išla:

„Moja majka, Allah joj dženet podario, je još kao dijete naučila arabicu. Isto je i moja amidžinica A. R. iz Gračana, poviše Sopoćana, koja je ‘27. godište, a 1965. odselila za Tursku, i ona je znala arabicu; samo je ona, za razliku od moje majke, išla u školu. Moja majka nije išla u školu, nije znala da čita i piše ni na ćirilici ni na latinici, samo na arabici, ali znala je da računa; i to dobro da računa, napamet, bolje nego mi svi. Mene je naučila kur’anskom pismu, ali ne i arabici. U njeno vrijeme u mekteb se moglo ići svaki dan, otkako pomile pa sve do punoljetstva djeca su išla u mekteb“ (Pružanj/Pešter).

Naš sljedeći ispitanik, muškarac, rođen 1953. godine, iz Novog Pazara, kaže da su u mekteb išla djeca od 6 do 15 godina starosti, te da se mektepska pouka izvodila u džamijama, ali više u privatnim kućama. Posebnost u izjavi ovog sagovornika ogleda se u tome što je u mektebu njega učila žena:

„Pohađao sam mekteb dvije godine, ali ne u kontinuitetu. Nije me niko ni tjerao da idem, a nisu se, da budem iskren, ni efendije potrudili svojim metodama da nas djecu naročito privuku. Mektepska pouka koju sam ja pohađao izvodila se u jednoj privatnoj kući u Pazaru, preko puta Melajske džamije, a učila nas je Saliha, prezimena ne mogu da se sjetim. Ona nas je podučavala da klanjamo i kur'anskom pismu, ali nije mi poznato da je znala arabicu; prije bih rekao da nije. Efendije su u to vrijeme bili uglavnom priučeni, tako da je i ona bila priučena za taj posao“ (Novi Pazar).

Školovanje ženske djece na sandžačkom području čija su osobna uvjerenja i životna usmjerenja okrenuta islamskoj vjerskoj tradiciji biva olakšano otvaranjem ženske srednje vjerske škole, medrese, 1995. godine u Novom Pazaru. Rad muške medrese u Novom Pazaru je obnovljen 1990, koja je inače prestala da postoji 1946. godine. Podjsetićemo da je u Novom Pazaru Medresa prvobitno radila do 1941. godine – u jednom razredu medrese je u prosjeku bivalo između 15 i 20 učenika; većina učenika ih je bila iz okolnih sela i varošica, dok je bilo i sinova poznatijih građana Novog Pazara; važno je napomenuti da su učenici u toj medresi bili isključivo muškarci (v. Kačapor 1987, 55).

Tako, 1995. godine, osnivanjem ženske medrese u Sandžaku, brojne djevojke konačno dobijaju priliku da se obrazuju u školi za islamsko obrazovanje. Djevojke, njih dvadeset koliko je činilo tu prvu generaciju (iz Novog Pazara, Tutina, Priboja, Prijepolja, Peći i Bijelog Polja), bile su smještene u novosagrađenoj zgradi sa internatom u haremu Bor-džamije u Novom Pazaru. Prva generacija ženske medrese u Novom Pazaru je diplomirala 2000. godine. Po završetku ove škole danas je moguće upisati željeni fakultet u Srbiji, što u startu i nije bio slučaj, pa su svršenci ove škole nastavljali školovanje vani – najčešće u arapskim zemljama, Turskoj, Bosni i Hercegovini itd. U početku su uglavnom to bili fakulteti islamske teologije, ali se vremenom promijenila takva praksa; svršenice medrese, koje praktikuju islamski način odijevanja, diplomci su raznih fakulteta i doktorskih studija.

ZAKLJUČNA PROMATRANJA

Muslimansko stanovništvo je obrazovano u osmanskome obrazovnom sistemu, te je poznavanje arapskog pisma bilo osnov za dalje napredovanje. Nakon balkanskih ratova, na našim prostorima otvaraju se škole na srpskom jeziku. Sa radom nastavljaju (sibjan) mektebi, koji su bili zamišljeni kao predškolske ustanove za djecu do polaska u školu. To

je, međutim, ostala samo zamisao. Njih su pohađala i djeca koja su bila dorasla za školu. Zato su 29. 4. 1926. zvanično zatvoreni sibjan-mektebi, ali u okviru redovne škole do Drugog svjetskog rata postoji predmet vjeronauke. Mektebi, unatoč toj zabrani, nastoje da rade na nekim mjestima. Ženska djeca ne pohađaju redovnu školu, ali u mektebima uče pismo arebicu i tako stižu vjersko obrazovanje. Za nepohađanje redovne škole uvedene su kazne, tako da muslimani nakon Drugog svjetskog rata počinju u većoj mjeri da šalju i žensku djecu u škole. Na selima je to i dalje usporen proces. Uporedo, djeca pohađaju mektebe. Ženskoj djeci je preporučeno da odlaze u mekteb i tamo stižu osnovna znanja o vjeri islamu. Neki mektebi su zadržali sistem poučavanja iz osmanskog perioda, pa su oni napredniji učenici učili o vjeri iz literature koja je pisana arebicom i upoznavali se sa alhamijado književnošću. Do pred kraj XX vijeka imali smo žene u Sandžaku koje su znale arebicu, a nisu poznavale niti jedno drugo pismo.

Poznavanje arapskog pisma je i dalje veoma važno u životima muslimana na ovim prostorima, jer je sveta knjiga Kur'an na arapskom jeziku, a samo iščitavanje Kur'ana u originalu predstavlja vjerski čin. Međutim, pismo arebica prestalo je biti aktuelno i vrlo su rijetki pojedinci među mlađim generacijama koji se interesuju da ga savladaju. *Mevlud* se i dalje recitira (u narodu se kaže „uči“) na mevludskim svečanostima, koje su i u XXI vijeku veoma popularne u narodu, s obzirom na to da se ove svečanosti organizuju prilikom raznih prilika (obilježavanje vjerskih blagdana, rađanje djeteta, sunecenje itd.), ali je ispisan na latinici. U XXI vijeku u Sandžaku više nije upitna pismenost žena, jer taj problem odavno ne postoji. Vjerska literatura je svakom dostupna na jezicima kojim se govori na našem području, u čemu znatno olakšava i savremena tehnologija.

Arebica je intenzivno ostala u upotrebi sve do Drugog svjetskog rata i vremenom je dobila vrijednost muslimanskog/bošnjačkog pisma. Prema Hanki Vajzović, ovom pismu se u novijim izmijenjenim društveno-političkim prilikama (nakon turske vladavine) pridavala još veća važnost nego ranije u očuvanju vjersko-nacionalne ravnoteže naspram latinice – kao katoličko-hrvatskog pisma i ćirilice – kao pravoslavno-srpskog pisma. Međutim, smjena vlasti, dolazak novog jugoslovenskog poretka, koji standardizuje zajednički (srpsko-hrvatski) jezik, usloviće kako političke i društvene, tako i kulturne i jezičke promjene kod stanovništva, a to će odrediti i kasniju sudbinu arebice. Vajzović smatra da su arebicu „nametnule prilike vezane za turski period – kad je okončan, ozbiljno su umanjene i razlozi upotrebe ovog pisma“ (Vajzović 2003, 14), a iz-

među ostalog, navodi i nekoliko razloga zašto arebica nije mogla imati budućnost.

Bavljenje alhamijado književnošću – koja je nastajala na arebici – danas je na našem prostoru znatno prisutnije nego što je ikad bilo. Nakon Sarajeva, ovoj književnoj oblasti se najviše posvećuje pažnje u Novom Pazaru, te se može reći da Novi Pazar već postaje reprezentativan prostor na kome će se izučavati alhamijado književnost (v. Šemsović 2019, 31). Ovim, barem djelimično, postoji nada da ovo pismo, kao prenter čitave jedne kulture koja je nastajala na našem tlu, neće nestati i da će ostati kao svjedočanstvo jednog perioda obilježenog i ženskim vjerskim učenjem.

Izvori

Bačić, Nikola prir. 1930. *Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. god. S objašnjenjem*. Zagreb: Tisak i naklada knjižare St. Kugli.

Literatura

Aksić, Nina. 2019. „Pismenost i obrazovanje žena u Novom Pazaru od 1945. do 1991. godine“. U *Zbornik radova Alhamijado književnost i Svečanost mevluda*, prir. i ur. Hasna Ziljkić, 57–61. Novi Pazar: Kulturni centar Novi Pazar.

Bačićanin, Fuad & Sead Šemsović. 2011. *Rukopisna ostavština Nazifa Šuševića (1860–1923)*. Novi Pazar: Narodna biblioteka „Dositej Obradović“ Novi Pazar.

Bećović, Mehmed. 2017. *Alhamijado književnost i jezik njenih stvaralaca u Novopazarskom sandžaku*. Prijepolje: Divanhana.

Vajzović, Hanka. 2003. „Sociolingvistički aspekti alhamijado književnosti u nas“. *Književni jezik* 21 (2): 14–26.

Dimić, Ljubodrag. 1997. *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji, 1918–1941, drugi deo, Škola i crkva*. Beograd: Stubovi kulture.

Zukorlić, Mensur. 2019. „Pismo alhamijado književnosti / Upotreba arebice u Sandžaku“. U *Zbornik radova Alhamijado književnost i Svečanost mevluda*, prir. i ur. Hasna Ziljkić, 44–46. Novi Pazar: Kulturni centar Novi Pazar.

Janković, Srđan. 1960. „Transkripcija arapskih riječi i teksta“. *Bibliotekarstvo: časopis Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine* 6 (3): 1–43.

- Kačapor, Sait. 1987. *Školstvo u Novom Pazaru i okolini od 1918. do 1941. godine*. Novi Pazar: Muzej Ras.
- Karić, Enes. 2002. „Islamsko mišljenje u Bosni i Hercegovini na razmeđu starog i novog i prosvjetiteljski rad Mehmeda Džemaludina Čauševića“. U *Reis Džemaludin Čaušević – prosvjetitelj i reformator*, prir. Enes Karić i Mujo Demirović, 17–21. Sarajevo: Ljiljan [etc.].
- Maletić, Mihailo. 1969. *Novi Pazar i okolina*. Beograd: Novinsko-izdavačko preduzeće Književne novine.
- Muftić, Teufik. 1995. *Klasična arapska stilistika = 'Ilm al-balâ-a : al-ma`âni wa al-bayân wa al-badi'*. Sarajevo: El-Kalem.
- Nametak, Abdurahman. 1981. *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*. Sarajevo: Svjetlost.
- Ujkanović, Enver. 2014. *Alhamijado literatura kao kulturno nasljeđe / Tedžvid Kur'ana – Fagnevi Zade*. Novi Pazar: Istorijski arhiv „Ras“.
- Ujkanović, Enver. 2019. „Pokušaji očuvanja arebice kao zasebnog bošnjačkog pisma“. U *Zbornik radova Alhamijado književnost i Svečanost mevluda*, prir. i ur. Hasna Ziljkić, 26–30. Novi Pazar: Kulturni centar Novi Pazar.
- Filipović, Muhamed. 2000. „Mevlud kao vjerski i narodni događaj i kao pjesnička forma u duhovnom i kulturnom životu bošnjačkog naroda“. U *Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka*, ur. Džafer Obradović, 13–17. Sarajevo: Bošnjačka Zajednica Kulture Preporod, Institut za bošnjačke studije.
- Halilović, Hamza. Mart 2022. „Riječi arapskog porijekla u Sandžaku“ (izlaganje na tribini: „Uticao arapskog jezika i književnosti na bosanski jezik“, Novi Pazar, Centar za decu i omladinu DUGA, februar 2022). *Damar*. Glasilo Udruženja građana porijeklom iz Sandžaka u BiH 33: 60–61.
- Hasanović, Kemal. 2019. „Da'va (misionarski rad) u Sandžaku poslije Drugog svjetskog rata“. U *Zbornik radova Alhamijado književnost i Svečanost mevluda*, prir. i ur. Hasna Ziljkić, 50–56. Novi Pazar: Kulturni centar Novi Pazar.
- Huković, Muhamed. 1986. *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šemsović, Sead. 2019. „O Alhamijado književnosti – uvodno izlaganje. Nije svaki tekst pisan arebicom alhamijado književnost“. U *Zbornik radova Alhamijado književnost i Svečanost mevluda*, prir. i ur. Hasna Ziljkić, 7–8. Novi Pazar: Kulturni centar Novi Pazar.
- Šemsović, Sead. 2019. „'Alhamijado književnost' Zaključci s okruglog stola 'Alhamijado književnost'“. U *Zbornik radova Alhamijado književnost*

i Svečanost mevluda, prir. i ur. Hasna Ziljkić, 31–32. Novi Pazar: Kulturni centar Novi Pazar.

Šehović, Sefedin. 2009. „Mektebi i druge škole u Novom Pazaru u vrijeme vladavine Osmanlija“. *Bošnjačka riječ* 13–16: 156–160.

Примљено / Received: 18. 04. 2022.

Прихваћено / Accepted: 17. 11. 2022.

МИЛИНА ИВАНОВИЋ БАРИШИЋ

Етнографски институт САНУ, Београд

milina.barisic@si.sanu.ac.rs

Прве жене етнологзи у образовању*

Први етнологзи у Србији се појављују у последњој декади 19. века. Семинар за етнологију на Филозофском факултету у Београду је основан 1906. године. Прва жена са дипломом етнологије у периоду пре Другог светског рата била је Милена Лапчевић. После Другог светског рата жене у нешто већем броју уписују студије етнологије на Семинару Филозофског факултета у Београду. Педесетих година прошлог века жене – дипломирани етнологзи добијају прилику да се укључе у наставу као предавачи. Све негде до седамдесетих година прошлог века професори на Катедри за етнологију су били углавном мушкарци да би од тог времена постепено жене преузимале примат на овом студију. Укључивањем жена у наставу проширују се и теме истраживања. У раду се даје осврт на почетке рада жена етнолога у образовању и њихове области интересовања.

Кључне речи: жене, образовање, етнологија, време од 50-их до 70-их година 20. века

---

* Текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број: 451-03-68/2022-14/200173 од 04.02.2022.

The First Women Ethnologists in the Education

The first ethnologists in Serbia appeared in the last decade of the 19th century. The Department of Ethnology at the Faculty of Philosophy in Belgrade was founded in 1906. The first woman with a degree in ethnology in the period before the Second World War was Milena Lapcevic. After the Second World War, enrolment of women in ethnology department at the Faculty of Philosophy in Belgrade increased. In the 1950s, women graduate ethnologists get the opportunity to work as lecturers. Until the 1970s professors at the Department of Ethnology were mostly men. However, since then, women have taken over the primacy at the department. Hence, the inclusion of women in teaching expands research topics. This paper gives an overview from the beginnings of the work of women ethnologists in education as well as their research areas.

Key words: women, education, ethnology, 1950–1970s

Образовање подразумева процес генерацијског преношења акумулираног знања, норми и вредности у оквиру једног друштва. Стицање нових знања важно је и незаобилазно у сваком друштву које тежи свеколиком напретку, па га можемо посматрати и као „друштвени процес (...) у којем млади чланови стичу знања и умећа која су од значаја за њихове будуће делатности у друштву – (...) за друштвену комуникацију, усклађивање свог понашања с другим члановима друштва, итд.“ (Lukić, Pećijlić 1982, 415). У том смислу, образовање жена у Србији представља изузетно значајну и широку тему о којој се увек изнова може дискутовати. У том контексту, пре него што се осврнем на почетке рада жена-етнолога у образовању, као и њихових истраживачких интересовања у периоду од 50-их до краја 70-их година 20. века, у кратком уводнику рада ћу у најкраћим цртама указати на кључне тачке процеса *феминизације* српског образовног система у периоду од 11. јуна 1842. године, када је указом кнеза Михаила Обреновића одобрено школовање жена у Србији, па до савременог тренутка у коме се образовање посматра као основно људско право. Наиме, на свом почетку женско образовање у Србији наилазило је само на отпор или, у бољем случају, на запостављање (Ivanović 2002, 186) у патријархално конструисаном српском аграрном друштву. У овако устројеном друштву традиционална улога жене била је искљу-

чиво везана за приватну сферу, односно за простор куће и обавезе око одгоја деце. Стога се чинило непримереним, у најмању руку непотребним, улагати време и новац у школовање женске деце која се „ионако неће бавити трговином или било каквим другим занимањем“ (Ivanović 2002, 186). Сходно томе, у годинама које су претходиле владавини уставобранитеља (1842–1858), само је мали број девојчица и девојака стицао (кућно) образовање, док је број оних које су ишле у школу са дечацима био готово занемарљив (види: Trgovčević 1994, 227). Амбицијом малобројних представника интелигенције и грађанства које је инсистирало на образовању (своје) женске деце, средином 19. века почињу да се оснивају прве женске основне школе. Међутим, исто мишљење није делио и сељачки слој српског становништва, те је обухватност женске деце школовањем била и даље мала, што је додатно продубљавало разлике између урбаних и руралних крајева Србије. Брзина којом се образовање жена уводило у Србију, из садашње перспективе посматрано, није ишла темпом који би се очекивао за једно друштво које је тежило, рекло би се, убрзаној модернизацији. Дакле, евидентно је да је и у погледу женског образовања друштво било у раскораку између жељеног и реално остваривог. Тако је и кроз овај сегмент друштвеног развоја уочљиво да је у српском друштву у новијој историји константно видљиво сучељавање уврежених традиционалистичких образаца живота и савремених модернизацијских токова. У том смислу,

„природу, почетке и особине развоја у Србији кроз све његове аутономне и независне фазе треба видети као део покушаја да се спроведу економске, политичке и социјалне промене – модернизација као европеизација – у сталном сукобу са непопустљивим заступницима традиције који су у овим променама видели претњу за сам опстанак и саодређење српске државе и нације“ (Ivanović 2002, 169).

Радикални заокрет начинио је министар просвете Стојан Новаковић који је 1882. године законом увео обавезно основно шестогодишње образовање за сву децу, након чега мрежа женских образовних установа у Србији почиње да се шири. Међутим, напредак у области женског образовања у другој половини 19. века био је тек привид – српски образовни систем се, све до почетка прошлог века, још увек носио са три, рекло би се, главна проблема када је у питању родна егализација образовања: а) системом образовања је и даље био

обухваћен много мањи проценат девојчица него што је то био случај са дечацима, јер је противљење образовању ученица било и даље јако и широко присутно; б) наставни план није био изједначен у мушким и женским школама и 3) уписивању девојчица у мушке школе још увек су се снажно противили наставници и професори, као и њихови ученици (Ivanović 2002, Trgovčević 1994). Почетком 20. века у Србији је било 165 женских основних школа, 45 занатских школа, 12 гимназија, три више женске школе, две женске учитељске школе и неколико приватних завода. Међутим, обухватност женске деце школовањем била је и даље мала – основну школу похађало је свега 17% девојака, а у укупној популацији писмених становника било је само 7,4% жена (Poročić 2008, 101). Уочи Првог светског рата, жене су чиниле свега 10% уписаних и дипломираних студената Београдског универзитета. Према подацима статистичког билтена из 1931. године, у Југославији је од укупне женске популације старије од 10 година 56,4 одсто било неписмено (Stojanović-Jovanović & Jovanović 2017, 44). На овакав исход није утицао само систем и мушка надмоћ већ и породични отпор према образовању женске деце. Тако да иако им је школовање омогућено, оне су ипак наилазиле на најразличитије препреке, отпор и неразумевање, а слична је ситуација била и када је требало да примене стечено знање – да се упосле (Đurić 2017, 33).

У послератном периоду (после 1950-их) образовање је препознато као битан носилац новог (социјалистичког) друштвеног уређења и нових вредности, те је питање школовања женске деце постало изузетно важно током изградње социјалистичке Југославије. За њихово образовање посебно је било значајно увођење обавезног осмогодишњег школовања за оба пола и на принципу заједничког васпитања дечака и девојчица у мешаним разредима (што је постало и уставна категорија). У периоду од 1946. до 1976. године, број девојчица у средњим школама у Србији вишеструко се повећао, док је број уписаних на вишим и високим школама био у константном порасту (види: Tomšić 1980, 113–120). На пораст образовања женске популације у Србији утицали су различити чиниоци: већ поменуто обавезно основно образовање, убрзан економски развој земље, отвореност према међународној заједници и њеним политикама чиме су створени предуслови за бољи увид у образовање на светском нивоу, затим друштвени и културни развој земље... Осим тога, могућност контаката са међународним образовним и културним институтцијама један су од битних чинилаца да се током осамдесетих година прошлог века женска деца упућују на школовање и специјализације у

инострантво итд. У последњој деценији 20. века, ситуација у високом образовању наизглед се променила у корист жена, па их је тако 1998. године међу дипломираним студентима у Србији у просеку било чак 60% (Роровић 2008, 102). Тренд раста броја уписаних и, што је још важније, свршених студенткиња основних, магистарских/мастер и докторских студија на српским универзитетима се наставља и током прве две деценије 21. века. Међутим, иако статистика „охрабрује“, пракса показује да *бићи жена у науци и образовању* још увек није тако једноставно – извесни проблеми и потешкоће у процесима позиционирања и препознатљивости научница у друштву и даље постоје. Разумљиво је стога да постоје бројни покушаји да се пажња како научне заједнице тако и шире јавности, скрене на још увек недовршен процес феминизације образовања. Један од најновијих таквих примера је научна конференција „Научнице у друштву“ коју је, уз подршку Програма партиципације Унеска, реализовао Етнографски институт САНУ 2019. године. Учеснице конференције отвориле су бројне теме попут: вредновања женског стваралаштва и критичког доприноса жена у науци, положај научница на тржишту рада у Србији, начине медијског представљања научница употребом родних стереотипа, родну перспективу у настави на Универзитету у Београду и многе друге. Општи закључак је да „доприноси жена у науци јесу огромни, знања о њима су оскудна, а њихови статуси указују на амбивалентност између декларативних и реалних позиција у друштву“ (Лукић Крстановић 2020, 443). Стога је неопходно стално и изнова указивати на значај оних жена које су у српској науци и образовању оставиле неизбрисив траг, укључујући и етнологију-антропологију.

***

Историја наставе етнологије званично сеже у сада већ давну 1906. годину „када је постављењем Јована Ердељановића и, нешто касније, Тихомира Ђорђевића за доцента етнологије и њиховим приступним предавањима започела настава предмета *Етнологија са етнографијом* на непосредно основаном Етнолошком семинару“ (Ковачевић 1990, 123).¹ Међутим, поред овог званичног датума, наводе се и подаци о 1893. години, када је Ј. Цвијић држао курс из „научне географије и етнографије“, а помиње се још и 1880. година.

---

¹ О развоју етнологије на Филозофском факултету у Београду видети: Vlahović 1979, 9–19; а о историји српске етнологије видети: Pavković 1998, 479–493; Kovačević 2001.

„У досадашњим прегледима развоја етнологије на Филозофском факултету као један од најзначајнијих датума се, с правом, наводи 25. јануар 1880. године, када је донет закон о изменама и допунама у устројству Велике школе. По том закону, који уз кнеза Милана и чувара државног печата потписује као министар просвете и црквених дела Стојан Бошковић, на Филозофском факултету се на оба одсека (Историјско-филолошки и Природно-математички) предаје *Упоредна географија и етнографија*“ (Ковачевић 1990, 124).

Не улазећи даље у дискусију око времена почетка „сусретања“ студената са темама којима се бави етнографија/етнологија, замишљао је само да се укаже да њени корени сежу у последњу декаду 19. века. Од времена када се етнологија усталила као самостална дисциплина требало је да прође неколико деценија да би жене успеле да „угрозе“ мушку доминацију предавача у етнологији. Да би се успоставила родна равноправност у етнологији, у правом смислу те речи, било је од пресудне важности да се женска омладина укључи у образовни систем, па самим тим, и да се заинтересују за теме којима се етнологија у то време бавила. У том смислу посматрано, иако је женско образовање била једна од тема која није заобилажена током 19. века, у српској државној политици, ипак је требало да прође доста времена да се женској омладини омогући образовање (видети: Вођиновић 1996, 55–64) уопште, па и на етнографији/етнологији, а још и више да жене „уђу“ у наставу, односно да почну да се баве образовањем подмлатка. Јер, „прописи који су се односили на школовање женске омладине сведоче о сукобима, различитим схватањима и отпорима који су пружани равноправном школовању женске омладине са мушком“ (Вођиновић 1996, 55). Мада је након политичких промена у српском друштву с краја 19. и почетка 20. века, по овом питању дошло до извесног напретка, јер је после 1903. године ученицама потврђено право на школовање на Великој школи, односно на Универзитету после његовог оснивања 1905. године, ипак је требало да прође прилично времена да у овом домену дође до колико-толико изједначавања статуса међу половима, равноправнијег учешћа у образовању, па и стицању знања из области етнологије.

Жене које су изабрале трновиту стазу пробијања у мушком свету доминације не само у културном животу Србије до Другог светског рата, већ и у стицању знања из различитих научних области, па и етнологије, иако по способностима нису заостајале за својим колегама, ипак њихово ангажовање у јавном животу, а нарочито у науци

и образовању, није било нимало лако нити једноставно.² Како су ти почети прошли у једној малој и недовољно развијеној Србији чији се развој често пресецао ратним сукобима можда понајбоље показује пример прве жене која је стекла звање дипломираног етнолога – Милене Лапчевић, која је данас у етнолошким круговима готово у потпуности заборављена, а многим колегама и непозната.³ Иако није наишла на добродошлицу као свршени студент, а нарочито кад је припремила докторску дисертацију, Милена је у свом кратком бивствовању у научним водама покушала да на другачији и иноватнији начин приступи темама којима се бавила. Једна од тема којој се посветила и коју је одабрала да се њом бави у свом научноистраживачком раду односила се на генезу народне ношње и веза.

Милена Лапчевић, уочи Првог светског рата и по завршеном Вишем течају, уписује Филозофски факултет у Београду. Студије завршава после рата – 1921. године, поставши прва жена која је дипломирала етнологију. У периоду од 1920. до 1924. године повремено бива ангажована у Етнографском музеју у Београду као прва жена која је радила у музејској струци (Gavrilović 2017, 93). „Али као прва жена која је ‘крочила’ у музеј у раду је наилазила на велике потешкоће и препреке. Колеге нису благонаклоно гледале на њен положај жене-кустоса, због чега су јој врата музеја била више затворена него отворена“ (Ђурић 2017, 35). Кулминација њеног неприхватања је урађен а неодбрањен докторат о трансформацији народне сеоске ношње, јер професорска комисија у саставу – Тихомир Ђорђевић, Јован Ердељановић и Боривоје Милојевић, није прихватила њен приступ обради теме и „њен закључак да је преображај народне ношње дошао услед економских и социјалних промена у друштву“ (Ђурић 2017, 36). После овог неуспеха Милена Лапчевић се повлачи из науке и посвећује другим пословима. Њено неприхватање од стране мушког научног кружока свакако је утицало да

„данашња српска јавност, али и етнолошко друштво и колеге, готово (...) не познају њено име, научни рад и својеврстан допринос који је дала српској етнолошкој мисли. Била је прва жена која је дипломирала на Катедри за етнологију Филозофског факултета у

---

² Свакако да је неопходно нагласити да се „пробијање“ жена у различитим областима културе и науке није много разликовао од положаја жена у другим деловима Европе.

³ О најважнијим датумима из живота Милене Лапчевић видети: Ђурић 2017, 34–38.

Београду, и као таква наилазила је на осуду, отпор и неразумевање средине. За младе образоване жене тог времена, колико год настојале да се својим радом и знањем наметну у делатностима које су до тада важиле као мушке, тај простор је било тешко освојити. Жена се у процесу еманципације морала пробијати прво као жена, а потом као научник, радник, политичар или било шта друго. У тој борби за родну равноправност и женску самосталност Милена Лапчевић је једноставно изгубила битку, и због тога је данас неправедно заборављена“ (Ђурић 2019).

После Другог светског рата са укључивањем више жена које су завршиле студије етнологије у наставу на Универзитету у Београду, почињу да се проширују тематска интересовања која се с временом, по неком неписаном правилу све више препознају као – „женска“ и „мушка“. Оваквој ситуацији је ишло наруку и то да пре Другог светског рата и није било жена међу етнологима, па није могло бити ни тзв. „женских тема“. Са њиховом појавом проучавање одевања, текстилних сировина и израђевина, исхрана и друге сличне теме су предмет проучавања углавном жена-етнолога. У овом смислу, ситуација се додатно мења са уписивањем већег броја жена на студије етнологије, чиме се отварио простор за проучање различитих тема, које у ранијем времену нису биле у фокусу истраживања, а што је нарочито приметно после осамдесетих година прошлог века.⁴ Свакако да је један од разлога за бројност тема осим увећања броја жена-етнолога и промена парадигме дисциплине (више: Рајићевић 2020, 182).

***

Средином педесетих година 20. века стасава прва генерација дипломираних жена етнолога која добија прилику да се укључи у образовање и почне да утире пут колегиницама које ће им се у долазећем времену придружити у хуманој мисији образовања младих. У овом осврту указаће се само на неколико првих жена које су добиле прилику да се укључе у образовање, с обзиром на то да се у раду обухва-

---

⁴ Већ од 80-их година теме проучавања се све више разгранављују, али и приступи проучавањима. Проучавање миграција, града, фолклористике, популарне културе, народне медицине, одеће, текстилних израђевина и др. су тематски оквири којима су се углавном бавиле жене-етнолози. Умножавање тема истраживања свакако да је резултат и повећаног броја жена-етнолога које раде не само у образовању већ и у науци (Етнографски институт САНУ) и струци (Етнографски музеј у Београду, музеји завичајног типа у Србији, Заводи за заштиту споменика културе).

та временски период између педесетих и седамдесетих година 20. века. Овом приликом указаће се на рад: Сребрице Кнежевић, Милке Јовановић, Ђурђице Петровић, Милице Пурић-Живановић и Мирјане Прошић-Дворнић које су обележиле прве нешто више од две деценије рада жена у образовању (и науци) на Катедри за етнологију Филозофског факултета у Београду.⁵ Професорке ће у даљем тескту бити представљене према времену када су почеле да раде као предавачи.

Сребрица Кнежевић (1930–2012). Сребрица Кнежевић је рођена у Београду, где је протекло и њено целокупно школовање и службовање. Након завршене Основне школе „Престолонаследник Петар“ и VII женске гимназије, 1948. године, уписује студије етнологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Кључан утицај на ову одлуку имао је њен теча, Павле Соколовић, Цвијићев ђак и професор географије у Другој мушкој гимназији (Mitrović 2018, 74). Дипломирала је 1952. године са темом *Пролећни обичаји и женско божанство њлогности код Јужних Словена*, а докторску дисертацију *Учешће жена у нашој народној култури – етнoлошка исцраживања мацеријалној и духовној стваралаштву*, одбранила је 1968. године. Своју универзитетску каријеру започела је одмах по дипломирању, када је примљена у звање асистента-приправника. Звање доцента стекла је 1972. године, ванредног професора 1984, док је редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду постала 1995. године. На Катедри (касније Одељењу) за етнологију Филозофског факултета у Београду предавала је предмет – *Етнологија свеца*. Била је управница Одељења за етнологију (1977–1979) и Центра за етнoлошко-антрополошка истраживања (1993–1995), оснивач и први председник Етнoлошког друштва Србије (1972–1974) (Mitrović 2018, 75).

У свом (више од четири деценије дугом) научноистраживачком раду бавила се, по тематици и по обради, разноврсним темама као што су исхрана, народна медицина, здравствена култура, сеоска архитектура, смртни и посмртни обичаји, култна места и манастири, њихови когнитивни и симболички аспекти и многим другим (види: Gorunović 2013, 169). Научна сазнања и искуства о њима стицала је преваходно радом на терену те је, у ужим научним круговима, вре-

---

⁵ „Општом уредбом о универзитетима, од 11. децембра 1930. (чл. 96), основана је (под бројем 17), Катедра за етнологију (општу и националну) на Филозофском факултету у Београду“ (Vlahović 1979, 16). Катедра за етнологију је 1990. године прошлог века преименована у Одељење за етнологију и антропологију.

меном стекла репутацију једног од најпреданијих теренских истраживача.⁶ Ипак, чини се (из савремене перспективе) да је у домаћој етнологији Сребрица Кнежевић најзначајнији допринос остварила проучавањем народне медицине, положаја и улога жена у народној култури, исхране и етнологије света. Она је прва међу српским етнологима започела истраживања у области *народне медицине*. Однос етнологије и медицине, као и конкретне феномене и праксе у области народног лечења сагледавала је са различитих теоријских и методолошких позиција. У истраживањима народне медицине, која је у највећем броју случајева спроводила на терену (примењујући анкетни метод), бавила се бројним темама попут народне фармакопеје, народних лекова, народних лекара, бабица, баба врачара, травара, молитви, културних места и многим другим. Написала је преко седамдесет и пет радова из области етнологских истраживања здравствене културе (Mitrović 2018, 80).

Сребрица Кнежевић је такође отворила још једно потпуно ново истраживачко поље у домену ондашње етнологије – *положај и улога жене у народној култури*. Током бројних теренских истраживања забележила је, касније и објавила, етнологску грађу о женама ковачима, женама народним лекарицама и апотекарима, добровољним болничаркама, малолетним неговатељицама, Ромкињама и др. Њена брита запажања о појединим аспектима „женског питања“ нису објављивана само у научним часописима, већ и у дневној и периодичној штампи, те су широј читалачкој публици постали доступни прилози о „писању“ неписмених жена (*Borba* 1953), о женама севера (*Politika* 1961), о Пољакињама и начину на који украшавају своје домове (*Politika* 1963) итд.

У професионалном фокусу Сребрице Кнежевић налазила се још једна велика истраживачка област – *исхрана*. Ову тему сматрала је изузетно важном, те је њеном изучавању посветила значајан део своје каријере. Култура исхране у њеним радовима није посматрана изоловано од природних, економских, друштвених, културних и/или религијских фактора, већ су прехрамбене навике једног народа посматране као продукт цивилизацијских токова. Стога се, из данашње перспективе, њени текстови о култури исхране (примера ради

⁶ Након првог теренског истраживања у Власини (које је, као део пројектног тима новооснованог Етнографског института САНУ, реализовала још као студент), почели су да се нижу колективни и самостални теренски пројекти, како у земљи тако и у иностранству.

Београђана или становништва Јадра) могу читати, у ширем смислу, као комплексни етнологски записи једног града/подручја/регије. Ипак, научни рад и универзитетски ангажман Сребрице Кнежевић можда је најпрепознатљивији по теми коју је предано истраживала током читаве своје каријере – у питању је *еџнолоџија свеџа* коју је, током дугогодишњих теренских боравака, непосредно истраживала на тлу Јужне, Северне и Мезо Америке, Новог Зеланда, Јапана итд. Своја, готово па филмска теренска искуства, преточила је у читав низ научних радова и један уџбеник. Ескимска уметност, депопулација Тасманаца, маске у етномедицинском ритуалу Ирокеза, магијска уметност Мексика, експедиција Ориноко-Амазон Алена Гебрана, значај Миклуха Маклаја и Џемса Кука, бављење Индијанцима у делу проф. Божидара Шкерља итд., само су неке од тема које су је посебно занимале и стога биле често предмет предавања (види: Mitrović 2018, 83).⁷

Милка Јовановић (1928–2016). Милка Јовановић је рођена 1928. године у Бугојну (Босна и Херцеговина). Основно и средњошколско образовање стекла је у Крагујевцу. Докторску дисертацију *Народна ношња у Србији у 19. веку*, одбранила је 1965. године. Прве кораке у науци Милка Јовановић начинила је као асистенткиња Филозофског факултета у Београду (Velimirović 2016, 608). Са те позиције спровела је теренско истраживање у шумадијском селу Јарменовци које је, испоставиће се, било изузетно значајно не само за ондашњу домаћу етнологију, већ и ширу друштвену заједницу (види: Velimirović 2016, 608–609). Међутим, њена универзитетска каријера трајала је изузетно кратко – већ 1971. године прелази у Етнографски институт САНУ где је, у годинама које ће уследити, остварила запажену истраживачку каријеру. У два мандата је и руководила радом централне научно-истраживачке установе у Србији која се бави етнологско-антрополошким проучавањима друштва и културе.

Једна од области научног интересовања Милке Јовановић је *одевање* којим се континуирано бавила још од докторских студија. Њена најзначајнија монографија у овој области је *Народна ношња у Србији у 19. веку*, у којој је, користећи архивске, наративне и ликовне изворе те музејске збирке, покушала да реконструише сложени систем сeosког одевања у Кнежевини / Краљевини Србији од почетка 19. века

---

⁷ Библиографију радова Сребрице Кнежевић видети у: *Гласник Еџнографској музеја* 60 (1996): 189–200.

до Балканских ратова (Velimirović 2016, 609). Комплексном темом одевања наставила је да се бави и након докторирања, али овога пута проширујући временски и просторни оквир истраживања, те тако у фокус њеног интересовања улази, између осталог, и прединдустријско одевање. Осим одевања, у фокусу научног интересовања Милке Јовановић била је и *нематеријална култура*, у оквиру које је посебну пажњу посвећивала феномену смрти и погребним обичајима.

Ђурђица Петровић (1927–2003). Ђурђица Петровић је рођена у Старој Пазови 1927. године. Студије етнологије започиње 1948. године на Филозофском факултету у Београду и са успехом (и у року) их завршава четири године касније – 1952. Након завршетка студија добија запослење у Војном музеју у Београду, где у наредних деветнаест година стиче стручна и академска звања: кустос приправник, кустос, виши кустос и виши научни сарадник. Већ на самом почетку рада у овој установи своје истраживачко интересовање усмерава ка анализи, датовању, класификацији и начинима производње хладног и ватреног оружја, и то не само балканског (од средњег до 19. века), већ и афричког, азијског и океанијског. Бављење овом проблематиком усмерило ју је и ка архивским изворима, те ће у архивама Задра, Котора, Дубровника и Венеције, до краја радног века, пронаћи своју „истраживачку инспирацију“. Архивска грађа као извор била је потпора готово свим спроведеним истраживањима и темама којима се Ђурђица Петровић бавила, али и „извор над којим се често запитала и проверавала методе критичке анализе писаних извора“ (Menković 2004, 369). Докторку дисертацију под називом *Оружарски занати у нашој земљи у време ошоманске ујраве*, која представља најпотпунији рад из ове области у домаћој етнологији одбранила је 1964. године (види: Pavković 2002–2003, 259). Године 1971. започиње своју универзитетску каријеру – тада је изабрана за ванредног, а осам година касније (1979) за редовног професора. Била је вишегодишњи управник Одељења за етнологију и антропологију и прва жена декан Филозофског факултета у Београду (од 1989. до 1991. године). Током свог две деценије дугог ангажмана у настави, предавала је предмете *Етнологија Југославије* и *Етнологија Југославије – материјална култура*. Како наводи Никола Павковић, „формирање ових предмета у садржинском и концепцијском смислу било је њено дело“ (Pavković 2002–2003, 260).

Два су основна тематска блока у чијим се оквирима Ђурђица Петровић током своје каријере „кретала“: материјална култура и урба-

на етнологија. Њено је бављење етнологијом „заправо и почело са предметом, односно збиркама оружја“ (Menković 2004, 369), а наставило се и проширило другим материјалним облицима – архитектуром, вернакуларним градитељством, надгробним споменицима, оруђем, покућством... Поред већ поменутог хладног и ватреног оружја као централне теме у професионалном опусу Ђурђице Петровић, значајан тематски блок у области *материјалне културе* чине радови о одевању и тканинама, које је, као производе кућне радности, „увек проучавала у контексту социо-економских збивања и у повезаности са духовном културом и менталитетом људи ранијих периода“ (Pavković 2002–2003, 260).

Друга већа истраживачка област којом се Ђурђица Петровић бавила јесте *урбана етнологија*. Она је једна од ретких домаћих етнолога (можда и прва после Тихомира Ђорђевића) која је, мимо доминантних тематских оквира ондашње науке – до тада у свом највећем делу оријентисане ка селу и руралном становништву – дубље „законачила“ у простор града. У том смислу, потребно је поменути нека од питања урбанитета која је у својим радовима ревидирала: свакодневни живот градског становништва, етницитет, демографија, градска архитектура, хигијена јавног простора и сл.⁸ Приступајући свакој од наведених тема, без обзира на то којој од две наведене концепцијске области припадају, Ђурђица Петровић је водила рачуна о „...географском размештају података, терминима и њиховом семантичком значењу, временском датирању грађе, историјској димензији, с намером да се што даље продере у прошлост да би се утврдило постојање или настанак појаве, донекле компаративност“ (Menković 2004, 368). Ђурђица Петровић је показала да

„уколико унемо да поставимо права питања творевинама материјалне културе (или њиховим поменима сачуваним у директним и индиректним изворима) можемо добити подједнако релевантне одговоре на многе загонетке везане за културне, друштвене и етничке процесе, као и за проучавања, на пример, сродничких односа и религијских концепата и праксе. Знајући то, проф. др Ђурђица Петровић је велики део своје каријере посветила превасходно, али не и искључиво, 'разговорима' с предметима израђеним од најразличитијих материјала“ (Prošić-Dvornić 2003, 378–403).

---

⁸ Библиографију радова Ђурђице Петровић видети у: Milenković Vuković 2004, 335–355.

Милица Пурић-Живановић (1947-). Милица Пурић-Живановић је рођена у Београду 1947. године где је и матурирала 1965. Студије етнологије завршила је 1971. године на Филозофском факултету у Београду. Следеће (1972) године радила је као асистент приправник у Етнографском институт САНУ. Исте године прелази на Одељење за етнологију, такође као асистент приправник. Магистарски рад – *Етнички процеси и неке антрополошке карактеристике сјановништва Улцињској поља*, одбранила је 1976, а докторску дисертацију – *Породични животи Албанаца муслимана на подручју Црнојорској приморја у XX веку*, одбранила је 1984. године. У периоду 1978–1985. године радила је као асистент за предмет *Етничка антропологија*, а од 1985. године као доцент држала је предавања из предмета *Антропологија* (Pavković 1990, 387; Petković 1995, 175). У својој академској каријери Милица Пурић-Живановић бавила се углавном темама повезаним са етницитетом. Тако су у фокусу њене истраживачке пажње била питања повезана са идентитетом Муслимана и Албанаца у Југославији, односно у садашњим државама – Србији и Црној Гори: *Трансформација породице као економске заједнице у Анамалима; Промене у величини и структури домаћинства Албанаца-муслимана (на примеру Анамала); Неки методолошки проблеми проучавања трансформација традиционалне породице*, и др. Милица Пурић-Живановић је провела и пар месеци међу Ескимима о чему је написала и филмски запис.⁹ Као резултат боравка на Гренланду настала су два рада која се односе на менталитет и фолклор као и неке антрополошке карактеристике Ескима – *Менталитет и фолклор Ескима источне Гренланда* и *Неке антрополошке карактеристике Ескима источне Гренланда*.

Мирјана Прошић-Дворнић (1950-). Мирјана Прошић-Дворнић је рођена у Београду 1950. године. Основно школовање започела је у Београду а завршила у Акри (Гана) где је завршила и средњу школу. Матурирала 1968. године. На опредељење да студира етнологију свакако да је утицао њен боравак са породицом у Африци, где се упознала са домородачком културом. Студије етнологије завршава на Филозофском факултету у Београду – 1973. године. Магистарски рад – *Покладе у СР Србији*, одбранила је 1977, а докторску дисертацију – *Одевање у Београду од 1878. до 1915. године*, одбранила је 1985. године. Асис-

⁹ Лична сазнања аутора.

тент приправник постаје 1974. године за предмет – *Регионална етнологија Југославије*, да би 1975. године била изабрана за асистента за предмет *Етнологија Југославије – материјална култура*. Од 1985. године као доцент предавала је предмет *Општа етнологија – материјална култура* (Pavković 1990, 387; Petković 1995, 159).¹⁰ Мирјана Прошић-Дворнић је до 1995. године предавала на Одељењу за етнологију-антропологију Филозофског факултета у Београду, када емигрира у Сједињене Америчке Државе. У време промене државе живљења има звање ванредног професора, у које је изабрана 1991. године. Од 2000. године држи предавања из *Културне антропологије* на Нортвуд универзитету у Мидланду (Мичиген – САД). Осим као предавач, проф. Прошић-Дворнић ради и као директор и кустос Универзитетске галерије. Истраживање архитектуре Мидланда и феномен глобализације су у фокусу њеног садашњег интересовања (Sretenović 2016).¹¹

Пре него што је наставила професорску каријеру у Мидланду, Мирјана Прошић-Дворнић се током радног ангажовања на Одељењу за етнологију-антропологију бавила истраживањима различитих тема – *Теоријско-хипотетички оквир за проучавање њокале као обреда њрелаза; Мојћносћ коришћења фототрафије у проучавању материјалне културе; Покладни ритуал у свећлу обреда њрелаза – на њримеру Сћонској њриморја; Вечерње забаве (балови) у Београду крајем XIX и њочешком XX века; Женско њишће у Србији крајем XIX и њочешком XX века и часопис „Домаћица“ (1879–1914), и др. У коауторству са проф. Ђурђицом Петровић урадила је запажену монографију – *Народна уметносћ* у оквиру едиције *Уметносћ на њлу Југославије*. Посебна област њеног интересовања, по којој је у научним и стручним круговима у Србији препознатљива, јесу радови у којима се сагледавају различити аспекти градског и сеоског одевања. Један од аспеката посматрања сеоске народне ношње представљен је у монографији *Народне ношње Шумадије*. То је, у ствари, монографија (приручник) у којој се разматра развој народне ношње у области Шумадије, као и све њене познате варијанте. Посебан додатак монографији представљају упутства и скице кројева за реконструкцију и израду*

---

¹⁰ Током свога рада на Катедри/Одељењу за етнологију залагала се за већу антропологизацију етнолошке науке.

¹¹ <https://www.politika.rs/sr/clanak/357239/Na-Vracaru-se-kuca-na-kucu-pe-nje#komentari> (pristupljeno 5. marta 2022)

делова народне ношње. Ипак, у проучавању и представљању јавности издваја се студија – *Одевање у Београду крајем XIX и почетком XX века*, у којој се друштвена, културна и модна историја Београда прате кроз промене које су се дешавале у свакодневном и јавном животу у времену од Првог српског устанка до Првог светског рата. Мирјана Прошић-Дворнић је у монографији указала како се мењао живот Београда и како је он постепено из турског пограничног града постајао европски град у коме су се сусретале и преплитале различите културе и утицаји (више: Erdei 2008, 279–282).

***

„Образовање је једно од основних обележја које разликује модерно од традиционалног друштва. Већина карактеристика модерног или технолошког друштва проистекла је из веће количине знања и његове шире примене у различитим видовима људске делатности и развијенијих могућности усвајања знања у ширим друштвеним слојевима“ (Trgovčević 1994, 217).

У складу с реченим, може се констатовати да, поред свих проблема који су га пратили, улога образовања, почев од 19. века па према садашњости, представља важан друштвени чинилац јер је оно врло често било, а и још увек је, у основи бројних друштвених, привредних, економских, културних промена. „Његова друштвена улога је најпре у стварању и ширењу знања и самим тим привредног, културног и политичког развитака, у омогућавању смањивања друштвених неједнакости и стварања услова за социјалну покретљивост“ (Trgovčević 1994, 218). И поред тежњи да се изједначе мушка и женска деца у домену образовања, ипак је видљивији напредак у женском образовању остварен тек у времену друге половине 20. века. Повећано образовање жена после Другог светског рата свакако да представља значајан помак у поређењу са његовим почецима у 19. веку, када „доминантно схватање женске улоге не само да је наглашавало да женама није потребно образовање, него им је понекад и порицано право на писменост“ (Ivanović 2002, 191). Међутим, шта је у суштини променило повећано образовање жена и шта је оно заправо значило у пракси тема је за другу врсту разматрања.

У овој прилици представљен је пређени пут од почетака образовања жена на Семинару/Катедри/Одељењу за етнологију и њиховог укључивања у процес образовања младих етнолошких кадрова, као и њихово ангажовање у расветљавању различитих појава у друштву

као допринос унапређењу дисциплине. Поглед у кратки историјат наставе етнологије указао је да су прве жене етнологи утрле пут својим каснијим колегиницама да се остваре у настави, али и да у историји дисциплине не представљају само некритичке „чуваре“ традиционалног наслеђа, већ да представљају професионалне аналитичаре материјалне и нематеријане баштине српског и других народа у Србији и ван ње. У свом раду су откривале не само „нове“ – раније необрађиване теме, већ и иновативне методе за њихово разјашњавање уз зналачко коришћење података и методологије у домену тема којима се свака од њих бавила у свом научно-образовном раду. Такође, жене-етнологи су биле и савременице научних трендова и утемељених научних и теоријских приступа, а пратиле су и анализирале актуелне друштвене (транзиционе) промене (Прошић-Дворнић, на пример). За жене-етнологе се исто тако може рећи да су дуго времена биле изван факултетских управљачких структура. Ту традицију је прекинула Ђурђица Петровић која је постала декан 1989. године.

Појава жена у образовању и науци на Филозофском факултету у Београду умножила је разматране теме, али и проширила поља истраживања. Ипак, неопходно је нагласити да остаје дуг млађих колега да осветле рад овде поменутих, али и других, колегиница заслужних за развој етнолошке (антрополошке) струке и тиме им одају заслужени пијетет за све што су у струци – настави и науци урадиле или још увек раде. Овај прилог је настао из жеље да се укаже на пут који су жене етнологи прошле од њиховог непризнавања у почецима постојања наставе етнологије на Београдском универзитету до њиховог бројчаног превладавања у настави током друге половине 20. века.

Извори

Borba, 1953.

Politika, 1961 i 1963.

Литература

„Bibliografija radova Srebrice Knežević“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 60 (1996): 189–200.

Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: „Devedeset četvrta“: Žene u crnom.

- Gavrilović, Ljiljana ur. 2017. *Etnologija i antropologija. Mali leksikon srpske kulture*. Beograd: Službeni glasnik – Etnografski institut SANU.
- Gorunović, Gordana. 2013. „Sećanje na profesorku Srebricu Knežević (1930–2012)“. *Antropologija* 13 (1): 157–171.
- Đurić, Jasminka. 2017. „Dve požežanke, dve znamenite srпкиnje“. *Korak biblioteke* 2: 33–44. <https://korakbiblioteke.biblioteka-uzice.rs/wp-content/uploads/2021/01/Dve-Pozezanke-33-44.pdf> (pristupljeno 25. marta 2022)
- Đurić, Jasna. 2019. „Velika, a nepravedno zaboravljena, Milena Lapčević“. <http://pasaz.rs/velika-a-nepravedno-zaboravljena-milena-lapcevic/?fbclid> (pristupljeno 25. marta 2022)
- Erdei, Ildiko. 2008. „Dugo putovanje u Jevropu“. Mirjana Prošić-Dvornić, Odevanje u Beogradu krajem XIX i početkom XX veka. *Glasnik Etnografskog instituta* LVI (1): 279–282.
- Ivanović, Nevena. 2002. „Образovanje žena – izazov zajednici u Srbiji.“ *Reč* 65/II: 169–192.
- Kovačević, Ivan. 1990. „Počeci nastave etnologije (etnografije) na Velikoj školi“. U *Zbornik Filozofskog fakulteta: naučni skup povodom 150 Filozofskog fakulteta*, ur. Milan Popović, 123–127. Beograd: Filozofski fakultet.
- Kovačević, Ivan. 2001. *Istorija srpske etnologije. Pravci i odlomci*, II. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2020. „Biti žena u nauci – naučnica: problemi i perspektive. O projektu Etnografskog instituta SANU pod pokroviteljstvom Uneska“. U *Naučnice u društvu*, ur. Lada Stevanović, Mladena Prelić & Miroslava Lukić Krstanović, 443–456. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Lukić, Radomir, Miroslav Pečujlić, red. 1982. *Sociološki leksikon*. Beograd: Savremena administracija.
- Menković, Mirjana. 2004. „Đurđica Petrović“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 67/68: 365–371.
- Milenković Vuković, Biljana. 2004. „Bibliografija prof. dr Đurđice Petrović – 1. deo (1927–2003)“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 52: 335–355.
- Mitrović, Katarina. 2018. „Srebrica Knežević: Okvir naučnog i nastavnog bavljenja etnologijom i antropologijom“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 66 (1): 73–88.
- Pavićević, Aleksandra. 2020. „Da li u antropologiji postoje ženske teme? Prilog kritičkoj istoriji discipline“. U *Naučnice u društvu*, ur. Lada Stevanović, Mladena Prelić & Miroslava Lukić Krstanović, 181–189. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Pavković, Nikola. 2002–2003. „Đurđica Petrović (1927–2003)“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 50/51: 259–262.
- Pavković, Nikola F. 1990. „Odeljenje za etnologiju (istorijski pregled 1963–1988).

- godine)". *Zbornik Filozofskog fakulteta: naučni skup povodom 150 Filozofskog fakulteta*, ur. Milan Popović, 385–402. Beograd: Filozofski fakultet.
- Pavković, Nikola F. 1998. „Odeljenje za etnologiju i antropologiju”. U *Filozofski fakultet 1838–1998. Period 1963–1998*, 479–493. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Petković, Sreten, ur. 1995. *Bibliografija nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta u Beogradu*, knj. I. Beograd: Filozofski fakultet.
- Popović, Dragana. 2008. „Žene i obrazovanje: na pragu III milenijuma.“ *GENERO* 12: 95–108.
- Prošić-Dvornić, Mirjana. 2003. „Govor predmeta: kulturna istorija ispričana jezikom tekstilija”. U Đurđica Petrović. *Od pusta do zlatoveza. Tkanja i vez – izabrane studije*, 377–403. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Sretenović, Mirjana. 2016. „Na vračaru se kuća na kuću penje”. *Politika* (16. jun 2016). <https://www.politika.rs/sr/clanak/357239/Na-Vracaru-se-kuca-na-kuću-penje# komentari> (pristupljeno 5. aprila 2022)
- Stojanović-Jovanović, Biljana & Stevan Jovanović. 2017. „Školovanje ženske dece u Srbiji u prvoj polovini XIX veka”. *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta Užice* 19: 39–46.
- Tomšič, Vida. 1980. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*. Beograd: Jugoslovenska stvarnost.
- Trgovčević, Ljubinka. 1994. „Obrazovanje kao činilac modernizacije Srbije u XIX veku”. U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ur. Latinka Perović, Marija Obradović & Dubravka Stojanović, 217–232. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Velimirović, Danijela. 2016. „Milka Jovanović (1928–2016)”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 64 (3): 608–611.
- Vlahović, Petar. 1979. „Razvoj etnologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu od osnivanja do Drugog svetskog rata”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 28: 9–19.

Примљено / Received: 18. 04. 2022.

Прихваћено / Accepted: 17. 11. 2022.

ВАЊА ГРБОВИЋ

Музиколошки институт САНУ, Београд

vanja.spasic@music.sanu.ac.rs

Улога жене у високом образовању: спрега оперског уметника и вокалног педагога у периоду југословенског социјализма*

Тема овог рада односи се на истраживање улоге жене у високом образовању у контексту југословенског социјализма (1945–1990) са фокусом на стварање оперске уметнице кроз образовање и професионално искуство до вокалног педагога на Факултету музичке уметности у Београду. У том смислу, у раду ће бити обухваћен период у којем су будуће примадоне школовале свој глас (1950-их година), градиле своју домаћу и инострану оперску каријеру (од 1960-их до 1990-их) и затим њихов педагошки рад (од 1990-их) година. За потребе истраживања било је неопходно сакупити и систематизовати грађу која подразумева биографије и сведочења примадона, из којих су изведени закључци о вокалној музичкој пракси, тј. соло певању на Факултету музичке уметности, а и о могућностима које образовање пружа младим студенткињама за афирмацију у овом позиву. Циљ рада је да се животне приче примадона београдске Опере поставе у контекст југословенског социјалистичког друштва, с намером да се осветле образовни, каријерни и педагошки развој, као и услови који су допринели њиховом уметничком, а касније и педагошком позиву.

Кључне речи: образовање, примадона, Опера Народног позоришта у Београду, вокална педагогија, Факултет музичке уметности у Београду

* Текст је резултат рада у Музиколошком институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број: 451-03-68/2022-14/200176 од 04.02.2022.

The Role of Women in Higher Education: The Connection Between the Opera Artist and the Vocal Pedagogue in the Period of Yugoslav Socialism

The subject of this paper relates to the research on the role of women in higher education in the context of Yugoslav socialism (1945–1990) with a focus on creating an opera artist through education and professional experience to vocal pedagogue at the Faculty of Music in Belgrade. In this sense, the paper will cover the period in which future primadonnas trained their voices (1950s), built their domestic and foreign opera careers (from the 1960s to the 1990s) and then their pedagogical work (from 1990s). For the purposes of the research, it was necessary to collect and systematize material that includes biographies and testimonies of primadonnas, from which conclusions were drawn about vocal music practice, ie. solo singing at the Faculty of Music, and about the opportunities that education provides to young students for affirmation in this vocation. The aim of the paper is to place the life stories of the primadonna of the Belgrade Opera in the context of the Yugoslav socialist society, with the intention of shedding light on educational, career and pedagogical development, as well as the conditions that contributed to their artistic and later pedagogical vocation.

Key words: education, primadonna, Opera of the National Theater in Belgrade, vocal pedagogue, Faculty of Music in Belgrade

УВОД

У предсоцијалистичком периоду улога жене је била подређена јаком утицају традиционалних, патријархалних образаца, те је њен положај био маргинализован не само у јавној сфери из које је била искључена, већ и у приватној сфери због доминантне представе да је улога жене брига о домаћинству, породици и деци. Дакле, на примарном нивоу био је видљив незавидан положај жена у породици, који је у извесној мери зависио од вредности постављених унутар саме породице, али и од приоритета који су постојали у друштву. Период југословенског социјализма, који је настао након Другог светског рата и који је обухватао нове друштвено-историјске околности, друштвено-политичко уређење и идеолошку оријентацију донео је промене у положају и улози жене у друштву, на шта су утицали разни фак-

тори. У југословенском друштву, нагласак је био на равноправности полова, те је жена-радница имала здравствену заштиту, плаћено породилско одсуство и пензију. У односу на међуратни период видан је помак у животном стандарду, јер се после Другог светског рата уводи обавезно основно школско образовање, а до седамдесетих година 20. века стицање средњег образовања била је преовлађујућа одлика, а значајно се ширило и високо образовање (Šobot 2018, 232).

Расветљавању положаја жене у друштву, које је у спречи са њеним образовним профилем, у овом раду ће се приступити из музиколошке и културолошке перспективе. Наиме, тема овог рада односи се на истраживање улоге жене у високом образовању у контексту југословенског социјализма (1945–1990) са фокусом на стварање оперске уметнице образовањем и професионалним искуством до вокалног педагога на Факултету музичке уметности у Београду. Њихов образовно-професионални пут биће представљен у оквиру друштвено-културних прилика у поменутом периоду.

Први део истраживања, неопходног за израду овог рада, обухватао је потрагу за уметницима који су стекли високо образовање у области музичке уметности у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (у даљем тексту СФРЈ) тј. Републици Србији, остварили свој професионални развој, а затим своје искуство и знање пренели будућим младим уметницима на Факултету музичке уметности у Београду. Други део истраживања подразумевао је разматрање студије случаја засноване на биографијама појединих солисткиња и интервјуима са њима, а с намером да се истражи и положај који уметнице добијају у друштву.¹ У том смислу, било је неопходно испитати могућности у образовању, а са посебним освртом на високошколску установу као што је Факултет музичке уметности у Београду.

Иако жене улажу у своје уметничко образовање, постоје фактори који ометају њихов прогрес у професији. С тим у вези, неке од тема за које смо током истраживања закључили да се намећу, а које ћемо заступати и покушати да расветлимо у овом раду јесу: проблем у образовним установама, прећутни критеријуми у политици запошљавања и специфични изазови борбе за равноправност.

---

¹ У представљању података о уметницама учова се изванредан дисбаланс, што представља проблематику истраживања која се односи на недовољну базу података. Претходно речено наметнуло је ограничења у процесу истраживања која се односе на недостатак монографских публикација и других извора о појединим уметницама, али и на немогућност допуне постојећих података, с обзиром на то да неке од уметница нису међу живима.

***

После Другог светског рата, егалитаристичка идеологија, нови закони и модернизацијски процеси допринели су „изласку” жене у јавну сферу (Јероњић 2015).² Како можемо закључити, једна од кључних промена статуса жене у социјалистичком друштву било је образовање.³ Идеја о равноправности између полова, која је у спрези са идеологијом државног естаблишмента у промовисању принципа једнакости, манифестована је у процесу формалног образовања, што је женама дало прилику да партиципирају у јавном животу.⁴ Поред школа, развијене су и друге васпитно-образоване и културне установе, као и масовни медији (издавачка делатност, радио, телевизија) што је допринело подизању образовног нивоа становништва.

Дечаци и девојчице, младићи и девојке, жене и мушкарци равноправно су били обухваћени образовним системом, међутим у пракси се показало да постоје разлике на нивоу образованости између полова, али и постојање родне специфичности када је у питању избор образовних области. После завршене основне школе, број девојчица у средњим школама повећавао се у периоду од 1946. до 1976. године, и те 1976. године чиниле су 46% од укупног броја ученика. Константан пораст женске популације уочен је у истом периоду и на факултетима и вишим школама, тако да су 41% међу студентима биле жене (Томшић 1981). Тако, на пример, у погледу образовног нивоа, високообразованих мушкараца било је мање у односу на популацију жена. Када је реч о родним специфичностима то се пре свега манифестовало у тренду „феминизације” једних и „маскулинизације” других средњих школа током седамдесетих и осамдесетих година 20. века. У том смислу, средње усмерено образовање донело је феминизацију услужних, правно-биротехничких и културолошких делатности, док је маскулинизација обухватала саобраћајне, машинске и електротехничке

² Веће присуство жене у јавности у контексту социјалистичког друштва поједини теоретичари посматрају кроз противречности и контраверзе које су жени донеле „двоструко оптерећење” (Јероњић 2015, 3) тј. растрзаност између жене у традиционалном смислу у улози мајке и домаћице (приватна сфера) и жене као активне личности у разноврсним друштвеним улогама у југословенском социјалистичком друштву (јавна сфера). Више о томе видети у: Јероњић 2015, Благојевић Нјусон 2015, Гудач Додић 2014.

³ О образовном систему у СР Србији у периоду од 1944. до 1959. године и положају женске популације видети у: Petrović-Todosijević 2016.

⁴ Поред образовања за еманципацију жена важни су били и следећи фактори: политичка партиципација, социјална и здравствена заштита, запошљавање, миграције из села у градове и др.

струке (Šobot 2018, 233). Поред тога, високо образовање није постало чинилац који би елиминисао традиционалан положај жене у породици, упркос томе што је допринело унапређивању друштвеног положаја жене. Према истраживањима у Србији, уочено је да „образовање игра врло ограничену улогу у ослобађању жена од породичних обавеза“ (Šobot 2018, 237). Наиме, могуће да су оне мање укључене у кућне послове у односу на оне жене нижег образовања, јер су оне више у материјалној ситуацији која омогућава да ангажују помоћ у кући, „али остају неке друге обавезе унутар породице које чешће обављају жене од мушкараца, независно од образовног нивоа“ (Šobot 2018, 238).

Образовни систем, који је обухватио велики број жена различитог профила после Другог светског рата, учинио је да жене званично уђу на тржиште рада. Одабир образовног профила био је у спрези са одабиром занимања, а у чему се даље уочавају родни стереотипи. Дотадашње размишљање о родним улогама жена и њена повезаност са породицом и децом, полако је почело да се мења. Томе је допринела и идеолошка платформа социјалистичког друштва да сви радно способни грађани суделују на тржишту рада. Међутим, женска занимања полазе од претпоставке да се подела рада заснива на природним, биолошким (полним) улогама, као резултат неписане радне политике. Расправе на тему родне поделе рада (мушки рад – женски рад тј. мушко занимање – женско занимање) засноване су на стереотипима, наслеђеним ставовима о занимањима који су најпримењивији за мушке тј. женске биолошке улоге (Galić 2011). Другим речима, родна подела на тржишту рада ослања се на традиционалну поделу родних улога у породици и домаћинству (Galić 2011).⁵ Последично, створен је и родни јаз плата.⁶ Женска занимања мање су била плаће-

---

⁵ У својим истраживањима интересовања средњошколаца почетком 2000-их, Оливера Гајић, професорка Филозофског факултета у Новом Саду, закључила је да је пол значајан фактор у избору будућих занимања: „испитаници женског пола имају израженије интересовање за уметност и културу него испитаници супротног пола“ (Gaјић 2005, 185). Ауторка закључује да друштво које истиче значај полних разлика уопште, да се те разлике одражавају и на стваралачке активности (Gaјић 2005). Дакле, може се закључити да је подела занимања наслеђена из периода социјализма, нарочито када је реч о уметничким занимањима.

⁶ Марина Благојевић-Хјусон заступа тезу да су родне неједнакости у социјалистичком друштву биле засноване не по инерцији „наслеђених неједнакости“, већ да је та неједнакост била дубоко функционална. Наиме, према ауторки, социјалистичко друштво је било „у целини веома зависно од одржавања неједнакости између жена и мушкараца“ (Bлагојевић-Нјусон 2015, 30), те је у основи те функционалности отворен простор за јефтин и бесплатан женски рад. О положају жена у социјалистич-

на, јер се сматрало да је „женски посао одређен као ‘мање обучен’ и послједично ‘мање вриједан’, те је окарактеризиран као употпуњавање обитељског буџета” (Cvetković 2021, 39).⁷

Једно од водећих женских занимања била је учитељска професија током друге половине 20. века, када су и уследиле друштвене промене еманципаторског карактера (раније речено, широки обухват образовног система и излазак жена у јавну сферу тј. учешће у економској сфери). Масовно опредељење за учитељско занимање било је „логично” решење у оквирима ондашњих патријархалних стереотипа. Наиме, позив учитељице посматра се као „најзгоднија опција при опредељењу жене за одређени вид наставне каријере, јер су им друге сличне професије тешко приступачне” (Tomić & Spasić 2010, 104). Другим речима, ова професија „пропагирана је као професија која је посебно погодна за жене, нарочито млађе жене, јер их на неки начин припрема за брак, материнство и друге породичне обавезе, где су жене по својим карактеристикама стрпљиве, пажљиве и усмерене на рад са децом. С обзиром на то да се подразумева да је циљ сваке жене и брак и подизање деце, учитељско занимање је идеално да припреми жену за ове послове и да је усмери у позитивном правцу” (Tomić & Spasić 2010, 104).

Из општег образовно-друштвеног контекста тема овог рада сужава се на конкретно занимање, односно образовни профил вокалног уметника. Оно што је неопходно нагласити јесте то да се у литератури статистика о похађању женске популације односи на неуметничке образовне институције, па је у овом раду изостала упоредна и дубља анализа уметничких школа. Оно што је познато јесте да се највећи број студенткиња на уметничким факултетима опредељивао за студије музике (Tomšič 1981), а за потребе овог рада акценат је постављен на развој професије као што је *ојерска љевачица*, њен развојни пут кроз образовање, затим професионално искуство (рад у Опери Народног позоришта у Београду) до ширења знања посредством вокалне педагогије на високообразовној установи као што је Факултет музичке уметности у Београду.⁸

ком друштву као маргиналној групи у којем се рефлектују матријархалне вредности друштва видети у: Vladojević-Hjason 2015.

⁷ О положају жене у друштву, односно истраживање њене улоге у оквиру професије и породице, видети више у: Vladojević 1991.

⁸ Ова тема наметнула се током израде докторске дисертације на тему *Самоуправљање у култури: Ојера Народног позоришта у Београду (1970–1990)*, која је одбрањена на Факултету за медије и комуникације у Београду, Универзитет Сингидунум, марта 2022. године под менторством проф. др Соње Маринковић.

ВИСОКООБРАЗОВНИ СИСТЕМ – СТВАРАЊЕ УМЕТНИКА

Важни чиниоци у креирању уметника, без обзира на пол, социјалног су и едукативног карактера. У том смислу, високо образовање уско је повезано са положајем уметника. На факултету оба пола добијају подједнако, а ако неко жели више од понуђеног тај се труди да то и оствари. Дакле, сви имају једнаке шансе да буду уметници. „Свако ко дође на пријемни на уметничком факултету и положи га, међу неколико стотина кандидата, очекује од себе најбоље и највише. Нећете срести уметника који је задовољан тиме што не ради, па макар био социјално и материјално обезбеђен“ (Antonijević 2005, 201). Међутим, намеће се питање шта се деси од пријемног испита па све до почетка успона/гашења професионалне каријере?⁹ Одговор на ово питање, у даљем тексту, покушаћу да дам представљањем искустава оперских уметница.

Образовање музичког уметника на Факултету музичке уметности (ФМУ) у Београду је вишегодишњи процес у којем млади уметник спознаје, учи и развија своје могућности, али и у којем стиче основе „заната“ и бива оспособљен за професионални живот. Другим речима, млади музичар излази из система образовања припремљен за професионалну каријеру. За вокалног солисту који треба да оствари бројне улоге прилагођавајући своја вокална и глумачка средства захтевима жанра (опере, лида и сл.), подразумева да он мора да прође разне задатке и вежбе. Едукација музичара на ФМУ пролази кроз више фаза од теоријских до практичних предмета.

Међутим највише оцене током студија не одређују њихову каријеру, јер неопходна је „вештина“ (емоционална, социјална) у уклапању у заједницу и проналажење места на тржишту рада. Факултет музичке уметности има активну улогу у представљању својих студената, те су поједине представе, камерног типа, игране на сцени професионалног позоришта као што је Опера Народног позоришта у Београду. То је значајна веза између образовног система и професионалног делања у превазилажењу кризе која наступа после дипломирања.

За потребе рада, управо је веза између поменутог факултета и позоришта била полазиште за истраживање улоге и доприноса оперског уметника као вокалног педагога у развоју будућих младих уметника,

---

⁹ О образовању у уметности и професионалним шансама видети истраживање у: Vehovec 2005, 173–184.

али и анализу могућности и потенцијалних проблема са којима су се суочавали генерације професорки, па и студената, у југословенском социјалистичком друштву.

У почетку настао као Одсек за соло певање на Музичкој академији, а данас организационо као Катедра за соло певање ФМУ,¹⁰ у својој дугој историји броји еминентне професоре који су дали неизмерни допринос у развоју оперског ансамбла београдске Опере, али и светске музичке сцене. Прву послератну генерацију професора чинили су Јелка Стаматовић-Николић (1945¹¹–1964)¹², Јосип Ријавец (1946–1959) и Никола Цвејић (1946–1970) из чијих класа су потекли уметници који су остварили светску каријеру (Бисерка Цвејић и Оливера Миљаковић из класе проф. Јосипа Ријавца; Радмила Бакочевић, Даница Мاستиловић и Душан Поповић из класе проф. Николе Цвејића). Професори друге генерације, Злата Ђунђенац (1955–1964), Зденка Зикова (1964–1975/76), Анита Мезетова (1969–1978), Јован Глигоријевић (1977–1978) и Бранислав Пивнички (1963–1976) били су заслужни, пре свега, за образовање уметника који су значајни за рад и делатност београдске Опере, као и домаће концертно извођаштво. У њиховим класама усавршавали су се припадници треће генерације вокалних педагога: Звонимир Крнетић (класа проф. З. Зикове, 1978–1996), Ирина Арсикин (1977–2002) и Александра Ивановић (класа проф. А. Мезетова, 1985–2001). Тој генерацији припада и педагошки рад Бисерке Цвејић (1978–1988, од 2011. емеритус, до смрти 2021). Наредној, четвртој генерацији професора припада педагошка делатност Радмиле Бакочевић (1989–2000, од 2011. емеритус), Радмиле Смиљанић (1990–2005), Гордане Јевтовић-Минов (1993–2007).

¹⁰ Одсек соло певања постојао је од оснивања Музичке академије 1937. године, на којем су била ангажована три професора (Милорад Јовановић, Олга Вукмировић и Јелка Стаматовић-Николић). После Другог светског рата, одсек се развијао не само на нивоу професорских снага, већ и у програмско-организационом смислу. Поред главног предмета – соло певања, млади студенти су добијали основе сценског профилисања уметника посредством предмета који је кроз више деценија мењао назив и структуру, као што су: Оперска глума, Сценски покрет, Оперски студио или, данас, Оперске улоге и Студије оперске улоге (Јовановић 2017, 130). Овакав предмет подразумевао је ангажовање диригента, редитеља и корепетитора, и сам одсек постао је Катедра.

¹¹ Јелка Стаматовић-Николић радила је на Одсеку соло певања од оснивања тј. од школске 1937/38. године када је била ангажована као доцент, а од Другог светског рата је у звању професора.

¹² У загради су назначене године њиховог рада у институцији, с тим да друга година означава годину одласка у пензију, не и нужно прекид сваке врсте сарадње са институцијом.

Од 2000. године на Катедри за соло певање предају њихови студенти (Perković et. al. 2017).

Увидом у биографије професора соло певања на ФМУ може се закључити да је већина поседовала извођачко искуство које су стицали на оперским сценама у земљи и иностранству, али и оних који су претежно неговали концертантну музику.¹³ С тим у вези, у наставку рада фокус је на женама вокалним педагозима на ФМУ чија се професионална искуства везују за делатност београдске Опере. Другим речима, посредством њихових биографија и животних прича, прати се њихов улазак у високошколску установу, затим њихова каријера као чланова београдског оперског ансамбла, и на крају, повратак на ФМУ у својству вокалног педагога.

У социјалистичком периоду (оквирно од 1950. до 1990.) своје образовање, каријеру и педагошку делатност оствариле су Радмила Бакочевић, Даница Мاستиловић, Ђурђевка Чакаревић, Радмила Смиљанић, Александра Ивановић и на њихове животне приче ослањамо се у наставку текста. Ауторка текста ће у раду реферирати на податке које је прикупила током разговора са саговорницама Радмилом Бакочевић (реализован у децембру 2021) и Радмилом Смиљанић (реализован у децембру 2019), а поред тога биће коришћене и информације из интервјуа преузетих из различитих извора.

ОТКРИВАЊЕ ГЛАСА – ПОЧЕТАК СТУДИЈА НА ФМУ

За разлику од данашњег музичког школовања које подразумева процес преласка кроз нижу, средњу и, на крају, високообразовну уметничку школу, у деценији после Другог светског рата није било неуобичајено да, конкретно, студије на Одсеку за соло певање на Музичкој академији похађају студенти без претходног музичког образовања. Иако је музичко школство специјализовано оснивањем првих музичких школа у Београду¹⁴ и систем музичког образовања заокружен оснивањем Музичке академије 1937. (Marinković 2007, 632), упоредо је омладина музичке подуке и искуства добијала чланством у културно-уметничким друштвима или у гимназијама, захваљујући наставницима музике.

---

¹³ Биографије уметнике видети у: Grickat 1990; Joković 1999; Jovanović 1997, 2017; Dubljević 2004; Barbijeri et. al. 2008, Swift 2009.

¹⁴ Прве београдске школе које су заслужне за развој професионалног музицирања биле су Српска музичка школа 1899. (данашња Музичка школа „Мокрањац“) и музичка школа „Станковић“ 1911.

Тако је, на пример, глас Радмиле Бакочевић (тада Васовић) у гимназијском хору приметила Персида Стојановић, што је потврдио касније и њен наставник музике у Учитељској школи у Ужицу, Драгољуб Јовашевић. Међутим, према речима примадоне „за женско дете било је доста да иде у учитељску школу, тако да о певању није било говора“ (Јокović 1999, 182). У том периоду певала је у Соколском дому у Ужицу и као члан КУД „Алекса Дејовић“ учествовала је на *Јуџословенском омладинском фестивалу* са такмичењима из свих области уметности, 1949. у Београду, и тада ју је запазио композитор Миленко Живковић и позвао на пријемни испит на Музичкој академији, већ наредне године. Радмила Бакочевић имала је подршку околине, изузев оца који је, према њеним речима, сматрао да је средња учитељска школа довољна,¹⁵ те да би тиме материјално помогла породици која је живела од очеве чиновничке плате, а „синови (два брата) морају имати факултет“.¹⁶ Када је завршила Учитељску школу (1951) уз допуст оца, полагала је пријемни пред следећим професорима: Николом Цвејићем, Јелком Стаматовић, Јосипом Ријевцем и Милом Стојадиновић, међу којима је изабрала Николу Цвејића за професора. На пријемном је констатовано да је „потпуно 'музички неписмена'“, те је убрзано напредовала у оквиру Средње музичке школе „Станковић“, а како не би изгубила студентски стаж, похађала је један семестар на Геолошком факултету, а онда се вратила на редовне студије на Музичкој академији, где је примала студенску стипендију (Јокović 1999). С обзиром на природу њеног гласа, дозволили су јој да заврши две године у средњој музичкој школи и две године на академији.

Њена колегиница са студија соло певања била је Даница Мاستиловић која је такође била у класи професора Николе Цвејића, али је непознато њено детињство и предстудентско школовање. Током студија, Радмила Бакочевић и Даница Мاستиловић градиле су свој глас, технику и стил певања и успешно дипломирале у класи истог професора, међутим њихов професионални глас водио их је у различите каријере о чему ће бити више речи касније.

¹⁵ Слична ситуација била је и у породици Аните Мезетове чији отац је желео да она упише учитељску школу, јер се вокални позив чинио „неизвесним и неодговарајућим за женско дете“ (Dubljević 2004, 13). Ипак, отац је финансирао у то време скупе студије на Државном конзерваторијуму у Љубљани.

¹⁶ <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:580996-Velicanstvena-norma-iz-Guce> (pristupljeno 12. 12. 2021)

Још једна студенткиња соло певања на ФМУ која се може повезати са београдском Опером била је Ђурђевка Чакаревић, чији је глас откривен захваљујући певању у градском хору „Жарко Зрењанин“ у Вршцу и учешћу у представама на сцени позоришта „Јован Стерија Поповић“, те је положила пријемни у Музичкој школи при Музичкој академији 1948. године. По завршетку средње школе, уписала је Музичку академију наставивши образовање свог гласа у класи професорке Јелке Стаматовић-Николић 1953. године, а магистрирала је у класи Аните Мезетове 1974. године.

Као млада афирмисана концертна певачица, члан Хора РТБ-а и Вокалног ансамбла *Предраја Ивановића*, Александра Ивановић упоредо је завршавала основне студије соло певања (1971) и магистрирала (1974) у класи Анете Мезетове на Музичкој академији у Београду. Током основних студија била је и члан Оперског студија београдског Народног позоришта (до 1971), а затим су уследиле и прве веће улоге на сцени 1973. и 1974. године. Међутим, због своје изванредне технике и вокалних могућности, њен спектар извођачких могућности био је разноврстан и богат, па је била чест гост на оперским сценама широм СФРЈ, као и на концертним подијумима.

***

На основу прича саговорница уочава се да је за младе девојке из мањих места било теже да дођу до Академије, природно, као и то да је и даље постојао утицај патријархалног друштва (очекује се допуст оца да се млада девојка бави певањем). Лакши приступ високом музичком образовању имале су девојке које потичу из музичких породица и које су имале претходно музичко образовање.

УМЕТНИЦА У ДРУШТВУ/УМЕТНИЦА НА ТРЖИШТУ РАДА

Вокалне уметнице са стеченом дипломом завршених студија на ФМУ прелазе у фазу у којој је неопходно уклопити се у заједницу и пронаћи место на тржишту рада. Многе дипломиране вокалне уметнице наставиле су свој професионални развој на концертним и/или оперским сценама, док су се поједине одлучивале за педагошку делатност.

Када уметник после завршених студија почне да ради у Опери Народног позоришта у Београду неопходни су услови у којима ће неговати свој глас, континуирано радећи са стручњацима из представе у представу. Важне су свака проба, улога и представа како би одржао своју вокалну технику и прилагодио је конкретним задацима. Такву праксу имале су генерације солиста у периоду од 1950-их до сре-

дине 1970-их година, док су се од осамдесетих година 20. века број проба, али и представа смањиле на недељном нивоу са четири на три (Spasić 2022).

У позоришту, жена мора да има „мушку снагу, завидно образовање, ауторитет и велику харизму“ (Antonijević 2005, 205). Међутим, када се има у виду вертикална покретљивост жене уметнице у позоришту, у периоду југословенског социјализма ниједна жена није била директорка Опере, али је на основу личне афирмације тј. контаката, имала прилику да предложи гостујућег солисту, диригента, редитеља и тако буде укључена у креирање репертоара (Spasić 2022).

Радмила Бакочевић постала је стални члан београдске Опере 1955. године и тада почиње да гради своју каријеру, а њен раскошан глас лирско-драмског фаха довео ју је на светске и европске оперске сцене. Велики утицај на њену каријеру имао је њен професор Никола Цвејић са којим се саветовала у вези са додељиваним оперским улогама и чију је подршку неизмерно добијала. Иако је имала богату каријеру, према њеним речима, водила је уобичајен живот иза сцене: „Трудила сам се да будем што боља мама, супруга, па касније и бака. Хиљаду пута се десило да спремам кућу и скувам ручак преко дана, а да увече певам оперу“.¹⁷

Имала је двадесет и пет година када се удала за Александра Бакочевића, тадашњег председника удружења „Лола“ чији је она била члан, а о томе да јој је подршка била важна сведоче следеће речи: „Да ми је супруг иједног тренутка дао до знања да ме не подржава, одрекла бих се сцене. Али, није. Говорио је: „Иди, то је твој пут. Немој да једног дана зажалиш, или да мени приговориш“.¹⁸

У том смислу, за себе и колеге из своје генерације тврди да су „углавном успели да сачувају породице“, јер су „стасавали на другим, чвршћим темељима, темељима завичајне традиције“.¹⁹ Другим речима, велики значај дат је породичним вредностима, што потврђује чињеницу да је и међу уметницима био присутан патријархални концепт у којем се поштује мушкарац, отац или супруг.

¹⁷ https://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=1087&yuyu=2017&mm=02&dd=02&nav_id=1226592 (pristupljeno 10. 04. 2022)

¹⁸ <https://www.novosti.rs/%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8/%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0.487.html:333930-Radmila-Bakocevic-Kad-aplauzi-utihnu-znas-ko-si> (pristupljeno 16. 02. 2022)

¹⁹ <https://www.novosti.rs/%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8/%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0.487.html:333930-Radmila-Bakocevic-Kad-aplauzi-utihnu-znas-ko-si> (pristupljeno 16. 02. 2022)

Када је реч о положају Радмиле Бакочевић у београдској Опери,²⁰ постојала су мишљења да је за њено напредовање у каријери заслужан њен супруг који је постао високи државни функционер.²¹ Међутим, за њену каријеру важна је, пре свега, лична афирмација на светским или европским сценама, а то је утицало на вредновање њеног уметничког рада у матичној кући (Dragutinović, Jovanović & Miletić 1970).²² Такође, сви запослени у Опери имали су могућност да, према принципима самоуправљања,²³ одлучују о раду и организацији унутар Народног позоришта, те су улазили у самоуправна тела (Уметничко веће, Програмски савет и/или Раднички савет), али се на основу архивске грађе из Позоришта, закључује да су појединци, солисти изостајали приликом доношења одлука (Spasić 2022). Тако да и најистакнутије уметнице, нису биле заинтересоване да учествују у одлукама пословања, јер су биле вођене личним аспирацијама те нису могле да ускладе своје потребе и очекивања институције.

Бањалучанка Радмила Смиљанић, потиче из музичке породице, те је њен позив био изванредан. По завршетку магистарских студија на Музичкој академији у Сарајеву, у овом граду је започела оперску каријеру, да би се преселила у Београд 1968. године, када постаје стални члан Опере. За разлику од њене колегинице Радмиле Бакочевић, она током ангажмана у Опери није имала уз себе некога ко би радио с њом на техници, улогама и сл., јер је сматрала да је њена професорка из Сарајева, Бруна Шпилер *дала све и да је најбоље кад убијеш његајоја у себи, кад сџугенџи убије његајоја у себи* (С).²⁴ Њена оперска

²⁰ О статусу оперског уметника у Народно позоришту током осме деценије 20. века, видети у: Spasić 2018.

²¹ Више о овоме видети на сајтовима: <https://www.blic.rs/kultura/vesti/radmila-bakocevic-ujutru-sam-prala-ves-a-uvece-pevala/jzehfsz> (pristupljeno 14. 03. 2022) и <https://www.blic.rs/kultura/vesti/radmila-bakocevic-radila-sam-svoj-posao-trudilase-da-budem-dobra-zena-majka/58rr69s> (pristupljeno 10. 04. 2022).

²² У том периоду, а према речима Ж. Илића, солисти су правили програм рада на основу спољног ангажмана, јер београдска Опера није планирала унапред репертоар за целу годину, како раде иностране куће. Ова информација део је разговора са чланом хора Београдске опере Живорадом Жиком Илићем, који је обављен 2020. године.

²³ Према Статуту Народног позоришта из 1969. године Народно позориште у Београду је „самостална културно-уметничка радна организација, заснована на принципима друштвеног управљања и самоуправљања“ (Архив Народног позоришта у Београду, Statut 1969).

²⁴ У раду ће бити коришћени и препричани или цитирани сегменти транскрипата из разговора са оперским уметницама који ће бити издвојени италиком и назначени иницијалом „С“, као скраћеницом за саговорника уколико је у питању дословни цитат из разговора.

каријера била је, такође, раскошна и умногоме је задужила оперску музичку сцену у Београду због неговања словенског репертоара.

За разлику од Радмиле Бакочевић, њена колегиница из класе, Даница Мاستиловић је каријеру започела у оперетама као чланица Београдске комедије, да би од 1959. постала стални члан Франкфуртске опере и остварила међународну репутацију. У београдској Опери наступала је само као гост, при чему је њен хонорар износио као приход целе једне представе.²⁵

Професионалан музичко-сценски пут који је започет у Београдској комедији имала је и Ђурђевка Чакаревић и после неколико успешних сезона у том театру, положила је аудицију за солисту у мањим улогама у београдској Опери 1957, а због „професионалног, ентузијастичког и афирмативног односа према раду“ (Јовановић 2005, 32) убрзо је напредовала до солисте у главним улогама. Према њеним речима, „занат оперског певача учила је и научила у београдској Опери, где је напорно и свакодневно вежбала са истакнутим уметницима“ (Јовановић 2005, 44). Као и друге поменуће чланице београдског оперског ансамбла, ни Ђурђевка Чакаревић није учествовала у начину одлучивања у Опери и њен допринос огледа се у уметничком развоју и ширењу репертоарске слике.

У септембру 1988. године у београдску Опери примљено је петнаест младих певача, међу којима су и студенткиње њихових старијих колега из Опере. Искуства неколико оперских уметница, за које постоје доступне информације у наставку текста, представљена су са намером да се упореди почетно образовно-професионално искуство млађих генерација уметница са околностима под којима су почињале њихове старије колегинице. Јасмина Радановић, тада студент друге године Одсека за соло певање у класи проф. Радмиле Бакочевић, била је најмлађи члан ансамбла и сматрала је да је неопходно да пева у „школи ове врсте“ (Gvozdenac 1989, 13). Међу млађим колегиницама била је и Гордана Кесић која је солиста од 1986. године и о очекивањима које је имала као студент певања о својој професији изјавила је следеће:

„Као девојчица од седамнаест година маштала сам о томе како нећу морати да одем у иностранство да бих доказала колико вредим, као многе певачице до сада. Све ми се чини да и ја доживљавам исту судбину и то боли. Можда сам широј публици непозната,

²⁵ „Планови и жеље у сенци тешкоћа“, *Полиџика* (21. фебруар 1977).

али сам отпевала педесет пута Фраскиту, Есмералду, Ксенију, Мизету, Леилу, Марију, али људи нису чули за мене зато што ме нема на телевизији. Можда нисам интересантна или нисам студент те и те професорке. Данас је за успех потребно пет елемената: таленат, добар професор, паметна глава, подршка средине, да не кажем везе у одређеним круговима и срећа. Искрено много више сам очекивала од живота с обзиром на толика одрицања. Потичем из радничке породице и после шест година певања дозвољавам себи да кажем да је уметност привилегија богатих. Тек сада сам стала на своје ноге зато што зарађујем“ (Gvozdenac 1989, 13).

Међу примљеним солистима била је Јелена Влаховић, која није похађала ни средњу музичку школу ни Музичку академију, већ је ишла на приватне часове код Ђурђевке Чакаревић. На питање да ли је Академија предуслов за доброг певача, ангажман и запослење, Јелена Влаховић дала је следећи одговор: „Академија даје већу сигурност, на пример у читању *prima vista*. Можда је мени потребно више времена да припремим улогу педантно и добро, али што се тиче вокалног тренинга и гласа мислим да је бољи начин рада. На Академији имаш два до три часа недељно, а ја сам певала свакодневно, понекад и пре и после подне. А и професорка је могла само мени да се посвети“ (Gvozdenac 1989, 14).

О томе да образовање не значи нужно и предност за запослење сведочи и Анушка Петровић која је дипломирала 1988. у Новом Саду и о свом школовању мислила је следеће:

„Код нас се певање не студира довољно озбиљно. То могу да кажем зато што сам прво студирала клавир у Београду, а тек потом уписала певање. Учила сам у класи проф. Бисерке Цвејић, а онда прешла у Нови Сад и могу рећи да сам тамо научила једну ролу захваљујући сопственој иницијативи! Каква је то разлика, у односу, рецимо, на московски Конзерваторијум на којем постоји заиста професионални ниво рада: три пута недељно имају оперски студио, готово сваке недеље јавно изводе делове опере, четири године уче сценски покрет, уче језике, тако да свако ко заврши студије има неколико комплетно урађених рола“ (Gvozdenac 1989, 14).

***

Имајући у виду старију генерацију која је своју каријеру развијала шездесетих и седамдестих година 20. века и младе генерације која је у Оперу дошла крајем осамдесетих година прошлог века, може се закључити да образовање није био кључни фактор за рад у поменутој

институцији. Опера је запошљавала уметнице и без дипломе (Јелена Влаховић), али није остварила дужу сарадњу са онима који су музички образовани (Даница Мاستиловић и Александра Ивановић). Такође, старије генерације поставиле су стандарде који су „отежавали“ начин вредновања младих, нових уметничких снага. Наиме, околности и могућности су биле другачије за генерације шездесетих и седамдесетих година 20. века када су били чести ангажмани у иностранству, што је за млађу генерацију било скоро недостижно, посебно због тога што је крајем осамдесетих година 20. века југословенско друштво било у друштвено-политичкој и економској кризи која ће резултирати распадом СФРЈ и „периодом изолације“ Републике Србије у економском, политичком и културалном смислу у деветој деценији.

ОПЕРСКА УМЕТНИЦА У АКАДЕМСКОЈ ПРОФЕСИЈИ

Честа је пракса да се оперске уметнице нађу у улози вокалног педагога после завршене каријере на оперској сцени, а такво искуство имале су и примадоне Радмила Бакочевић, Радмила Смиљанић и Александра Ивановић. Некада студенткиње на Факултету музичке уметности, односно сарајевској Музичкој академији, које су технику и умеће певања училе од својих еминентних професора, после деценијског искуства у београдској Опери и/или на концертном подијуму, имале су прилику да своје знање пренесу на будуће младе солисте.

Педагошки позив сматрале су природним решењем по завршетку оперске каријере. Радмила Бакочевић истицала је да „кроз своје ученике траје као уметник, и трајаћу док је њих и док је њиховог памћења“ (Јоковић 1999, 219). Студенти из њене класе ушли су београдску Опери где граде своју каријеру, док су поједини изабрали педагошку професију и данас су професори на ФМУ. Такође, из класе Радмиле Смиљанић изашле су младе певачке снаге, они који су се остварили на оперским сценама у земљи и иностранству.

Међутим, поједине уметнице београдске Опере нису имале прилику да остваре педагошку каријеру на ФМУ, па су приватно држале часове певања. Међу њима била је Ђурђевка Чакаревић која је са својим студентима радила и по четири пута недељно, што је сматрала „правом мером и предусловом да би млади певач могао да стигне до оперске сцене и на њој да опстане“ (Јовановић 2005, 44). Поред тога, она је бирала своје ђаке када „осети да од њих може да направи велике певаче“.²⁶

²⁶ <http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html> (pristupljeno 15. 02. 2022).

О томе колики је значај професора сведочи чињенице да су награде носила њихова имена, па су тако најбољим студентима соло певања на ФМУ од седамдесетих година 20. века, додељиване награде из: Фонда Данице Мاستиловић, основаног 1977. за најбоље и најперспективније студенте Одсека за соло певање; Фонда Аните Мезетове, основаног 1980. за студенте Одсека за соло певање који су завршили са одличним успехом; Фонда Бисерке Цвејић, основаног 1985. за изузетне вокалне и извођачке квалитете у домену оперске литературе.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Професија као што је извођач – вокални солиста подразумева континуирани и константан рад на свом „инструменту“ – гласу. За обликовање и развој гласовних могућности од великог је значаја рад са вокалним педагогом, а одлучујући корак у освајању професионалног гласа био је улазак на Музичку академију, тј. Факултет музичке уметности (од 1973. године). Међутим, за поједине уметнице то је био изазов, јер су се нашле у расцепу између личних аспирација и васпитања у духу патријархалних вредности унутар породице и управо је потенцијал њиховог гласа превагнуо над стереотипима друштва. По завршетку академских студија, млада дипломирана студенткиња соло певања налази се пред одлуком како и где развијати свој уметнички позив. Музичко образовање је пожељно, али се у периоду југословенског социјализма показало да није и неопходно за професионални развој, тј. за тржиште рада. Већи значај и уважавање имали су професори певања који су имали најтежи задатак, јер су морали да негују глас студента и да га воде кроз одговарајући програм. У београдској Опери било је уважавано мишљење професора са Факултета музичке уметности у Београду, што је утицало и на ангажовање студента, касније сталних чланова оперског ансамбла. У пракси то потврђује и чињеница да су појединци осетили повлашћеност као чланови ансамбла, те да се „подела“ у колективу заснивала управо на томе ко има и ко нема подршку еминентног професора певања што је за последицу имало и питање адекватног вредновања уметничког рада.

Спрега оперског уметника и вокалног педагога приметна је у завршној фази професионалне каријере, у фази када оперски уметник прелази на место вокалног педагога и своје знање и искуство преноси и утиче на будуће младе солисте. У том смислу, у раду је приказана цикличност у развоју и позиву музичког извођача–вокалног солисте, од образовања, преко каријере, до педагошког рада, као и

положај жена вокалних солисткиња и њихов животно-образовни, па и каријерни пут, условљен бројним друштвеним факторима који су неретко ометали њихову слободу избора, а касније и само напредовање. И поред проблема са којима су се сусретале, одабране уметнице и професорке имале су и током школовања, али и каријере подршку како женских, тако и мушких професора, али и својих супружника, што су узвраћале бригом о породици и кући, али не занемарујући своје каријере.

Овај рад поставља нову тему, представља полазиште за будућа истраживања, али и указује на недостатке ранијих истраживања и бележења животних прича уметница (а могуће и уметника). Другим речима, овај рад упућује на неопходност и значај прикупљања, бележења и архивирања грађе, као основног полазишта за будућа научна истраживања.

Извори

- A. Nikolić, „Radmila Bakočević: Ujutru sam prala veš, a uveče pevala“, *Blic*, 22. 12. 2014. <https://www.blic.rs/kultura/vesti/radmila-bakocevic-ujutru-sam-prala-ves-a-uvece-pevala/jzehfsz> (pristupljeno 14. 3. 2022).
- Arhiv Narodnog pozorišta u Beogradu, *Statut Narodnog pozorišta iz 1969. godine*. Stevčić, Gordana. Vežba čini čoveka (intervju sa Đurđevkom Čakarević), *Borba*, 5. maj 1997, 10. http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00064_19970505|page:10|query:%D1%87%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%9B%20%D1%92%D1%83%D1%80%D1%92%D0%B5%D0%B2%D0%BA%D0%B0 (pristupljeno 15. 02. 2022)
- Milena Marković, „Radmila Bakočević: Kad aplauzi utihnu, znaš ko si“, *Novosti*, 11. jun 2011. <https://www.novosti.rs/%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8/%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0.487.html:333930-Radmila-Bakocevic-Kad-aplauzi-utihnu-znas-ko-si> (pristupljeno 16. 02. 2022).
- Miljana Kralj, „Velicanstvena Norma iz Guče“, *Novosti*, 12. decembar 2015. <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:580996-Velicanstvena-norma-iz-Guce> (pristupljeno 12. 12. 2021).
- „Planovi i želje u senci teškoća“, *Politika*, (21. februar 1977). „Radmila Bakočević: Muzika me je vodila“, *Tanjug*, 02. 02. 2017. https://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=1087&yyyy=2017&mm=02&dd=02&nav_id=1226592 (pristupljeno 10. 04. 2022).
- T. Nj. „Radmila Bakočević: Radila sam svoj posao, trudila se da budem dobra

žena, majka...“, *Blic*, 3. 02. 2017. <https://www.blic.rs/kultura/vesti/radmila-bakocevic-radila-sam-svoj-posao-trudila-se-da-budem-dobra-zena-majka/58rr69s> (pristupljeno 10. 04. 2022).

Литература

- Antonijević, Jelena. 2005. „Studije slučajeva afirmisanih i neafirmisanih umetnica u Vojvodini“. U *Umetnost, obrazovanje i društveni kontekst*, ur. Nikola Grdinić, 201–208. Novi Sad: Zavod za kulturu Vojvodine.
- Barbijeri, Marija, Ksenija Braun, Luiza Antoni, Marjana Mrak, Stefano Bjanki, Daša Klemenčić, Huan Vasle, Primož Kuret, Radek Novak, Janez Meglič & Francka Slivnik. 2008. *Josip Rijavec (1890–1959), slovenački tenor svetskog glasa*. Beograd: Muzej pozorišne umetnosti Srbije, Fakultet muzičke umetnosti.
- Blagojević, Marina. 1991. *Žene izvan kruga: profesija i porodica*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet.
- Blagojević Hjuson, Marina. 2015. *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Vehovec, Tatjana. 2005. „Umetnost i rod. Obrazovanje u umetnosti i profesionalne šanse“. U *Umetnost, obrazovanje i društveni kontekst*, ur. Nikola Grdinić, 173–184. Novi Sad: Zavod za kulturu Vojvodine.
- Gajić, Olivera. 2005. „Pol kao determinanta umetničkih interesovanja učenika“. U *Umetnost, obrazovanje i društveni kontekst*, ur. Nikola Grdinić, 185–200. Novi Sad: Zavod za kulturu Vojvodine.
- Galić, Branka. 2011. „Žene i rad u savremenom društvu – značaj ‘orodnjenog’ rada“. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 49 (1) / (189): 25–48.
- Gvozdenac, Mirjana. 1989. „Mladi na beogradskoj operskoj sceni“. *Pro musica* 140–141: 13–14.
- Grickat, Irena. 1990. *Zlata Đunđenic*, Beograd: Muzikološki institut SANU.
- Gudac Dodić, Vera. 2014. “State policy and woman’s identity in socialism”. *Tokovi istorije* 2: 83–97.
- Dragutinović, Branko, Raško Jovanović & Gojko Miletić. 1970. *Bela knjiga o Operi*. Beograd: Narodno pozorište.
- Dubljević, Ljiljana. 2004. *Anita Mezetova*, Magistarski rad. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti.
- Jerončić, Milica. 2015. „Privatni i javni patrijarhat: Društveni položaj i uloga žena u Jugoslaviji tokom socijalističkog perioda“. *Genero* 19: 1–26.

- Joković, Slobodan. 1999. *Radmila Bakočević. Primadonna Assoluta*. Beograd: Verzalpress.
- Jovanović, Aleksandra. 2017. „Katedra za solo pevanje“. U *Osamdeset godina Fakulteta muzičke umetnosti (Muzičke akademije)*, ur. Ivana Perković, 129–139. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti.
- Jovanović, Vladimir. 1997. *Život posvećen operi*. Beograd: Foto Futura.
- Jovanović, Vladimir. 2005. *Đurđevka Čakarević*. Beograd: Foto Futura.
- Jovanović, Vladimir. 2017. *Peti čin – Gordana Jevtović Minov*. Beograd: Narodno pozorište u Beogradu.
- Marinković, Sonja. 2007. „Muzičko školstvo“. U: *Istorija srpske muzike: srpska muzika i evropsko muzičko nasleđe*, Prvo izdanje, ur. Mirjana Veselinović – Hofman i dr., 629–638. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Perković, Ivana, Aleksandar Brujić, Slobodan Gerić, Nikola Dedić, Mirjana Živković, Luka Ignjatović, Aleksandra Jovanović, Dragana Jovanović, Dubravka Jovičić, Sonja Marinković, Radmila Milinković, Branka Popović, Miomir Simonović, Maja Smiljanić Radić, Dragana Todorović & Jasna Tucović. 2017. *80 godina Fakulteta muzičke umetnosti (Muzičke akademije)*, Beograd: Fakultet muzičke umetnosti.
- Petrović Todosijević, Sanja. 2016. „Socijalizam u školskoj klupi. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944–1959“. Doktorska disertacija, Fakultet za medije i komunikacije u Beogradu.
- Spasić, Vanja. 2018. „Status operiskog umetnika u Narodnom pozorištu“. *Muzikologija* 24 (1): 131–149.
- Spasić, Vanja. 2022. „Samoupravljanje u kulturi: Opera Narodnog pozorišta u Beogradu (1970–1990)“. Doktorska disertacija, Fakultet za medije i komunikacije u Beogradu.
- Swift, Richard. 2009. *Biserna Biserka*. Zagreb: Hrvatsko komunikološko društvo.
- Tomić, Marta & Danijela Spasić. 2010. „Maskulinitet u profesijama“. *Antropologija* 10 (1): 95–110.
- Tomšič, Vida. 1981. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*. Beograd: Jugoslovenski pregled.
- Cvetković, Angela. 2021. *Obrazovanje žena kroz povjest*, završni rad. Pula: Sveučilište Jurije Dobrile u Puli.
- Šobot, Ankica. 2018. „O rodnoj ravnopravnosti iz demografskog ugla: pitanja i prepreke u slučaju Srbije“. U *Ka evropskom društvu: ograničenja i perspective*, ur. Lilijana Čičkarić & Aleksandar Bošković, 227–241. Beograd: Institut društvenih nauka.

Примљено / Received: 18. 04. 2022.

Прихваћено / Accepted: 17. 11. 2022.

MARIANA RULLI

Centro Interdisciplinario de Estudios sobre Derechos, Inclusión y Sociedad

Universidad Nacional de Río Negro, Argentina

mrulli@unrn.edu.ar

The Long Road to Equality: University and Gender in Argentina

In the first decades of the 20th century in Argentina, especially in 1918, there was a university reform promoted by the student movement and that promoted the democratization of the universities. However, the massive incorporation of women into the country's national universities is going to arrive almost around the end of the century. Thus, in the first decades of the 21st century, several reforms were produced in most of the Argentine universities, which were promoted by the feminist movement, the women professors and researchers, the students and the administrative workers. The main reforms were the enactment of protocols in cases of violence and / or discrimination based on gender, the creation of gender areas in the administrative and organizational structures of the universities, and the inclusion of parity for the selection of authorities. In this chapter, the latest feminist transformations and reforms in Argentine national universities will be analyzed based on three key areas: (i) violence and discrimination based on gender, (ii) processes of institutionalization of gender areas, and (iii) inclusion of parity for the selection of authorities. Likewise, there will be a brief description of the main inequalities at the university level such as horizontal and vertical segmentation.

Key words: University, XX–XXI century, Argentina, gender-based violence, gender inequality

Дуг пут до једнакости: универзитет и род у Аргентини

Првих деценија XX века у Аргентини, посебно 1918. године, студентски покрет покренуо је универзитетску реформу, у циљу промовисања демократизације универзитета. Међутим, тек крајем XX века дошло је до масовне инкорпорације жена на државне националне универзитете. Стога је у првој деценији XXI века, на већини аргентинских универзитета донешено неколико реформи, промовисаних од стране феминистичких покрета, женских професора и истраживача, студенткиња и административних радница. Фундаменталне реформе биле су спроведене приликом формирања протокола у случају родног насиља и/или родне дискриминације, креирања родних области у административним и организационим структурама универзитета, као и инкорпорације родне једнакости приликом избора на руководеће позиције. У овом чланку, последње феминистичке трансформације и реформе на аргентинским националним универзитетима биће анализирани у оквиру три кључне области: (а) родног насиља и родне дискриминације, (б) процеса институционализације родних области, и (в) укључивања једнакости приликом избора на руководеће позиције. Такође, биће изнет кратак опис основних неједнакости на универзитетском нивоу, како на хоризонталном, тако и на вертикалном.

Кључне речи: Универзитет, Аргентина, XX–XXI век, родно насиље, родна дискриминација

INTRODUCTION

“The big changes happen if we do well (as much or as little) that touches us according to our responsibilities and we influence in the small group of people with whom we interact. If many of us do this, we will have a better and more inclusive society.”

Micaela García¹

¹ Micaela García, was a 21-year-old girl, a member of the Evita Movement and also of the “Ni Una Menos” movement, who was victim of a femicide. The femicide was perpetrated by a person sentenced to a 9-year sentence for the rape of two women, which occurred prior to the rape followed by the femicide of Micaela. In 2019, Law 27,499 (called the Micaela Law) was approved, which establishes mandatory training in gender and gender-based violence for all people who work in public office, in the Executive, Legislative and Judicial branches of the Nation.

In the first decades of the 20th century in Argentina, especially in 1918 within the National University of Córdoba, there was a deep university reform driven by the student movement that promoted the defense of universal and free education as well as the democratization of national universities that had an impact that even transcended its time and borders. However, one of the biggest debts of that reform was that despite the fact that the (few) university women were there studying, supporting and fighting for their incorporation under conditions of equality, they were made invisible and so were their contributions and claims (Pautassi & Balardini 2020; Morgade 2020).

Thus, since 2015, accompanied by the process of massive visibility of the demands of the feminist movement, a new stage began in Argentine national universities that some authors call the second university reform (). The same year, the Interuniversity Network for Gender Equality and Against Violence was created with the integration of more than 20 universities out of a total of 50. The network was created as a space for promoting academic activities, circulation of management experiences and intervention, ideas and proposals for the mainstreaming of the gender perspective in the higher education system. Later, in 2018, the network -called the Interuniversity Network for Gender Equality and Against Violence (RUGE for its in spanish)- managed to institutionalize itself by being incorporated into the National Interuniversity Council (CIN), with the aim of collaborating in the design and development of policies that contribute to eradicate gender inequalities and violence (Torlucci et al. 2019).

On the other hand, although the inclusion of gender issues in the university political and academic agenda began at the beginning of the 20th century, during its last decades there has been an increase and women have been creating research and teaching spaces linked to the “Women’s Studies” and “Feminist Theories” generating a flourishing of postgraduate programs, undergraduate subjects and an increase in the production of knowledge about inequalities and violence for reasons of gender (Vázquez Laba & Rugna 2015 and Femenías 2002). And, in recent years, studies on women’s access to Argentine universities have proliferated (Barrancos 2007; Itati Palermo 2006); the process of gender institutionalization in the Argentine university system (Torlucci et al. 2019), gender-based violence and experiences of implementing institutional devices such as equality plans, protocols and case studies in different universities (Aguilar Ródenas et. al 2009; Aucía 2017; Blanco 2016; Rovetto & Figueroa 2017; Vázquez Laba & Palumbo 2019; Vázquez Laba & Rugna

2015; Mondelli 2017) Along with studies on the participation of women in decision-making spaces, research on the research on the place of women in university governments (Rulli 2019; Kantolick & Gally 2020; Pinto 2020; Arranz 2020; Mera 2020).

Thus, in recent years, women and feminist groups began to promote and promote reforms and new gender policies in universities and higher education institutions: Secretariats, areas and gender programs were created, action protocols were approved in situations of gender-based violence, equality plans, regulations that promote and approve the use of non-sexist inclusive language in the university environment, reforms of electoral systems to include parity in the composition of candidate lists, among other measures.

This chapter analyzes the main advances in gender policies in Argentine national universities as well as pointing out the pending challenges. The chapter is organized in five sections, the first being the present introduction. The second section presents an analysis and data on the sanction of action protocols against gender violence in higher education institutions. Next, in the third section, the process of institutionalization of gender in the Argentine national universities is described, carrying out an analysis with the institutionality at the level of the national State. In the fourth section, an analysis of the horizontal and vertical segmentation in national universities and the advances in the reforms to the systems of election of university authorities is carried out.

2. THE SANCTION OF ACTION PROTOCOLS AGAINST GENDER-BASED VIOLENCE

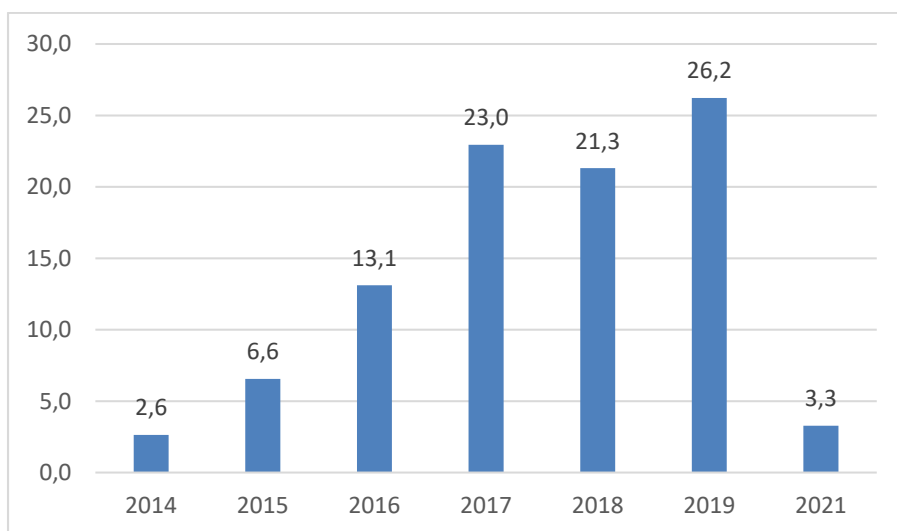
In 2009, Law No. 26,485 on Comprehensive Protection to Prevent, Punish and Eradicate Violence against Women in the areas that develop their interpersonal relationships was sanctioned. The law defines the different types of violence to which women can be subjected: physical, psychological, sexual, economic or patrimonial and symbolic. Likewise, in 2019, political violence was included as a new type (Law No. 27,533). This law establishes different forms of violence: (i) domestic violence; (ii) institutional violence; (iii) workplace violence; (iv) violence against reproductive freedom; (v) obstetric violence and (vi) media violence. In 2019, (vii) violence against women in the public space (Law No. 27,501/19) and (viii) political public violence (Law No. 27,533/19) were incorporated.

Five years later, in 2014, the National University of Comahue was the first to approve an action protocol against gender violence and by 2021,

95% of Argentine national universities had already done so. As can be seen in Graph 1, as of 2015 there was a process of increased approval of this device that grew in step with the massification and visibility of the demands of the feminist movement in the streets and broader political processes. According to Torlucci et. al (2019: 3): “the increase between 2017 and 2018 is linked to the accumulation and political work of university feminists added to the mobilization process that had a clear boom in 2015 with the first “*Ni una Menos*”, then the “stop women’s international” and in 2018 the “scarves” from the debate in the National Congress on the legalization and decriminalization of abortion “.

In 2019, Law 27,499, known as the Micaela Law, was approved in the National Congress, which establishes mandatory gender awareness and training for officials of the three branches of government. A few months after its approval, promoted by the coordination of the RUGE, the National Interuniversity Council adhered to the Micaela Law and promoted its adherence in all national universities to carry out training in all cloisters. Quickly, more than 81.9% of the total of national universities adhered to the law and a little less than half (47.5%) began with the training, mostly to the authorities (31%), the non-teaching faculty (27%) and the teaching and student body (21%) (Ruge 2019 and Torlucci et. al 2019).

Graph 1. Number of protocols approved per year in the Argentine national universities (2014–2021)

Source: DGyDS UNSAM and Ruge 2019 and updated with official webs.

3. INSTITUTIONALLY AND THE PROCESS OF GENDER INSTITUTIONALIZATION IN ARGENTINE NATIONAL UNIVERSITIES

Gender institutionality is made up of a set of international commitments, laws, mechanisms, institutions, actors and people that have made it possible to make visible and institutionalize the problem and the demands linked to gender inequalities in society and the State (Guzmán 2001). Thus, gender institutionality implies the crystallization of political and technical processes that are reflected in the organizational structure for the management of public policies on women's rights and gender equality in all powers and levels of the State.

This process, that of the institutionalization of gender areas in the State, has not been unequivocal, but rather has been a dynamic social and political process permeable to economic, social and cultural changes both internally and internationally that made it possible to recognize the women and LGBTI+ people, promoted by the feminist movement and dissidence. All this journey can be seen in the different advances in the definitions of public policies that have been implemented, from policies for women, those of affirmative action, the incorporation of the gender perspective and more recently those aimed at mainstreaming of gender (Rodríguez Gustá 2008; Payo 2017).

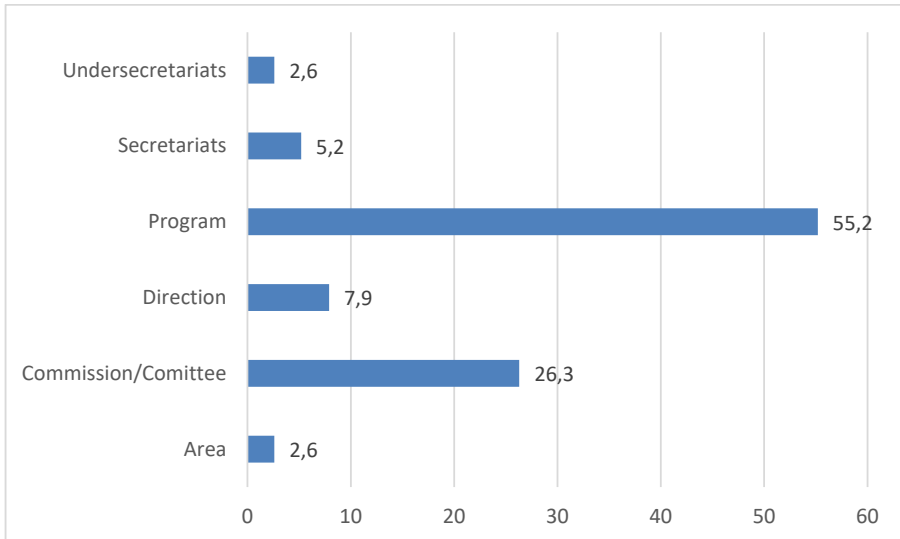
At the level of the national state structure, this process began in 1983 with the transition to democracy when the Program for the Promotion of Women and the Family was created and in 1985 it became the Undersecretary for Women (depending on the Ministry of Health and Social Action of the Nation). In 1992, the National Council for Women was created, reporting directly to the Presidency of the Nation and including in its objectives progress in the fulfillment of the commitments assumed in joining CEDAW. During the 1990s and early 2000s, the areas of gender or women at the subnational level and the capacities of the national State to mainstream the gender perspective were strengthened. In 2009, the National Law No. 26,485 on the Comprehensive Protection of Women was approved to prevent, punish and eradicate violence against women and the National Council for Women was established as the governing body in charge of designing the public policies necessary to enforce the provisions established therein.

Subsequently, in 2017, a process of hierarchization of the institutional framework took place when the National Institute for Women was created (as a decentralized body with the rank of Secretary of State in the orbit of the Ministry of Social Development of the Nation) and the National

Plan of Action for the Prevention, Assistance and Eradication of Violence against Women (2017–2019) and later in 2018, the Plan for Equal Opportunities and Rights (PIOD 2018–2020) with the aim of developing strategic planning and as a tool for mainstreaming gender policies in the country. Finally, in 2019, a new process of hierarchization and expansion of the institutional approach took place when the National Ministry of Women, Gender and Diversity was created, including not only issues of violence but also economic, political, sexual health and diversity autonomy.

At the same time, in the Argentine university system, the process of gender institutionalization has accelerated in recent years: as already mentioned, in 2018 the RUGE was created by institutionalizing it and being incorporated into the Council National Interuniversity. RUGE played a fundamental role in promoting progress in the process of prioritization and professionalization of gender policies within Argentine national universities (Torlucci et. al 2019). More than 60% of the universities have created some type of institutional space for gender, of which, as can be seen in Graph 2, the majority are of the “Program” (55.2%) and “Commission/Committee” range. (26.3%). Only a small percentage has created institutional spaces of a higher hierarchical rank, such as “Secretariats” (5.2%), “Undersecretariats” (2.6%) and “Directors” (7.9%).

Graph 2. Institutionalized gender spaces according to institutional rank

Source: DGyDS UNSAM and Ruge 2019

However, despite the growth in the creation of gender areas in national universities, they do not have adequate funding to be able to design and implement policies. In other words, the existence of institutional spaces does not guarantee that adequate financing and human resources are allocated for their development. Thus, according to data from the RUGE (2019), only 25% of the institutional gender spaces that had been created by 2019 had their own budget and 54% of them have at least one designated person, and of this proportion, 47% 5% have between 2 to 5 people working, which accounts for a consolidated team.

4. CEILING GLASSES AND WALLS AT ARGENTINE NATIONAL UNIVERSITIES

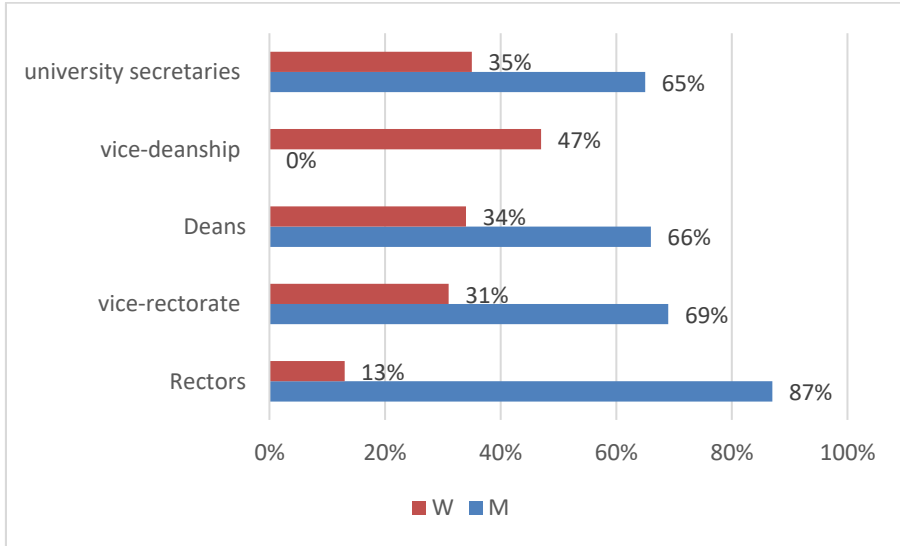
The phenomenon of horizontal and vertical segregation that women face in other areas such as the labor market or in spaces of political participation at all levels of the state, is not alien to university women in Argentina. Thus, according to the Secretary of University Policies (2020), 58% of students in undergraduate and graduate courses, 58.4% of newly enrolled students and 61.1% of graduates of national universities are women. Likewise, the presence of female students predominates in the careers of social sciences, humanities and medical and health sciences.

According to the Ministry of Science, Technology and Productive Innovation (2018), women are the majority of those enrolled in the areas of humanities and arts (60%), social sciences (59.6%) medical and health sciences (74.6%); while men are a majority in the areas of engineering and technology (66.5%), natural and exact sciences (59.8%). The same happens with the distribution of graduates in undergraduate courses, with women being the majority in the areas of knowledge of humanities and arts, social sciences, and medical and health sciences; while men in the areas of engineering and technology, natural and exact sciences and agricultural and veterinary sciences.

In the case of university professors, in the distribution of positions according to sex, a scenario of almost parity is evident: 49.9% of teaching positions are held by women and 50.5% by non-teachers. However, 58.5% of senior authority positions are held by men. In 2019, 87% of the rectors and 66% of the deans were men (highest university authorities in the country). This means that although women represent the same proportion as men in classrooms, corridors and laboratories, they do not occupy the same places in management and decision-making positions. Going down the institutional ladder, inequality decreases slightly in the positions of vice-rectorate (31% women), university secretaries (35% women) and

vice-deanship (47% women). These data show that women's access to the top of the organizational pyramid of political management positions is far from reaching parity (SPU, 2020).

Graph 3. Senior authority positions at the national universities in Argentina.

Source: SPU 2020.

Vertical segregation, known by feminist studies as the glass ceiling, is a phenomenon that expresses the low representation of women in the highest positions of power and in the positions of greatest responsibility in the different areas of work and political participation of women. that university institutions are no strangers. However, in recent years, also hand in hand with political processes linked to parity democracy at the national and subnational levels, progress has been made in universities to incorporate gender parity regulations for the preparation of candidate lists. to councilors for the elections of faculty of all the collegiate bodies, among which the reforms included in the National University of San Martín and the University of Buenos Aires in 2019 stand out.

5. FINAL THOUGHTS: THE LONG ROAD TO EQUALITY

As has been analyzed, the political, institutional and social advances regarding the gender and diversity agenda in the national universities in Argentina have been extensive and proliferate according with reforms at the national level. In recent years, it has been produced many advances

related to the right to a life free from all forms of violence and discrimination, sexual and reproductive rights, civil and political rights and, to a lesser extent, economic, social and cultural rights, especially linked to inequalities in domestic and care work.

In the field of national universities, although there have been advances related to regulations and the creation of institutions, there are still informal practices and rules, sustained in the patriarchal political and cultural system, that hinder the expansion of women's political participation and in the eradication of gender-based violence. However, progress has also been made regarding other relevant issues such as the inclusion of inclusive and non-sexist language in official documents, and the development of care policies in national universities. An example of this is the incorporation of student maternity leave, the creation of children's spaces (such as nurseries, play centers or children's centers) and the granting of scholarships to students with dependent children.

The steps that follow on the path towards equality must be guided by the consolidation of gender institutions, sustainable and adequate financing, and an strong political will.

Sources

- DGyDS UNSAM. 2019. La Dirección de Género y Diversidad Sexual. *Universidad Nacional* de San Martín.
- SPU. 2020. Secretaría de Políticas Universitarias.
- Ruge. 2019. Red Universitaria de Género.

References

- Aguilar Ródenas, Consol, María José Alonso Olea, Patricia Melgar Alcatud & Silvia Roldán. 2009. "Violencia de género en el ámbito universitario. Medidas para su superación". *Pedagogía social: revista interuniversitaria* 16: 85–94.
- Arranz, Cristina. 2020. "Mujeres, Universidad, Ciencias Farmacéuticas y Bioquímicas". In *La universidad en clave de género. A 100 años de la reforma universitaria*, comp. Laura Pautassi & Lorena Balardini, 58–66. Departamento de Publicaciones de la Facultad de Derecho, UBA.
- Aucía, Analía E. 2017. "Experiencias de procedimientos y protocolos de atención de la violencia de género en la UNR". In *La UNR en perspectiva de género*,

- comp. Patricia Rojo & Sabrina Benedetto, 91–109. Universidad Nacional de Rosario.
- Barrancos, Dora. 2007. *Mujeres en la Sociedad Argentina. Una historia de cinco siglos*. Buenos Aires: Editorial Sudamericana S.A.
- Blanco, Rafael 2016. "Más allá de los protocolos contra las violencias de género". *Bordes: revista de política, derecho y sociedad* 3: 9–14.
- Femenías, María Luisa. 2002. "Tres escenas del feminismo argentino". In *Perfiles del feminismo Iberoamericano*, comp. María Luisa Femenías, 51–72. Buenos Aires: Catálogos.
- Guzmán, Virginia. 2001. *La institucionalidad de género en el Estado: Nuevas perspectivas de análisis*. Santiago de Chile: Naciones Unidas.
- Itatí Palermo, Alicia. 2006. "El acceso de las mujeres a la educación superior". *Revista Argentina de Sociología* 4 (7): 11–46.
- Kantolick, Adriana G. & Marcela E. Gally. 2020. "Las mujeres en Agronomía". In *La universidad en clave de género. A 100 años de la reforma universitaria*, comp. Laura Pautassi & Lorena Balardini, 39–52. Departamento de Publicaciones de la Facultad de Derecho, UBA.
- Mera, Carolina. 2020. "Deudas de la democracia universitaria. Reflexiones desde las Ciencias Sociales sobre las políticas de género". In *La universidad en clave de género. A 100 años de la reforma universitaria*, comp. Laura Pautassi & Lorena Balardini, 66–76. Departamento de Publicaciones de la Facultad de Derecho, UBA.
- Mondelli, Celina. 2017. "El Plan de Igualdad como herramienta para la disminución de la brecha de género". In *La UNR en perspectiva de género*, comp. Patricia Rojo & Sabrina Benedetto, 61–77. Santa Fe, Rosario: Universidad Nacional de Rosario.
- Morgade, Graciela. 2020. "La universidad en clave de género y las deudas de la reforma universitaria". In *La universidad en clave de género. A 100 años de la reforma universitaria*, comp. Laura Pautassi & Lorena Balardini, 23–37. Departamento de Publicaciones de la Facultad de Derecho, UBA.
- Payo, Mariel Alejandra. 2017. "Las Políticas Públicas y las miradas de género. Algunas herramientas para promover su incorporación". In *Debates teóricos y metodológicos actuales sobre las políticas públicas*, eds. Antonio Camou & María Laura Pagani, 149–169. La Plata: Universidad Nacional de La Plata, Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación.
- Pautassi, Laura & Lorena Balardini. 2020. "Presentación". In *La universidad en clave de género. A 100 años de la reforma universitaria*, comp. Laura Pautassi & Lorena Balardini, 9–15. Departamento de Publicaciones de la Facultad de Derecho, UBA.
- Pinto, Mónica. 2020. "Las mujeres en la Facultad de Derecho". In *La universi-*

dad en clave de género. A 100 años de la reforma universitaria, comp. Laura Pautassi & Lorena Balardini, 52–58. Departamento de Publicaciones de la Facultad de Derecho, UBA.

Rodríguez Gustá, Ana Laura. 2008. “Las políticas sensibles al género: variedades conceptuales y desafíos de intervención”. *Revista Temas y Debates* 16: 109–129.

Rovetto, Florencia & Noelia Figueroa. 2017. “‘Que la universidad se pinte de feminismos’ para enfrentar las violencias sexistas”. *Descentrada. Revista Interdisciplinaria de Feminismos y Género* 1 (2): e026.

Rulli, Mariana. 2019. “(Des)igualdades de género, avances normativos y políticas de igualdad en la Universidad Nacional de Río Negro (Patagonia, Argentina)”. *Revista Universidades* 79: 7–17.

Torulucci, Sandra, Laba Vanesa Vazquez & Mailén Pérez Tort. 2019. “La segunda reforma universitaria: políticas de género y transversalización en las universidades”. *RevCom: Revista Científica de la Red de Carreras de Comunicación Social* 9: e016. <https://doi.org/10.24215/24517836e016>

Vázquez Laba, Vanesa & Cecilia Rugan. 2015. “Aulas sin violencia, Universidades sin violencia. El desafío de la investigación, la formación y la intervención en violencia de género en el nivel de educación superior”. *Revista del Instituto de Investigaciones de Ciencias de la Educación* 38: 109–118. <https://doi.org/10.34096/riice.n38.3466>

Vazquez Laba, Vanesa & Mariana Palumbo. 2019. “Causas y efectos de la discriminación y la violencia de género en el ámbito universitario”. *Descentrada. Revista Interdisciplinaria De Feminismos y género* 3 (2): e093.

Примљено / Received: 18. 04. 2022.

Прихваћено / Accepted: 17. 11. 2022.

DANIELA HEIM

Government and Public Policies Research Institute, National University of Río Negro, Argentina
dheim@unrn.edu.ar

MARÍA VERÓNICA PICCONE

Government and Public Policies Research Institute, National University of Río Negro, Argentina
mpiccone@unrn.edu.ar

Women in the Legal Professions: from the Eradication of Direct Discrimination to the Prevalence of “Epistfemicide” and the Glass Ceiling

The article analyses the situation of women in the legal professions in Argentina, with special reference to the Argentine judicial system. It enquires into the context of the main socio-legal transformations that allowed Argentine women, initially, to access higher education, professional practice and political citizenship and, later, to access the rights that provide the framework to have a life free of gender-based discrimination, including the cluster of LGBTI+ rights. It describes the incorporation of gender mainstreaming into the legal and institutional universe of legal professions in recent decades. Lastly, it reflects on two dimensions of gender-based discrimination that still prevail: that of epistfemicide and that of the glass ceiling, and provides some keys to design strategies for its eradication.

Key words: women, gender, legal professions

Жене у правним професијама: од искорењивања директне дискриминације до распрострањености „епистфемцида“ и стакленог плафона

У раду се анализира ситуација у којој се налазе жене у правним професијама у Аргентини, са посебним освртом на правни систем Аргентине. Рад испитује контекст главних друштвено-правних промена које су најпре омогућиле аргентинским женама приступ високом образовању, професионалној пракси и политичком држављанству, а касније и правима која пружају оквир за живот ослобођен од родно засноване дискриминације, укључујући и ЛГБТИ+ права. У тексту се описује увођење родне равноправности у правни и институционални оквир правних професија последњих деценија, које се коначно одражавају на две преовлађујуће димензије родно засноване дискриминације: „епистфемцид“ и стаклени плафон, те пружа решења која могу допринети њиховом искорењивању.

Кључне речи: жене, род, правне професије

1. INTRODUCTION

Since the first Argentine lawyer, María Angélica Barreda, graduated in 1910, the expansion of university education has contributed, in our country, to an increase in the number of male and female lawyers. This phenomenon coincided with an unceasing growth of the judiciary and legal firms, which promoted a trend towards salaried work by legal professionals. In the years of neoliberal expansion (the 1970s and the 1990s, especially the latter), the diversification of the integration into the salaried labour market of the legal professions occurred together with a deepening of social inequalities (Bergoglio 2009).

The period of recovery from the deep and dramatic economic and social crisis that took place at the end of 2001 began in 2003, and brought about a large number of transformations of the State and its actions to revert the serious social inequalities in place. The gender agenda, however, began to expand in more recent times, and came hand in hand with a deep legal transformation, which recognized, expanded and strengthened women and LGBTI+ rights.

In the last two decades, there have been a series of transformations of institutional policies and of legal education in universities happening at the same time as the aforementioned process of recognition and expansion of rights.

What we now call gender mainstreaming gradually became established in several areas of Argentine law and its practice. However, gender inequalities in the legal professions arise as a persistent phenomenon.

2. THE REGULATORY FRAMEWORK OF GENDER EQUALITY IN ARGENTINA

The institutional system outlined in the Constitution approved in 1853, in force – with amendments – to this day, establishes a „representative, republican and federal“ government (Section 1), along some of the lines of the US Constitution of 1787. Thus, the 1853 Constitution enshrined an androcentric constitutionalism, which under the veil of an alleged „neutrality“, excluded women from the category of citizens and full subjects of rights.

The process towards equal rights began in our country at the end of the 19th century, when it was recognized that equality in civil rights for women was limited, and after a period of relative inactivity, it was resumed in the mid-20th century, when equal political rights were recognized. The most substantive legal reforms that paved the way for eradicating the gender discrimination established in the patriarchal legal structure were much more recent, and most of them coincided with the inclusion of a gender agenda in public policies.

As we see it now, women’s access to rights can be presented as a consequence of the natural developments of an era or as the result of a complex plotline where the leading roles of women and other subjects of rights that were initially excluded from the original design of the constellation of our State, can grow. From this second viewpoint, we can perceive the inclusion of women as citizens and the expansion of their civil, political, social, economic and cultural rights, as a series of overlapping canvases that put together the rules that recognize the legal capacity of individuals. This is nothing but a celebrated conquest of equal human rights.

This tapestry, gazed through a lens that exposes the discrimination to which women have been subjected – and underpins focused legal practice and legislation to eradicate it – is woven with the threads of the search to vindicate the freedom of women, which showed the traditional spaces of subordination to which they have been subjected and the limitations imposed to their autonomy, dignity, and personal integrity in several spheres

of their lives, such as those that arise, among others, from the systematic subjugation to various forms of inferiorisation or even annihilation through gender violence, one of the most extreme and persistent channels of structural subjugation of women and LGTBI+ people – for the mere fact of being – that exist in our society.

Over the last thirty years, transformations were faster and deeper, and were marked, among others, by the following milestones:

(a) The constitutionalisation of women's human rights. In 1994, our country underwent a constitutional reform that incorporated international human rights treaties into the Constitution. By way of this reform, CE-DAW,¹ among other important conventions that recognize women's human rights, became part of the constitutional text (section 75, subsection 22);

(b) The acknowledgement of specific rights for women, in particular, based on the international commitments undertaken at the government level since the adoption of the Inter-American Convention to Prevent, Punish and Eradicate Violence against Women, known as the Belém do Pará Convention (1994), which is the first international treaty at regional level that recognizes the right to a life free of gender-based violence.

(c) The recognition of LGTBI+ people as subjects of rights, with the approval of same-sex marriage and self-perceived gender identity laws, among others.

Reviewing the historical plotline of this journey, it is important to rebuild the active role that many women and LGTBI+ people have played in claiming their own rights, those of their sons and daughters and of society as a whole.

Despite the many obstacles that stood in the way, the prominence of women was notable in our history, which has witnessed their extensive activism and the achievements made thanks to the huge potential of feminist social movements and of the women of our country. Some of them are recognized worldwide, as is the case of „Madres y Abuelas de Plaza de Mayo“ and the „Ni Una Menos“ movement (Piccone 2021).

3. LEGAL PROFESSIONS IN ARGENTINA

The concept of legal profession is complex and problematic; it does not only refer to lawyers, but also it includes other professionals working in the judiciary, carrying out judicial duties, teaching in law schools, as well as private practise lawyers working in law firms, companies or other in-

---

¹ Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women, United Nations General Assembly 1979.

stitutions and as a public servant in various areas of the government, among others.

Out of the wide variety of legal professions, in this article we take into account only those that involve activities that are only to be carried out by lawyers,² or by teachers or researchers at law schools. The last two occupations are not exclusively performed by lawyers, but most of them are law school graduates.³ In addition, law schools are the space where not only law is taught, but also where preliminary consensus is established on the duties of the legal profession.

A recently published study found that in Latin America, in general, and in Argentina, in particular, the evident presence of legal professions in daily life and in the various dimensions of the State (both in the political sphere and in the provision of public services) contrasts with a great shortage of empirical research on the situation of the legal profession (Binder, Fandiño & Fibla 2020, 11).

Regarding the few research studies conducted on the existing legal professions in our field, most of them belong to legal sociology and, more recently, to gender studies, with a strong prevalence of works focused on the judiciary and on analysis of the situation of women in the administration of justice (Zaikoski Biscay 2022). Generally speaking, the lack of data on the situation of women in other areas of law is clear.

In Argentina, the output of reliable data is deficient in various areas. This phenomenon is complex not only due to the lack of statistics, but also due to the absence of common standards to elaborate them, and this is true within the framework of a complex political organisation, which makes it even more difficult to compare the scarce information available.

---

² Under Resolution No. 3401/17 by the Ministry of Education governing the certifications granted to law school graduates, they are entitled to „(1) Provide legal assistance to any individual or legal entity that so requires, when decisions regarding a direct risk on people or goods are involved, both in court and out of court. (2) Sponsor and represent parties (including the State at its various levels and forms of organisation) in administrative, misdemeanour, judicial, or arbitration proceedings, whether contentious or non-contentious. (3) Exercise duties according to their jurisdiction before Courts of Justice as well as administrative offices. (4) Issue legal decisions and reports. (5) Act as receiver or auditor in companies“. Appendix I of the Resolution No. 3401/17 by the Ministry of Education <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/275000-279999/279435/res3401.pdf> (Accessed February 10, 2022).

³ Both because, in law schools, the programmes of study include non-legal subjects, such as foreign languages and writing courses; and because specific non-lawyer experts are admitted as teachers in certain fields. It should be clarified that in Argentina, the ones entitled to teach in law schools are usually lawyers, who may pair their degree with complementary training courses.

Argentina is organised as a federal state, with 24 political districts (23 provinces plus the City of Buenos Aires). These districts must organise the system whereby justice is to be administered and issue the rules that govern the admission to bar associations, as a requirement to practise law. There are a total of 25 judicial powers in the country: 23 provincial judiciaries and the one of the City of Buenos Aires; in addition to the Federal Justice System. The latter has jurisdiction throughout the country for all „federal“ matters.⁴

The coexistence of several mechanisms for the administration of justice and of admission to bar associations makes it difficult to build data that can be compared among several districts, which poses greater challenges to the task of assessing the situation of the legal professions encompassing all the subsumed realities found in the complexity of our territory. Taking into account the constraints of this work and the fragmentation of the information available,⁵ we are going to focus on the data delivered by the judiciary at the national level.

3. 1. The situation of women: pioneering studies.

The first approaches to assessing the right to equality and non-discrimination for reasons of gender in Argentina took place, in the field of legal professions, in the period of democratic transition that began in 1983, thanks to the feminist lawyers who promoted debates on the persistent discrimination against women within the law, such as Haydeé Birgin (ELA 2012). However, pioneering studies on the situation of women in the legal professions appeared a little later, in the mid-1990s, and gained more relevancy in the last two decades (Gastrón 1993; Kohen 2005; Rodríguez 2007; Bergallo 2007; Zaikoski Biscay 2022), with the expansion of legal feminisms in law schools.

As anticipated, research focused on the presence of women in the Judiciary and the teaching of Law prevail, and the information on women

---

⁴ Law No. 48 of 1863, as amended, provides for the venue and jurisdiction of the courts, under Law 27063, as amended (Argentine Code of Criminal Procedure) <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/115000-119999/116296/texact.htm>, <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/0-4999/383/texact.htm> (Accessed February 15, 2022).

⁵ There are no comparative studies on the situation in all Argentine provinces. The information available is biased, not only because it is limited to a certain area (judiciaries or bar associations, without comparing them with each other), but also because we lack access to the information on some provinces and other areas of the government that are part of the complex professional scheme of legal practice in Argentina.

working in law firms or for the government, especially the first case, is extremely insufficient.

As a common feature, the studies published show the growing feminisation of the legal professions. The concept of „feminisation“ here is to be understood in the sense spread in the 1970s in the United States of America.⁶ Consequently, the feminisation of the legal professions brought about a sustained increase in the presence of women, which collides with the fact that their income and their access to positions of higher hierarchy are not equal to those of men.

Income inequalities and the subordinate positions that women occupy with respect to men in the organisational pyramids of the profession,⁷ are part of the structural dynamics of gender-based discrimination. Two of the most common features of these dynamics are:

1. The stereotyped assignment of the role of caregivers and other stereotyped tasks and duties due to gender.⁸ The excessive burden and exigencies of care tasks, traditionally attributed to women, are one of the reasons why they work fewer hours in the private sector, which diminishes their income for the services provided, and causes women to increase their hours of free reproductive labour on a pro rata basis, or to decide to work in the judicial system. The practise of law in companies and law firms is governed by time organisation and work productivity guidelines that generally require working extremely long hours, which poses greater challenges to find a balance between family/personal life and work life. In contrast, the administration of justice offers the possibility of working shorter hours with a fixed and reliable income. However, even in the field of justice, care responsibilities and other gender stereotypes can appear

---

⁶ For some researchers, the work published by Diana Pearce, in 1978, entitled: „The Feminization of Poverty: Women, Work, and Welfare“ is one of the works that triggered the widespread use of the term. In said document, Pearce drew attention to the large increase in the number of households headed by single women and the correlation of this fact with the increased deterioration of their living conditions in terms of income (Aguilar 2011).

⁷ According to Gastiazoro (2015), in law firms, female partners and women in management positions represent less than 10 percent of the workforce.

⁸ The CEDAW, in its section 5.a) establishes that States Parties shall take all appropriate measures „to modify the social and cultural patterns of conduct of men and women, with a view to achieving the elimination of prejudices and customary and all other practices which are based on the idea of the inferiority or the superiority of either of the sexes or on stereotyped roles for men and women“. Rebecca Cook and Simone Cusack, in their work called *Gender Stereotyping: Transnational Legal Perspectives*, University of Pennsylvania Press, 2009, elaborated on the concept of gender stereotypes and provide guidelines for identifying them.

as an obstacle for women's judicial careers, when it comes to aspiring to positions of higher responsibility (Gastiazoro 2008; Gastiazoro 2013; Bergallo 2007; among others).

2. The segregation by fields of work. There is a greater presence of women in those areas where lower fees are registered, such as civil and family law, while they remain underrepresented in the highest-paying specialities, such as business and commercial law (Gastiazoro 2013, 137–138). Apart from private practice and the work in the judicial sphere, this segregation is also found in other professional areas, such as law education (Kohen 2005; González & Salanueva 2005; Heim & Piccone 2020).

We only mention here some of the most common constraints that subordinate female legal professionals, although we are aware of the many others that have not yet been addressed in depth, such as those that arise from the various forms of violence to which women are subjected to in their professional work spaces and that affect their dignity, integrity and personal autonomy and, therefore, limit their life paths (Lobato 2021).

Finally, in the academic field, it should be noted that the sustained and increased feminisation of student enrolment in law schools has not been consistent with a proportional increase in women representation in the governing bodies of universities or in higher-ranking positions in teaching and research. According to 2020 data, 59.3 percent of law students⁹ in all higher education institutions are women, but 87 percent of the highest authorities at universities in Argentina are men (Ministry of Science, Technology and Innovation 2020).

3.2. Short notes on the institutionalisation of gender in the field of justice and other areas related to the legal professions

As we have stated in previous works, (Heim 2021a), since its adoption in the Platform for Action of the Fourth World Conference of Women held in Beijing (1995), gender mainstreaming spread as a strategy to satisfy a common desire of feminist movements at the global level: to eradicate discrimination and inequalities based on gender and to create a fairer society.

The concept of gender mainstreaming was transferred to public policies in Argentina in more recent times, but its implementation has not been linear, and has been presented as unmethodical, biased, and discontinuous (Reyes 2019). In the field of legal professions, it only began to be applied in the first decade of this century, with the adoption of institu-

---

⁹ University Policy Secretariat, <https://estadisticasuniversitarias.me.gov.ar/#/home/2> (Accessed February 10, 2022).

tional policies that originated a gender institutionalisation process in the judiciary, some bar associations, and universities where law courses are taught. (Heim 2021b).

Ground-breaking measures were the creation of the Domestic Violence Office, in 2006,¹⁰ and the Women's Office, in 2009,¹¹ both within the framework of the Supreme Court of Justice of the Argentine Nation, the highest judicial body in the country; the Commission on Gender Issues of the Public Defender's Office in 2007,¹² under the General Ombudsman; and the General Directorate of Gender Policies of the Public Prosecutor's Office, in 2015,¹³ as well as the creation of different organizations in provincial districts, as is the case of the Human Rights and Gender Office of the Río Negro Judiciary.¹⁴ These institutions have driven several actions aimed at incorporating gender perspective into the justice system. Since 2010, the Women's Office of the Supreme Court of Justice of the Argentine Nation prepares the Gender Map of the Justice System,¹⁵ to which we will return later.

There are also some administrative regulations that provide for affirmative actions to guarantee equal conditions for female judges in the selection processes of justice institutions.¹⁶ More recently, there have been initiatives to promote gender-responsive policies in the governing bodies of the country's bar associations and associations of judges and justice officials, among others.

---

¹⁰ <http://www.ovd.gov.ar/ovd/> (Accessed February 2, 2022).

¹¹ Mapa de Género de la Justicia Argentina 2021 - Corte Suprema de Justicia de la Nación (csjn.gov.ar) (Accessed January 21, 2022).

¹² <https://www.mpd.gov.ar/index.php/programas-y-comisiones-n/55-comision-sobre-tematicas-de-genero> (Accessed February 15, 2022).

¹³ <https://www.mpf.gov.ar/direccion-general-de-politicas-de-genero/> (Accessed December 4, 2021).

¹⁴ <https://www.jusrionegro.gov.ar/web/acceso-a-justicia/oficina-genero.php#:~:text=La%20Oficina%20de%20Derechos%20Humanos,poderes%20del%20Estado%20y%20con> (Accessed December 4, 2021).

¹⁵ <https://om.csjn.gov.ar/mapagenero/login/mostrarLogin.html> (Accessed February 20, 2022).

¹⁶ More detailed information on the subject can be found in Núcleo de Estudios Interdisciplinarios en torno a la Desigualdad y Derechos Humanos de la Universidad Austral de Chile y Derechos Humanos de la Universidad Austral de Chile, 2021.

3.3. Mapping the representation of women in legal professions: an approach

As we have noted, Argentina has a privileged standing in terms of access to women and LGBTI+ rights: there are regulations that establish affirmative actions in the legislative powers of all districts with a high degree of efficacy and, in some cases, they reach sectors of the public administration and even professional associations. There is sound legislation on the fight against the various forms of violence, and there are public training policies focused on the entire spectrum of gender issues. However, feminisation has not yet reached the spheres of power nor has the receptivity of feminist epistemologies been widespread in the academic and jurisdictional culture.

One of the dimensions where this is evident is the so-called glass ceiling, that is, the challenges that women face when they try to access positions of higher hierarchy, remuneration and political influence. A look at the Gender Map of the Justice System¹⁷ yields powerful data.

All four of the justices of Supreme Court of Justice are men.¹⁸

In the National and Federal Judiciary, the way work positions were distributed among women and men in the year 2021,¹⁹ evidences the feminisation we have mentioned: there are 19,487 people in these jurisdictions; 10,439 (53.56 percent) of them are women and 9,048 (46.43 percent) are men. The glass ceiling becomes obvious when the highest level (appellate judges)²⁰ has 338 members, but only 84 (24.85 percent) of them are women and 254 (75.14 percent) are men. Nevertheless, this proportion is more balanced regarding judges in general: there are 244 female judges (30.69 percent) and 551 male judges (69.30 percent) out of a total of 795.²¹ This shows that justice is feminised because women hold most

---

¹⁷ Mapa de Género de la Justicia Argentina 2021 - Corte Suprema de Justicia de la Nación (csjn.gov.ar) (Accessed January 21, 2022).

¹⁸ There is a vacancy which feminist movements demand it to be held by woman, but this is not an item on the agenda, given the difficulty of building political consensus for the appointment. For their part, the first two female Supreme Court justices appointed by a democratic government were named at the proposal of President Néstor Kirchner in 2004: Elena Inés Highton de Nolasco, who resigned as of November 1, 2021, and Carmen Argibay, who passed away in 2014 when she was still a justice.

¹⁹ Mapa de género de la Justicia Argentina, 2021. It fixes October 31, 2021 as a cut-off date.

²⁰ Members of appellate courts with different jurisdictions. For further information, see citation 14 of the aforementioned report, p. 25.

²¹ This number includes appellate judges, holding higher hierarchy.

of the administrative and civil servant positions. We could say that, if the system were an ant's nest, women would be the worker ants and the queen would not be queen, but a king.²² Despite the developments made regarding a gender-responsive legal framework, when we analyse the distribution of judiciary positions among women and men over a ten-year period (2011–2021) both in the Federal and the National Judiciary, we find that women held 30 percent of the positions in 2011, and 31 percent of them in 2021 (or, more precisely, 30.69%): the improvement only amounted to one percentage point.²³

In provincial Judicial Powers, feminisation is higher than at the national level: of the 67,503 people working there, 58 percent are women. In provincial superior courts, only 33% of their members are female: 1 woman for every 3 people. The proportion of female members rises to 45% when other judiciary positions are considered. Again, most civil servants and administrative staff are women (64% and 62%, respectively). The data on provincial districts, however, show a visible variation in the last ten years, where the proportion of female justices went from 21 percent to 33 percent, although there are still 4 districts that do not have any female members (Mapa de Género de la Justicia Argentina 2021).

We consider that, if it were possible to build a similar map of private practice²⁴ in various districts, the data delivered would be similar or even more imbalanced. Along these lines, a study conducted on the enrolment composition of the Public Bar Association of Buenos Aires,²⁵ which has been in charge of registering lawyers in that district since 1986, revealed that of 125,959 registered lawyers, 61,500 are men and 64,459 women. Furthermore, out of the 61,500 male practitioners, only 41,987 (68.27 percent) are active; and „out of 64,459 female practitioners, 41,564 (64.48%) are in activity“ (Bandirali 2022, 38). In other words, there are more women

---

²² The high men's representation among the service personnel is to be noted, but since a law degree is not required like in many civil servant or administrative positions, we won't go any further with this topic.

²³ The data issued by the Argentine Public Prosecutor's Office, the General Ombudsman, the provincial Public Prosecutor's offices and Public Defender's offices are not presented here. As a whole, it can be said that such data is similar to the numbers provided by the Federal and National Judiciary, with a higher degree of masculinisation in top positions.

²⁴ That is, a cluster of activities mainly aimed at legally assisting individuals in judicial and extrajudicial cases and at assisting and representing the interests of the parties in judicial and administrative proceedings.

²⁵ City of Buenos Aires, created under Law No. 23187.

enrolled, and even though in both sexes there is a gap between the professionals enrolled and those who actually practise law, the gap is broader in the case of women. Bandirali points out that this must be due to the abandonment of the professional practice by women due to the burden of family care tasks or due to the exclusive dedication to teaching or working in the judiciary, which are activities that provide salaries and social security benefits that are more stable than those provided by professional practice.

Some legal professional associations have made developments regarding the composition of their governing bodies, although litigation²⁶ and the formulation of proposals by women was required for that purpose. The Argentine Federation of Bar Associations,²⁷ based on a project presented by the Buenos Aires Bar Association, amended its by-laws to establish that „in order to have representation in the Governing Board, the proposals for appointing delegates submitted by each Association must comply with the mechanism of alternating and sequencing between the genders by binomials (woman – man or man – woman) and observing a fifty percent (50%) of women and fifty percent (50%) of men ratio“.²⁸ These are policies aligned with those adopted in the public sphere that were already mentioned.

Finally, we will briefly elaborate on the situation in law schools. Between the 1960s and 1980s, a process of feminisation of university studies began (Bustos 2021), including law studies. Today, women make up 59.3 percent of the law students in the higher education system, and 60,6 percent of public university students. This feminisation of law schools reaches faculty members acting as teachers and researchers, but once again, the glass ceiling appears. In recent research on legal degrees in Argentina, it was found that, in an increasingly feminised faculty, women are at the base of the pyramid, and men have higher representation in the middle sections and almost exclusively at the top, where less than 20 percent of the top teaching positions are held by women (Heim & Piccone 2019a).

---

²⁶ In 2001, a group of female lawyers demanded the establishment of a 30% quota for women in the elections of Board of Directors of the Public Bar Association of Buenos Aires, invoking the application of Law No. 24012, and they claimed success. Página 12 newspaper. Article by Mariana Carbajal. „Los abogados tendrán que dar lugar a las mujeres en las listas“. <https://www.pagina12.com.ar/2001/01-10/01-10-05/PAG22.HTM> (Accessed February 24, 2022).

²⁷ It is a group of Bar Associations and other Law Associations.

²⁸ The amended By-laws of the Argentine Federation of Bar Associations, section 11: <https://www.faca.org.ar/estatuto.html> (Accessed February 20, 2022).

An encouraging piece of information is the increase of female representation in senior university management positions. As of March 2022, out of the 26 represented universities offering law degrees, 16 are led by men and 10 by women.²⁹ Women representation has been increasing over the last ten years. For example, in 2004, the Council was made up of 19 representatives, and only two of them were female.³⁰ The presence of women in presiding positions also increased. This is an outstanding fact if we take into account that since its creation in 1992, 39 pro tempore presidencies of the Council have been decided: 30 of the presidents were men and 9 were women, including the term that will begin at the end of 2022.

To expand openness to gender issues, a meeting held at the Lomas de Zamora Law School on November 26, 2019, was renamed as the Permanent Council of Chairpersons [instead of Chairmen] of Law Schools of National Universities.

4. PROGRESS AND SETBACKS: THE PREVAILING ANDROCENTRISM OF THE LEGAL CULTURE

Despite the advanced regulations on gender available in Argentina and all the government initiatives implemented in pursuit of gender equality, the androcentrism of legal professions persists in some dimensions. Here, for reasons of space, we will elaborate on two of them.

The first dimension is that of the so-called glass ceiling, that is, the prevalence of an invisible barrier that prevents women from accessing higher-ranking and higher-paying jobs and which, as has been stated, has remained almost unchanged for the last 10 ten years.

The second dimension is related to the persistent absence of women's voices, of their knowledge, experiences, and ways of being in the world, of being a legal scholar, and of being involved in the jurisdictional culture. In other works we have called this phenomenon epistfemicide (Heim & Piccone 2019a), meaning the absence of women (which is evident in the organisational pyramids of the legal professions) and of their knowledge, experiences and own ways of being, of feeling and seeing the world. This dimension is less visible and more difficult to quantify, and it is also, al-

---

²⁹ It is not about representatives per se, but about a council made up of the chairpersons – whether they are called deans or directors of Faculties, Departments, Schools or Careers according to the structure of each University – in charge of the courses.

³⁰ In recent decades, both universities and legal courses have been created, so the number of members of the Council has grown.

though not only, an epistemic absence, because it excludes the diverse and non-hegemonic forms of knowledge produced by women. Epistemicicide can also be thought of as an epistemic injustice (Fricker 2009).

Epistemicicide can be found in the teaching of law, not only when we analyse the topics that are included in the courses taught and the curricular contents of the programmes of study for obtaining law degrees, but also in the bibliographic sources. An investigation conducted at the National University of Río Negro establishes that gender issues are included in less than 30% of the curriculum and are focused on areas such as family law and criminal law, or are only limited to mentioning the approved legislation on gender, without delving into the feminist and gender methodologies and epistemologies that are at the base of legal reforms. That same study also found that 90 percent of the mandatory reading bibliography of legal courses is written by men (Heim & Piccone 2019a).

In addition, if we review jurisdictional culture, we can find the violence of epistemicicide again. Gender perspective has been defined by the Inter-American Court of Human Rights case-law as a human rights standard that derives from the duty of due diligence in judicial procedures and decision-making. By mandate of international regulations on the matter, it covers all judicial procedures and decisions. Although it is a category in constant tension and revision (Di Corleto 2020), there are basic consensuses for its application, among which is the knowledge of the development of feminist epistemologies and methodologies, at least, in the legal field. This includes, on the one hand, the obligation to be acquainted with the debates that take place in feminist legal theory and on the other hand, the concepts and methodologies that arise from them and to apply them to specific situations. In short, according to these human rights standards, not only gender-responsive regulations, but also feminist legal theory must be taken into consideration when making judicial decisions, both at a methodological and epistemological level; that is, they must be at the heart of the decisions and procedures developed to adopt them. There is a large amount of case-law from various jurisdictional bodies (both at the national and the international level) that apply gender-responsive regulations on their decisions and make use of some developments of feminist legal theory to establish their grounds. However, the prevailing case-law remains reluctant to apply feminist methodologies and epistemologies in conflict resolution and, what is more, the voices of authority quoted in the sentences are almost always male (Custet Llambí 2021).

5. CONCLUDING REMARKS

The significant developments made on expanding women and LGBTI+ rights and the gradual implementation of gender policies in several areas of the legal professions, especially those of the legal system and the academic world, are encouraging. There is, however, a hard core of resistance to the transformations of patriarchal structures on which we must make energetic efforts.

The glass ceiling and epistfemicide, which we use here as metaphors for the most patent gender-based injustices of today, are the sequel of those that prevented women from accessing higher education and professional practice a century ago.

The direct discrimination that had deprived women from the access to rights on an equal footing with men no longer exist. However, due to a tangle of ancestral restrictions, we women continue to be excluded from the spheres of power and our genuine contributions, from an epistemological point of view, continue to be neglected and remain outside the plotline of the history of law and of the legal professions as a whole, which stays androcentric.

In some sectors of the feminist movement, a feminist agenda for the justice sphere is currently under discussion in our country. In our opinion, such debate should be expanded to all legal professions.

This agenda, permanently under revision, raises a series of questions. We will share here the most common ones: (a) The demand for gender parity in the governing bodies of the judicial powers. (b) The demand for the incorporation of the gender perspective as grounds for judicial decisions and in the procedures implemented to reach their adoption. These demands include the import of gender perspective in the teaching of law and in legal education as a whole, not only in undergraduate and post-graduate law courses, but also in professional and continuous training. In the case of justice, it includes incorporating the gender perspective in all the curricular contents of mandatory and optional training, as well as in the syllabus of the exams for Public Service to access judicial positions and in background assessment, among others. (d) The incorporation of care policies in all areas of the legal professions. (e) Last but not least, an in-depth approach to gender-based violence in the professional field that, based on a diagnosis of the situation, makes it possible to eradicate one of the most persistent forms of discrimination. In some professional fields, including the legal professions, as we have warned in previous works, they tend to be more symbolic, subtle and, therefore, less percep-

tible and quantifiable, but they have a great impact on the access to equal conditions for women and LGBTI+ people, and tend to last longer (Heim & Piccone 2019b).

In short, stubborn gender-based discrimination in the field of legal professions is a manifestation of the patriarchal nature of society. They are part of a wide-ranging and long-standing social problem, which derives from the social situation of subordination of women and the LGBTI+ community.

Fighting against gender-based discrimination does not only involve equalling the number of men and women within the system, it requires deeper changes. It demands the use of the existing legal structure that specifically recognizes women and LGBTI+ rights as a platform of minimum consensus to be broadened and deepened through feminist epistemologies and methodologies for equality.

One of the most important tools in the fight against gender-based discrimination and violence is the development of women and LGBTI+ rights. The priority is to approach the issue as a matter of rights; rights that have not been recognized and/or properly developed. To solve this problem, it is not enough to just recognize these rights. The entirety of the patriarchal structures of the legal culture must be redesigned. These structures act as barriers to equality and are the reason there are still so many obstacles for the rights to be effective, despite the fact that we have been claiming and conquering them for more than a century.

Translated by María Florencia Lambruschini

Sources

Appendix I of the Resolution No. 3401/17 by the Ministry of Education is available at <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/275000-279999/279435/res3401.pdf> (Accessed February 10, 2022).

Law No. 48 of 1863, as amended, provides for the venue and jurisdiction of the courts, under Law 27063, as amended (Argentine Code of Criminal Procedure) <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/115000-119999/116296/texact.htm> <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/0-4999/383/texact.htm> (Accessed February 15, 2022).

University Policy Secretariat, <https://estadisticasuniversitarias.me.gov.ar/#/home/2> (Accessed February 10, 2022).

- <http://www.ovd.gov.ar/ovd/> (Accessed February 2, 2022).
- <https://www.mpd.gov.ar/index.php/programas-y-comisiones-n/55-comision-sobre-tematicas-de-genero> (Accessed February 15, 2022).
- <https://www.mpf.gov.ar/direccion-general-de-politicas-de-genero/> (Accessed December 4, 2021).
- <https://www.jusrionegro.gov.ar/web/acceso-a-justicia/oficina-genero.php#:~:text=La%20Oficina%20de%20Derechos%20Humanos,poderes%20del%20Estado%20y%20con> (Accessed December 4, 2021).
- The amended By-laws of the Argentine Federation of Bar Associations, section 11 available at <https://www.faca.org.ar/estatuto.html> (Accessed February 20, 2022).
- Supreme Court of Justice of the Argentine Nation, Women's Office. 2021. *Mapa de Género de la Justicia (Gender Map of the Justice System)*. Mapa de Género de la Justicia Argentina 2021 - Corte Suprema de Justicia de la Nación (csjn.gov.ar) (Accessed January 21, 2022).
- Ministry of Science, Technology and Innovation. 2020. *Diagnóstico sobre la situación de las mujeres en la ciencia y la tecnología*. https://www.argentina.gob.ar/sites/default/files/diagnostico_sobre_la_situacion_de_equidad_de_las_mujeres_en_ciencia_y_tecnologia.pdf
- <https://om.csjn.gov.ar/mapagenero/login/mostrarLogin.html> (Accessed February 20, 2022).
- Carbajal, Mariana. „Los abogados tendrán que dar lugar a las mujeres en las listas“ <https://www.pagina12.com.ar/2001/01-10/01-10-05/PAG22.HTM> (Accessed February 20, 2022).

References

- Aguilar, Paula Lucía. 2011. “La feminización de la pobreza: conceptualizaciones actuales y potencialidades analíticas”. *Revista Katálisis* 14 (1): 126–133.
- Bandirali, Julieta. 2022. “Participación de las abogadas en los espacios representativos de la profesión”. In *Tratado de géneros, derechos y justicia. Derecho Penal y Sistema Judicial*, Tomo II, eds. Cecilia Marcela Hopp, María Fernanda López Puleio, Soledad Deza, Mariela Belski, Flora Sofía Acselrad, Romina Pzellinsky, 37–48. Salta: Rubinzal Culzoni Editores.
- Bergallo, Paola. 2007. “¿Un techo de cristal en el Poder Judicial? La selección de los jueces federales y nacionales en Buenos Aires”. In *Más allá del Derecho. Justicia y Género en América Latina*, eds. Luisa Cabal & Cristina Motta, 369–426. Bogotá: Red Alas, Uniandes.
- Bergoglio, María Inés. 2009. “Diversidades y desigualdades en la profesión ju-

- rídica: consecuencias sobre el papel del Derecho en América Latina". *Revista Via Iuris* 6: 12–28.
- Binder, Alberto, Marco Fandiño, María José Del Solar & Gonzalo Fibla. 2020. *El ejercicio de la abogacía en América Latina: en la búsqueda de una agenda de trabajo*, Vol 1. Centro de Estudios de Justicia de las Américas, CEJA, Santiago, Chile.
- Bustos, Guadalupe. 2021. "La feminización de la profesión jurídica en Santa Rosa: aproximación preliminar desde la perspectiva de género." *Perspectivas de las Ciencias Económicas y Jurídicas* 11 (1): 25041.
- Carbajal, Mariana. 2001. "Los abogados tendrán que dar lugar a las mujeres en las listas". *Página 12*, October 1st 2001. <https://www.pagina12.com.ar/2001/01-10/01-10-05/PAG22.HT>
- Custet Llambí, María Rita. 2021. "La gota que rebalsó el vaso. La emoción violenta aplicable a las mujeres víctimas de violencia doméstica. Comentario al fallo de la Corte Suprema de Justicia de la Nación, caso P., Y. V". *Género y Derecho actual* 4: 110.
- Di Corleto, Julieta. 2020. "Doctrina penal feminist". In *La enseñanza del derecho con perspectiva de género*, eds. Liliana Ronconi & María de los Ángeles Ramallo, 57–61. Buenos Aires: Facultad de Derecho de la Universidad de Buenos Aires.
- ELA. 2012. *Autonomía y feminismo siglo XXI*. Escritos en homenaje a Haydée Birgin, Buenos Aires: Biblos.
- Gastiazoro, María Eugenia. 2008. "La concentración de mujeres en la justicia". In *Anuario del CIS* 2008: 705–720. <http://biblioteca.clacso.edu.ar> (Accessed February 20, 2022).
- Gastiazoro, María Eugenia. 2013. *Género y trabajo. Mujeres en el Poder Judicial*. Córdoba: Centro de Estudios Avanzados, Universidad de Córdoba.
- Gastiazoro, María Eugenia. 2015. "Profesiones jurídicas y el compromiso con el discurso de la igualdad". *Revista de la Facultad de Derecho* 6 (1): 135–150.
- Gastrón, Andrea. 1993. *Situación actual de la mujer en el poder judicial argentino*. Buenos Aires: 1er Premio Coca-Cola en las artes y ciencias.
- González, Manuela & Olga Salanueva. 2005. "La enseñanza y el género en la Facultad de Derecho de La Plata". *Academia* 6: 225–244.
- Heim, Daniela & María Verónica Piccone. 2019a. "Epistfemicidio y transversalidad de género. Avances en la reforma del currículum de Abogacía de la Universidad Nacional de Río Negro." *Academia* 17 (34): 253–295.
- Heim, Daniela & María Verónica Piccone. 2019b. Enfocando las sombras: propuestas de intervención sobre las violencias más sutiles, en Argentina. Mar del Plata. 2019. Libro de actas de las XIV Jornadas Nacionales de Historia

- de las Mujeres y IX Congreso Iberoamericano de Estudios de Género. CON-ICET-CINIG, Facultad Humanidades, Universidad Mar del Plata.
- Heim, Daniela. 2021a. "Perspectiva de géneros y cultura jurisdiccional penal". In *Criminología y Derecho Penal, para el debate*, eds. Álvaro Orlando Pérez, Emilio García Méndez & Jesús Antonio Muñoz, 123–143. Bogotá: Editorial Temis.
- Heim, Daniela. 2021b. "Cultura de la jurisdicción. Interpelaciones feministas". *Revista Crítica Penal y Poder* 21: 49–54.
- Heim, Daniela & María Verónica Piccone. 2020. "Epistfemicidio y transversalidad de género. Avances en la reforma del currículum de Abogacía de la Universidad Nacional de Río Negro". *Academia* 17 (34): 253–295.
- Fricker, Miranda. 2009. *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press.
- Kohen, Beatriz. 2005. "¿Dónde están las Profesionales del Derecho en la Ciudad de Buenos Aires?". *Revista Academia* 6: 245–256.
- Lobato, Julieta. 2021. "Abordaje de la violencia laboral contra las mujeres en la justicia ordinaria laboral argentina". *Revista de Estudios Socio-Jurídicos* 23 (1): 1–23.
- Núcleo de Estudios Interdisciplinarios en torno a la Desigualdad y Derechos Humanos de la Universidad Austral de Chile con el apoyo del grupo Mujeres por la Justicia. 2021. "Contexto institucional: Argentina", In Regional Document 'La participación de las mujeres en los sistemas de justicia en América Latina', 15–16. Chile: https://www.dplf.org/sites/default/files/participacion_de_las_mujeres_en_los_sistemas_de_justicia_en_america_latina_2022.pdf
- Piccone, María Verónica. 2021. *Ni Una Menos en el movimiento feminista de argentina*. Rosario: Prohistoria.
- Reyes, Magda de los Ríos. 2019. *La hechura de las políticas: el inicio de la institucionalidad de género en el Estado Provincial Rionegrino*. Post-graduate Thesis. Universidad Nacional de Río Negro.
- Rodríguez, Marcela. 2007. *Reformas judiciales, acceso a la justicia y género*. Buenos Aires: Editores del Puerto.
- Zaikoski Biscay, Daniela. 2022. "Mujeres abogadas en la función judicial. Las paradojas de la feminización", In *En defensa de la sociología jurídica. Ensayos en Homenaje a Olga Salanueva, Fabian J. Di Placido*, dir. Ezequiel Kostenwein, 101–120. Buenos Aires: Ciudad Autónoma de Buenos Aires.

Примљено / Received: 18. 04. 2022.

Прихваћено / Accepted: 17. 11. 2022.

VARIA

ВЕСНА ТРИФУНОВИЋ

Етнографски институт САНУ, Београд

vesna.trifunovic@ei.sanu.ac.rs

„Вакцинална колебљивост“ у западној и источној Европи: значај контекстуалних утицаја*

У раду се на примеру источне и западне Европе указује на значај контекстуалних утицаја на одлуке и понашање у погледу вакцина и вакцинације. Контекстуалне детерминанте су идентификоване као важне приликом теоријског уобличавања појма „вакциналне колебљивости“ који омогућава свеобухватно разумевање разлога због којих у јавности долази до преиспитивања вакцина. Стога је у раду најпре представљена теоријска разрада поменутог концепта, а потом се разматрају контекстуални утицаји на вакциналну колебљивост унутар европског простора како би се уочиле разлике које у том погледу постоје између западне и источне Европе, као и између одређених мањинских заједница и већинског становништва у западноевропским земљама. Показало се да је у свим случајевима вакцинална колебљивост питање поверења, али је оно више нарушено услед друштвених и политичко-економских искустава која су карактеристична за постсоцијалистички контекст у источној Европи и за услове у којима живе неке мањинске заједнице у западној Европи. Представљање теоријског оквира појма вакциналне колебљивости је засновано на прегледу извештаја Радне групе за вакциналну колебљивост при СЗО, док су за приказ контекстуалних детерминанти узети резултати квантитативних и квалитативних истраживања у различитим

---

* Текст је настао као резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број: 451-03-68/2022-14/200173 од 04.02.2022.

европским земљама и прегледи студија које у свом фокусу имају поменуте утицаје.

Кључне речи: вакцинална колебљивост, вакцинално понашање, социо-културне и политичке детерминанте, Европа

Vaccine Hesitancy in Western and Eastern Europe: The Significance of Contextual Influences

Using the example of Eastern and Western Europe, the paper points out the importance of contextual influences on decisions and behaviour regarding vaccines and vaccination. Contextual determinants have been identified as important in theorizing the concept of vaccine hesitancy that allows for a comprehensive understanding of the reasons why the public questions vaccines. Therefore, the paper first presents the theoretical elaboration of the aforementioned concept, and then discusses the contextual influences on vaccine hesitancy within the European region in order to showcase the differences that exist in this respect between Western and Eastern Europe, as well as between certain minority communities and the majority population in some Western European countries. In all cases, vaccine hesitancy appears to be a matter of trust which has been further eroded by social, political and economic experiences characteristic for the post-socialist context in Eastern Europe and the conditions in which some minority communities live in Western Europe. The theoretical framework of the concept of vaccine hesitancy is presented according to the report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy, while the presentation of contextual determinants is based on the results of quantitative and qualitative research in different European countries and reviews of studies that focus on these influences.

Key words: vaccine hesitancy, vaccination behaviour, socio-cultural and political determinants, Europe

Иако спорадично присутни у претходним историјским периодима, неповерење према вакцинама и одбијање вакцинације су постали нарочито приметни на глобалном плану у последњих двадесетак година. Насупрот јасним научним доказима који су учинили

вакцинацију једним од стубова јавног здравља модерног доба, стоје сложене перцепције и схватања у различитим друштвима, у којима такви докази некада нису довољни да би се беспоговорно пристало на ову превентивну меру. Прихватање вакцина, па самим тим и успех вакцинације, умногоме зависе од вредносног система и начина размишљања оних којима су оне намењене, што упућује на значај психолошких, културолошких и друштвених утицаја на вакцинално понашање. Захваљујући сада већ многобројним истраживањима о узроцима неповерења и одбијања вакцина, показало се да поменути утицаји имају подједнак, ако не и већи значај у одлуци о вакцинисању од недвосмислених научних доказа.¹ Премда ово може деловати као општепознато, домаће дискусије о овом проблему на институционалном и свакодневном нивоу показују да су и даље врло присутна поједностављена и стереотипна мишљења о психолошком склопу или социо-културној ниши оних који изражавају било какву врсту скепсе по питању вакцина. На индивидуалном плану то се обично доводи у везу са недовољним нивоом образовања, док се одређена заједница која не прихвата вакцинацију у довољној мери сматра на задном, некада чак и нецивилизованом (в. Trifunović 2019, 516–517).

Ова појава посебно може доћи до изражаја када су по квантитативним показатељима обухват вакцинацијом и прихватање вакцина у значајној мери нижи у источној него у западној Европи, као и у случају одређених етничких мањина у односу на доминантно становништво. Имајући у виду културолошке представе о источној Европи (в. Bracewell & Drace-Francis 1999), али и честе стереотипе по питању неких етничких заједница (в. Simeunović-Bajić 2008), помнути проблем може лако да се интерпретира унутар таквих оквира не само у јавности, већ и на институционалном нивоу. Ово даље може представљати препреку суштинском разумевању узрока ниског обухвата и чак довести до сукоба међу различитим странама које преговарају о вакцинацији.²

---

¹ B. Report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy 2014.

² Истраживања су показала да је до ове врсте сукоба долазило у интеракцији између педијатара и родитеља, а када су деце вакцине постале предмет оспоравања (в. Trifunović et al. 2021). Своје бриге и неповерење у целокупни систем вакцинације родитељи у Србији су изражавали на начин који је здравственим радницима био неприхватљив и тумачен као агресија, размаженост и недостатак културе и образовања (в. Trifunović 2019, 517–518). Проблем супротстављених мишљења и међусобног неразумевања постао је још израженији у ситуацији пандемије, када је питање вакцинације пренето на ниво шире популације. Сазнање да је

Током пандемије ковида-19 је изнова потврђено да је проблем неприхватања вакцина израженији у источноевропским земљама (De Figueiredo, Karafillakis & Larson 2020) и међу неким мањинским заједницама у односу на доминантно становништво неких европских земаља (Robinson et al. 2021). Оваква ситуација даје могућност да се ближе сагледају контекстуалне детерминанте вакциналног понашања које су идентификоване као важне приликом теоријског уобличавања концепта вакциналне колебљивости³. Дати концепт је формулисан управо да би се разумели сложени разлози због којих у јавности долази до преиспитивања вакцинације, као и да би се избегла поједностављена објашњења услед којих ефикасан приступ овом проблему упорно измиче. Вакцинална колебљивост се односи на одлагање или одбијање вакцинације упркос доступности вакцина, и дефинисана је као сложена, контекстуално специфична појава на коју утичу поверење, погодност и осећај сигурности.⁴

У овом раду ће најпре бити представљена теоријска разрада поменутог концепта, а потом ће бити размотрени контекстуални утицаји на вакциналну колебљивост унутар европског простора како би се уочиле разлике које у том погледу постоје између западне и источне Европе, као и између одређених мањинских заједница у Европи и већинског становништва. Циљ оваквог компаративног сагледавања је указивање на значај контекстуалних детерминанти када је реч о преиспитивању вакцина у јавности, чиме се фокус помера са личних и друштвених карактеристика оних који су вакцинално колебљиви на шире социо-политичке факторе као могуће узрочнике скептицизма према вакцинама.

неко вакцинисан или није, неминовно изазива одређену, најчешће емотивну, реакцију, у зависности од одговарајућих вредности и схватања. Такође, ретко када се без уплива емоција и личних предубеђења тумачи на основу чега је неко донео одређену одлуку. Иако је ова појава генерално присутна у друштву, она посебно долази до изражаја када су у питању они који се преципирају као Други, или када су такве перцепције засноване на већ постојећој вредносној матрици о односу истока и запада.

³ На енглеском језику овај појам гласи *vaccine hesitancy*. Очигледно је да његов превод у духу српског језика није једноставан, а да се притом задржи практичност при честом навођењу и јасна назнака да је реч о теоријском појму. Одлука да се појам преведе као „вакцинална колебљивост“ је донета након консултација са колегиницама из Етнографског института САНУ, којима овом приликом захваљујем на помоћи.

⁴ B. Report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy 2014, 7.

Радови који се баве темом вакцинације са позиције друштвено-хуманистичких наука у Србији су малобројни (в. Мујовић-Zorniћ 2016; Stojković et al. 2017; Draškić 2018; Damnjanović et al. 2018; Trifunović 2019; Brujić 2020; Trifunović et al. 2021; Trifunović 2021; Brujić 2022; Žikić 2022), па су комплексни друштвени аспекти овог поља још увек недовољно познати у домаћој јавности. Овај рад треба да буде допринос локалном разумевању проблема вакциналне колебљивости који је Светска здравствена организација непосредно пре избијања ковида-19 уврстила у листу десет најзначајнијих претњи по глобално здравље.⁵ Концепт вакциналне колебљивости је битан јер усмерава пажњу на облике понашања (и њихове узроке) који су другачији и знатно раширенији од категоричког одбијања вакцина, карактеристичног за антивакциналне покрете. Још од првих јавних преиспитивања дечјих вакцина, чини се да је у домаћем контексту оспоравање антивакциналних ставова и аргумената усвојено као примарна стратегија за побољшавање прихватања вакцинације, те да је са том праксом настављено и у постојећем пандемијском контексту. Оно што у таквом приступу делује занемарено јесу многобројни други и важнији утицаји на одлуку о вакцинацији. Концепт вакциналне колебљивости управо пружа увиде у те утицаје, а његово сагледавање у ширим оквирима од домаћег контекста омогућава боље разумевање овог проблема.

Представљање теоријског оквира појма вакциналне колебљивости у овом раду је засновано на прегледу извештаја Радне групе за вакциналну колебљивост која је формирана на захтев Стратешке саветодавне групе стручњака за имунизацију (SAGE⁶) при Светској здравственој организацији. Као додатни извори су коришћени радови које су чланови поменуте Радне групе засебно објављивали у стручним часописима на дату тему. За приказ контекстуалних детерминанти вакциналне колебљивости узети су резултати квантитативних и квалитативних истраживања у различитим европским земљама и прегледи студија које у свом фокусу имају поменуте утицаје.

---

⁵ <https://www.who.int/news-room/spotlight/ten-threats-to-global-health-in-2019> (приступљено 07. 02. 2022)

⁶ Strategic Advisory Group of Experts on Immunization <https://www.who.int/groups/strategic-advisory-group-of-experts-on-immunization> (приступљено 07. 02. 2022).

ВАКЦИНАЛНА КОЛЕБЉИВОСТ – ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Крајем двадесетог и почетком овог века, у различитим деловима света почиње учесталије да долази до преиспитивања претежно дечјих вакцина, али и оних намењених адолесцентима и одраслима. Та појава се може довести у везу са интензивирањем и усложњавањем дебата услед укључивања нових вакцина у календаре имунизације, развоја нових производних технологија, комерцијалних интереса фармацеутске индустрије и брзог глобалног ширења забринутости по тим и другим питањима у јавности (Larson et al. 2014), али и међу неким здравственим радницима (в. Karafillakis et al. 2016). У два наврата и у погледу две различите вакцине, Велика Британија је била расадник такве забринутости на глобалном плану. Прво је у тој земљи током 1970-их и 80-их година предмет опорављања била ДТП вакцина против дифтерије, тетануса и пертусиса (в. Baker 2003), а потом током 1990-их година у фокус доспева ММП вакцина против малих богиња, заушки и рубеле (в. Burgess, Burgess & Leask 2006). У оба случаја, ове контроверзе су се прошириле на друге континенте, посебно погађајући обухват поменутих вакцинама у Северној Америци, Аустралији и Европи (в. Gangarosa et al. 1998; Wilder-Smith & Kaveri 2020). За разлику од тих континентата, у неким афричким земљама почетком 21. века почиње да се јавља масовније одбијање вакцина против полиомијелитиса и тетануса (в. Cooper et al. 2018; Sato & Takasaki 2021). Одређене азијске земље су се такође суочиле са проблемом одбијања полио вакцине (в. Hussain et al. 2016), али и ХПВ вакцине против хуманог папилома вируса (в. Wong et al. 2020), која је у употреби од 2006. године (Љубојевић 2006). Истраживања су показала да је у Европи проблем одбијања вакцина посебно у порасту од пандемије свињског грипа из 2009. године (в. Yaqub et al. 2014).

Извештаји о овим и сличним појавама су утицали да 2011. године Стратешка саветодавна група стручњака за имунизацију при СЗО изрази забринутост због ефеката које оклевање у прихватању вакцина има на обухват вакцинацијом у развијеним земљама и земљама у развоју, и да подржи оснивање Радне групе која би се бавила овим проблемом.⁷ Ова Радна група је сковала појам „вакцинална колебљивост“, који је потом теоријски разрадила са циљем да тај појам дефи-

⁷ В. <https://www.who.int/wer/2012/wer8701.pdf> (приступљено 07. 02. 2022).

нише, утврди његов обим и развије моделе за категоризацију фактора који се јављају као његове детерминанте (в. MacDonald 2015).

За почетак треба истаћи да упркос широко присутној појави одбијања или одлагања вакцинације, проблем приступа вакцинама и даље представља најзначајнију препреку у спровођењу имунизације на глобалном плану и то услед несташица вакцина, неадекватног планирања и координације вакциналних програма или недостатка политичке воље услед других здравствених приоритета.⁸ Стога је најпре потребно прецизирати да стопа вакцинације није поуздан показатељ вакциналне колебљивости, која има значајан утицај по том питању искључиво у околностима када су вакцине доступне, тј. где је појединцима или заједницама дата могућност да их прихвате или одбију.⁹ Водећи се овим увидом, можемо рећи да је вакцинална колебљивост битан фактор у оним земљама које имају мање-више добро организовано спровођење имунизације, што би углавном биле високоразвијене и средњеразвијене земље. Такође, вакцинална колебљивост може бити значајна и у било ком другом контексту где су вакцине на располагању путем донација, међународних организација итд. У ситуацијама када је доступност вакцина омогућена, искључују се структурни фактори као узроци ниског обухвата, а понашање и ставови постају примарни у том погледу. Другим речима, вакцинална колебљивост је један од облика понашања и пракси по питању вакцинације, утемељених у одговарајућим схватањима.

Увиди о ставовима и одлукама у погледу вакцина и вакцинације су показали да се они могу посматрати у распону од потпуног прихватања до потпуног одбијања, те да се вакцинална колебљивост налази у средини тог континуума и да обухвата различите праксе које могу подразумевати прихватање неких вакцина, уз одбијање других вакцина, затим одлагање вакцинације, или невољно прихватање свих вакцина (MacDonald et al. 2015, 4162). Овим се јасно указује на разлику која постоји између вакциналне колебљивости и понашања оних који се називају антивакциналистима, а за које је карактеристично апсолутно одбијање свих вакцина. Назначени обим вакциналне колебљивости показује и да је такав облик понашања знатно раширенији од тврде антивакциналне праксе. Тиме се фокус помера са екстремне, али бројчано врло ограничене, групе на ширу по-

---

⁸ <https://www.who.int/wer/2012/wer8701.pdf> (приступљено 07. 02. 2022).

⁹ B. Report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy 2014, 9.

пулацију коју више одликују несигурни и неповерљиви ставови, а што даље омогућава другачији приступ датом проблему. Када је реч о вакциналним ставовима и понашањима, важно је истаћи и да они не постоје само на нивоу појединца, већ да је њих могуће уочити и на нивоу читаве заједнице.¹⁰ Наиме, чак и у земљама са високим обухватом могу се наћи групације унутар којих стопа вакцинације није задовољавајућа, упркос доступности, а које могу бити повезане на етничкој, географској, културолошкој, социо-економској или било којој другој основи (в. Tankwanchi et al. 2021).

Међутим, апострофирањем искључиво одређених ставова и понашања испуштају се из вида фактори под чијим утицајем се такви ставови и облици понашања формирају. Другим речима, за раширеност вакциналне колебљивости је битан и контекст. Стога је вакцинална колебљивост дефинисана и као сложена, контекстуално специфична и варирајућа појава у зависности од времена, места и вакцина.¹¹ Тако су прегледи многих истраживања указали на то да не постоје једноставни универзални узроци или ограничена група утицаја на вакциналну колебљивост који могу важити у различитим контекстима.¹² Штавише, испоставило се да једна иста детерминанта може имати потпуно супротне ефекте у другачијим околностима. Дobar пример овога јесте ниво образовања као утицај који се најчешће помиње у јавности када је реч о проблемима везаним за вакцинацију.

Супротно правилу по коме је виши ниво образовања генерално предуслов бољег општег здравственог стања, високо образовање се у случају вакцинације показало повезаним и са нижим и са вишим степеном прихватања вакцина.¹³ Тако је у студијама из Кине, Либа-на, Израела, Бангладеша и Сједињених Америчких Држава више образовање идентификовано као потенцијална препрека прихватању вакцина, док су студије из Грчке, Холандије, Нигерије и Пакистана показале да је више образовање повезано са већим прихватањем вакцина. Слично томе, нижи ниво образовања по извештајима из различитих земаља може фигурирати и као препрека и као подстицај прихватању вакцина. Утврђено је да је ниска писменост у Индији повезана са ниским нивоом знања о вакцинама, али не и са анти-

¹⁰ B. Report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy 2014, 34.

¹¹ B. Report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy 2014, 7.

¹² B. Appendices to the Report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy 2014.

¹³ B. Report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy 2014, 15-17.

вакциналним ставовима, док је у Нигерији и Киргистану уочена спрега између ниске писмености и антивакциналних ставова. Овакви резултати показују да се појединачне детерминанте вакциналне колебљивости не смеју посматрати изоловано, као и то да не треба претпоставити да делују на исти начин у различитим контекстима.¹⁴

Када је реч о категоризацији фактора који утичу на вакциналну колебљивост, Радна група је развила два модела. Први, једноставнији модел, дате утицаје сврстава под одреднице назване поверење, погодност и осећај сигурности.¹⁵ По овом моделу, поверење се односи на степен веровања у безбедност и ефикасност вакцина, али и у систем који набавља и дистрибуира вакцине, у компетентност здравствених институција и здравствених радника, те у мотиве креатора вакциналних политика. Ово показује да је забринутост у погледу безбедности вакцина само једна од детерминанти вакциналне колебљивости и да те две појаве не треба изједначавати. Погодност у поменутом моделу подразумева степен доступности вакцина у смислу финансијске приступачности, уколико се плаћају, локацијске приступачности, уколико су вакцинални пунктови на већој удаљености од насеља, или у погледу компатибилности начина спровођења вакцинације са културолошким вредностима одређене заједнице. На овом месту треба приметити да ове детерминанте могу да имају нешто већи утицај на вакциналну колебљивост код неких етничких и маргинализованих заједница. Коначно, вакцинално понашање зависи од тзв. осећаја сигурности који се јавља када постоје перцепције о ниском ризику од неких вакцинално превентабилних болести, услед чега се вакцинација последично сматра непотребном мером.¹⁶ Виђење да су „вакцине жртве свог успеха“ најбоље указује на овај фактор у земљама где је елиминација одређених болести утицала на значајно смањење страха и опрезности према њима (в. Trifunović 2017).

Међутим, Радна група је развила још једну комплекснију и веома корисну матрицу за груписање детерминанти вакциналног понашања, а која се састоји од категорија које чине: контекстуални утицаји, индивидуални и групни утицаји, и утицаји у вези са самом вакцином и вакцинацијом. Контекстуални утицаји који обликују понашање и одлуке о вакцинацији обухватају историјске, социо-кул-

---

¹⁴ В. Report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy 2014, 17.

¹⁵ На енглеском језику то је тзв. “3Cs model” који се односи на термине: *confidence*, *convenience*, *complacency*.

¹⁶ Report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy 2014, 11.

турне, институционалне, економске или политичке факторе. Тако је, рецимо, организовано противљење имунизацији против полиомијелитиса у северној Нигерији 2003. године било добрим делом засновано на политичком сукобу са централном владом те земље (в. Larson & Schulz 2015). Колико је ефекат оваквих контекстуалних детерминанти значајан, сведоче последице које су се осетиле на међународном, па чак и на интерконтиненталном нивоу, будући да су тада случајеви полиа експортирани у друге афричке земље, али и у Индонезију. На дуже стазе, ово је подрило вишедеценијске глобалне напоре у искорењивању деце парализе (в. Larson & Schulz 2015).

Индивидуалне и групне детерминанте се заснивају на личним перцепцијама и утицајима које на вакцинално понашање и одлуку има друштвена околина. У ову категорију спадају веровања и идеје о здрављу и превенцији, или о могућим утицајима одређене вакцине на тело појединца. Наиме, нека истраживања су показала да се појединци генерално приклањају индивидуалистичком принципу у процени ефекта вакцина, за разлику од институционалног приступа који те ефекте мери на нивоу колектива статистичким методама (в. Leach & Fairhead 2007). Тако појединац може сматрати вакцине безбедним и ефикасним за друге, али не и за себе услед перцепција о специфичности сопственог тела или здравственог стања. Као пример групних утицаја на одлуку о вакцинацији могу се узети културолошке праксе одгајања деце у којима велики утицај некада имају старији чланови породице, што значи да одлука о вакцинацији у неким контекстима није индивидуална, већ се доноси на нивоу породице.¹⁷ У групне утицаје се може сврстати и претходно искуство са вакцинацијом или здравственим системом које је на нивоу породице остало упечатљиво.¹⁸

Утицај на вакцинално понашање могу да имају и саме вакцине и начини вакцинације. Тако је повезивање ММП вакцине и аутизма првенствено започето у Великој Британији, одакле се проширило на друге европске земље. Међутим, повезивање вакцине против хепатитиса б и мултипле склерозе је, пре свега, било доминантно у Француској (в. Borghetti 2016). Већ поменути оспоравања полио вакцине су углавном карактеристична за афричке земље. Ови примери показују да у различитим контекстима и различите вакцине могу би-

¹⁷ B. Appendices to the Report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy 2014.

¹⁸ B. Report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy 2014, 12.

ти предмет колебљивости. Када је реч о утицају пракси вакцинације на колебљивост, оне могу укључивати начин апликовања вакцина, организације календара имунизације, а показало се и да је рутинска имунизација пре прихваћена од изненадних и масовних пракси какве постоје у текућем пандемијском контексту.¹⁹

ВАКЦИНАЛНА КОЛЕБЉИВОСТ У ЕВРОПИ

На основу података из 2016. године, Европа је означена као континент који посебно одликују вакцинална колебљивост и низак степен поверења у безбедност вакцина (Larson et al. 2016). У западној Европи ово је најпре случај у Италији и Француској, док је у источноевропским земљама неповерење раширеније и нарочито приметно у Украјини (Larson et al. 2016). Када су узроци овога сагледани посредством модела који укључује контекстуалне, индивидуалне/групне детерминанте, као и оне које се односе на саме вакцине/вакцинацију, показало се да јавност различитих европских земаља најчешће поставља питање безбедности вакцина.²⁰ Међутим, у овом погледу је битно нагласити да су главне детерминанте у поменутом моделу повезане и да међусобно утичу једне на друге. Тако је на основу неких емпиријских истраживања утврђено да се у основи забринутости око безбедности вакцина налазе одговарајући ставови и веровања, а да се као посебно доминантни јављају неповерење према лекарима, институцијама и/или фармацеутским компанијама (Yaqub et al. 2014, 8). Дакле, овде није реч толико о неповерењу у саме вакцине колико о неповерењу у званичне институције путем којих се јавност информисе о вакцинама, што би значило да перцепције о кредибилитету институција играју значајну улогу у изазивању вакциналне колебљивости. Тако су резултати ових истраживања показали да су родитељи невакцинисане деце у великој мери сматрали да је влада у њиховој земљи под значајним утицајем произвођача вакцина (Yaqub et al. 2014, 8). Ово указује на посебан утицај контекстуалних детерминанти у складу са којима се у јавности интерпретирају информације и формирају ставови о вакцинама. Другим речима, појаву вакциналне колебљивости у Европи је нужно пове-

---

¹⁹ B. Report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy 2014, 14.

²⁰ ECDC Technical Report Rapid literature review on motivating hesitant population groups in Europe to vaccinate, 6. <https://www.ecdc.europa.eu/sites/default/files/media/en/publications/Publications/Vaccination-motivating-hesitant-populations-europe-literature-review.pdf> (приступљено 01. 03. 2022).

зати са одговарајућим социо-политичким трендовима који су се на том простору јавили протеклих година.

Један од тих трендова је пораст политичког популизма који је забележен од Светске економске кризе 2008. године и последичне рецесије. Тако резултати једне спроведене студије која је обухватила четрнаест западноевропских земаља показују значајну повезаност између гласања за популистичке странке и антивакциналног расположења (в. Kennedy 2019). Популистичке политике одликује истицање антагонизма између народа и елита, те противљење политичком естаблишменту за који се тврди да се не залаже за народне интересе, док је сам „народ“ представљен као праведан и хомоген (в. Agerberg 2017). Дефиниција елите у овим оквирима варира и може се односити на политичке или економске елите, али и на оне који се сматрају стручњацима у одређеној области (Kennedy 2019). Према томе, неповерење у стручњаке и, самим тим, у научна знања, нарочито је подстицано и инструментализовано од стране различитих популистичких идеологија, што се у јавности потом манифестовало као тзв. технолошки или научни популизам (Collins & Evans 2008). У таквој идејној матрици програми јавног здравља су изједначени са естаблишментом, контролом и регулацијом које спроводи држава, што директно изазива сумњу и неповерење, који су у случају вакциналне колебљивости често усмерени на стручњаке из сфере јавног здравља и на фармацеутске компаније (Kennedy 2019).

Примери деловања политичког популизма на пољу вакцинације се управо могу наћи у Италији и Француској у којима је поверење у безбедност вакцина приметно ниже у односу на друге западноевропске земље. У Италији је то посебно карактеристично за присталице Покрета пет звезда који се представља као алтернатива корумпираној владајућој класи уз критику естаблишмента која се, по неким ауторима, граничи са конспиративним погледима (Siani 2019). Тако се међу присталицама ове политичке партије може уочити антивакцинално расположење са честим упирањем прста у фармацеутске компаније које наводно лобирају за наметање бescорисних или штетних вакцина. Ово се посебно одразило на неприхватање ММР вакцине, што је на крају довело и до избијања епидемија малих богиња у Италији у периоду 2016–2017 године (Siani 2019, 102). Сличан ефекат је у Француској имала политичка странка Национални фронт која је доводила у питање безбедност вакцина и законе о обавезној имунизацији (Kennedy 2019). Током

пандемије ковида-19, проценат прихватања вакцина је управо у ове две земље био нижи у поређењу са осталим западноевропским земљама (в. Sallam 2021).

Неповерење према експертима и науци је такође карактеристика постмодерног доба, које се на пољу медицине манифестовало као тренд тзв. постмодерне медицинске парадигме (Gray 1999). У основи ове парадигме стоји преиспитивање легитимности науке и експертског ауторитета, те истицање потребе да пацијенти имају већи утицај у одлучивању при лечењу. Реч је о промовисању оснаживања пацијената, њихових права и практиковања избора у лечењу, чиме сами пацијенти постају критички конзументи здравствених услуга и производа. За постмодерни контекст је карактеристична и појава тзв. информисаног пацијента која се подудара са развојем интернета, а посебно мреже 2.0 (Kata 2012). Тиме је омогућено да се пацијенти активно укључе у сопствено лечење путем виртуелних заједница, умрежавања, дељења знања и брига. Имајући приступ таквом обиљу информација, пацијенти се све мање ослањају на ауторитет лекара.

Још један друштвени тренд који је извршио велики утицај на вакциналне ставове и праксе је појава тзв. друштва постистине. Оксфордски речник је 2016. изабрао постистину као реч године, дефинишући је као означитеља околности у којима су објективне чињенице мање утицајне у обликовању јавног мњења од позивања на емоције и лична веровања (Ali & Celentano 2017). Слично постмодерном тренду, тренд постистине је такође повезан са успоном интернета и друштвених мрежа, и огледа се у ширењу нетачних или непоткрепљених вести овим путем, што се посебно одразило на вакцинално понашање.

Поменути друштвени трендови су јасно дошли до изражаја у погледу вакцинације током пандемије ковида-19. Тако су истраживања у неким западноевропским земљама показала да вакцинално колебљиви појединци нису имали поверења у институције, владу своје земље и здравствене експерте, као и да су били генерално скептични према здравственом систему (Soares et al. 2021). Изјаве испитаника као што су: „Ниједна влада неће одлучивати о мом телу“ (Sanders et al. 2021) управо одражавају утицај постмодерне медицинске парадигме путем које се заговара слободан избор и отпор према ауторитетима. Слично томе, веће шансе за одбијање вакцине против ковида-19 су уочене код оних који су критиковали уведене мере за спречавање ширења заразе као неадекватне, али и међу онима

који су сматрали да су информације које су долазиле од власти биле контрадикторне и недоследне (Soares et al. 2021). Утицај тзв. друштва постистине на одлуку о вакцинацији се током пандемије најбоље огледао у масовном ширењу гласина о небезбедности вакцина, посебно путем друштвених мрежа. Нарочито дељена непоткрепљена информација у том погледу се односила на ефекат вакцина на плодност жена (Sanders et al. 2021), што је на многе утицало да не прихвате вакцинацију или да је одложе.

Сви ови разлози који су навођени у прилог вакциналне колебљивости су се могли чути и у источним деловима европског континента. Па ипак, према квантитативним показатељима, проценат комплетно вакцинисаних од преко 70% у западној Европи је био знатно већи него у многим источноевропским земљама где је једва достигао 50%.²¹ У овом погледу свакако треба узети у обзир већ поменути чињеницу да обухват вакцинацијом није показатељ вакциналне колебљивости, будући да неке источноевропске земље једноставно нису имале довољно вакцина на располагању. Проблем доступности вакцина је најпре настао као последица тога што су богате, развијене земље поверљивим уговорима са произвођачима унапред резервисале за себе највећи део првих залиха произведених вакцина (в. Blume 2021, 539). С друге стране, према неким истраживањима, за источну Европу је и пре избијања пандемије био карактеристичан најнижи ниво поверења у вакцине у односу на све друге регионе на глобалном плану (De Figueiredo, Karafillakis & Larson 2020). Стога се може рећи да у источној Европи ипак постоји проблем вакциналне колебљивости на који делују специфични контекстуални фактори, а који се огледају у постсоцијалистичким условима, насталим након окончања социјалистичких система на овом простору.

Иако је процес постсоцијалистичке трансформације имао другачије трасе развоја у различитим источноевропским земљама, неизоставно су га пратиле политичко-економске турбуленције које су умногоме обликовале друштвене перцепције и праксе. У неким постсоцијалистичким земљама, попут Србије, резултат овог процеса су били низак животни стандард, широко присутна корупција, несигурност и опште разочарање као последице „разарања друштва“ током 1990-их (Lazić & Svejić 2014). Вакцинална колебљивост се управо

²¹ <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations> (приступљено 26. 05. 2022).

учесталије јавља у источноевропским земљама у постсоцијалистичком периоду, када је значајно опало поверење у јавне институције и када је одбијање вакцина постало показатељ сумњи према локалним и међународним ауторитетима, као и одраз промена у друштвеној хијерархији и брига по питању новог статуса државе на плану глобалне геополитике (в. Bazylevych 2011). Овоме, свакако, треба придодати недовољно финансирање и деградацију државних здравствених система, који су били први на удару приликом политичких нестабилности у неким постсоцијалистичким контекстима (Bazylevych 2011). Тако је у Украјини, према једној анализи, неповерење према вакцинама против ковида-19 задобило биополитички облик услед значајно нарушеног поверења у компетенције владајуће структуре.²² Иста анализа се завршава закључком да је за успешно спровођење вакцинације у овој земљи неопходно повратити поверење и солидарност²³, чији је недостатак управо последица политичких, друштвених и економских процеса који су се одвијали у постсоцијалистичком контексту (в. Trifunović 2019).

Неповерење у вакцине у источној Европи је засновано и на идејном супротстављању западног и источног дела овог континента (в. Bracewell & Drace-Francis 1999), које се на пољу вакцина манифестовало у специфичним наративима и гласинама. Тако су у домаћој јавности често кружиле приче да тела становника источне Европе служе за експериментисање са вакцинама, или да су вакцине произведене за источноевропско тржиште другачије или слабијег квалитета од оних намењених западним земљама (в. Trifunović 2019). Исти наративи су се могли чути и у пандемијском периоду по питању вакцина против ковида-19. На сличан начин су се у Украјини јавила веровања у јавности да креатори глобалних политика, попут Светске здравствене организације, виде тела домаћег становништва као „имунолошки бедем“ за Европу, одн. као средство за спречавање протока инфекција са истока на запад (Bazylevych 2011). У оваквим и сличним наративима се јасно уочавају шира схватања о односима између источне и западне Европе у оквиру којих се у јавности интерпретирају политике вакцинације.

---

²² <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/vaccine-hesitancy-ukraine-sign-crisis-governance> (приступљено 30. 05. 2022).

²³ <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/vaccine-hesitancy-ukraine-sign-crisis-governance> (приступљено 30. 05. 2022).

ВАКЦИНАЛНА КОЛЕБЉИВОСТ КОД НЕКИХ МАЊИНСКИХ ЗАЈЕДНИЦА И ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Наведени примери показују да су се неке источноевропске земље суочиле са већом кризом неповерења у ауторитете и институције од земаља западне Европе, и то услед специфичних друштвених и политичких проблема произашлих из постсоцијалистичког контекста. Тиме се добрим делом може објаснити и разлика у нивоу вакциналне колебљивости између ова два региона. О значају контекстуалних утицаја може додатно посведочити и вакцинална колебљивост код неких етничких и мањинских заједница у западној Европи. Истраживања у Великој Британији су тако показала да је отпор према вакцинама против ковида-19 знатно већи код оних чије порекло води са Карипских острва, из Африке, као и из Бангладеша и Пакистана, укључујући и здравствене раднике из ових заједница (Razai et al. 2021). Слично као у источној Европи, наглашено неповерење према вакцинама у поменутих заједницама је постојало и пре избијања пандемије, што посебно показује константно нижа стопа вакцинације против грипа код њих у односу на остало становништво (Razai et al. 2021).

У поменутих етничким заједницама су се такође могли чути слични разлози за одбијање вакцина као код већинског становништва, а који су се односили на бригу по питању нежељених ефеката вакцина против ковида-19, њиховог дугорочног ефекта на здравље, као и на недостатак поверења у вакцине (Reid & Mabhala 2021). Ипак, ово неповерење је, по неким ауторима, посебно наглашено услед специфичних околности које погађају ове мањинске заједнице, а које укључују системски расизам, дискриминацију, сегрегацију и историју неповерења у власти, као и негативних искустава са здравственим системом (Razai et al. 2021). Тиме се још једном потврђује значај који контекстуални утицаји имају на вакцинално понашање, поготово у случајевима када појединци из различитих заједница наводе слична оправдања за своје одлуке у погледу вакцинације. Другим речима, у свим наведеним случајевима вакцинална колебљивост је питање поверења, али је оно више нарушено услед друштвених и политичко-економских искустава која су карактеристична за постсоцијалистички контекст у источној Европи и за услове у којима живе неке мањинске заједнице у западној Европи.

С обзиром на осведочене успехе и користи имунизације, неприхватање вакцина код појединаца или читавих заједница се спрово-

диоцима локалних програма имунизације чини ирационалним и несхватљивим. С друге стране, до сада речено указује да вакцине и вакцинација нису само питање медицине и јавног здравља, већ да имају и веома битну политичку и социо-културну страну коју појединци најпре узимају у обзир када доносе одлуке, тим пре што им је медицински аспект углавном недокучив. Дакле, показало се да су вакцине и вакцинација у јавности пре интерпретиране у политичким него у медицинским оквирима, те да често служе за артикулацију колективних страхова и несигурности. Узимање у обзир и разумевање контекстуалних друштвено-политичких утицаја на одлуке о вакцинацији је неопходно за обезбеђивање даљих успеха програма имунизације на локалним нивоима. Стога је потребно да организатори програма имунизације препознају да делују у социо-културном, а не само у физичком и биолошком окружењу (Nichter 1995).

Литература

- Agerberg, Mattias. 2017. "Failed expectations: Quality of government and support for populist parties in Europe." *European Journal of Political Research* 56 (3): 578–600.
- Ali, Karam Adel & Lucia Pastore Celentano. 2017. "Addressing vaccine hesitancy in the 'post-truth' era." *Eurohealth* 23 (4): 16–20.
- Appendices to the Report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy 2014. https://www.who.int/immunization/sage/meetings/2014/october/2_SAGE_Appendicies_Background_final.pdf (pristupljeno 11. 02. 2021).
- Baker, Jeffrey P. 2003. "The pertussis vaccine controversy in Great Britain, 1974–1986." *Vaccine* 21: 4003–4010.
- Bazylevych, Maryna. 2011. "Vaccination Campaigns in Postsocialist Ukraine: Health Care Providers Navigating Uncertainty." *Medical Anthropology Quarterly* 25 (4): 436–456.
- Blume, Stuart. 2021. "Goodbye Global Health?" *Гласник Еѿноѿрафскоѿ инсѿиѿѿѿа САНУ LXIX* (3): 531–541.
- Borghetti, Jean-Sebastien. 2016. "Causation in Hepatitis B. Vaccination Litigation in France: Breaking Through Scientific Uncertainty?" *Chicago-Kent Law Review* 91 (2). https://scholarship.kentlaw.iit.edu/cklawreview/vol91/iss2/7?utm_source=scholarship.kentlaw.iit.edu%2Fcklawreview%2Fvol91%2Fiss2%2F7&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages (pristupljeno 19. 05. 2022).

- Bracewell, Wendy & Alex Drace-Francis. 1999. "South-Eastern Europe: History, Concepts, Boundaries." *Balkanologie* 3 (2): 1–16.
- Brujić, Marija. 2020. „Batina bez šargarepe“: antropološka analiza dnevne štampe o obaveznoj MMR vakcinaciji u Srbiji.“ *Etnoantropološki problemi* 15 (4): 979–1006.
- Brujić, Marija. 2022. "In Torlak we (would) trust: domestic vaccine production in contemporary Serbia." *Medical Humanities*. doi:10.1136/medhum-2021-012212.
- Burgess, David C. Margaret A. Burgess & Julie Leask. 2006. "The MMR vaccination and autism controversy in United Kingdom 1998–2005: Inevitable community outrage or a failure of risk communication?" *Vaccine* 24: 3921–3928.
- Cooper, Sara, Cornelia Betsch, Sambala Z. Evanson, Mchiza Nositelo & Charles S. Wiysonge. 2018. "Vaccine hesitancy – a potential threat to the achievements of vaccination programmes in Africa." *Human Vaccines and Immunotherapeutics* 14 (10): 2355–2357. doi:10.1080/21645515.2018.1460987.
- Collins Henry, Robert Evans. 2008. *Rethinking Expertise*. Chicago: University of Chicago Press.
- Damnjanović, Kaja. Graeber Johanna, Ilić Sandra, Lam Wing Y., Lep Žan, Morales Sara, Pulkkinen Tero & Vingerhoets Loes. 2018. "Parental Decision-Making on Childhood Vaccination." *Frontiers in Psychology* 9. DOI: 10.3389/fpsyg.2018.00735.
- Draškić, Marija. 2018. „Obavezna vakcinacija dece: pravo pacijenata ili interes javnog zdravlja?“ *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 66 (3): 7–30.
- De Figueiredo, A. E. Karafillakis & H. J. Larson. 2020. *State of Vaccine Confidence in the EU+UK*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Gangarosa EJ, Galazka AM, Wolfe CR, Phillips LM, Gangarosa RE, Miller E & Chen RT. 1998. "Impact of anti-vaccine movements on pertussis control: the untold story." *Lancet* 351 (9099): 356–361. doi: 10.1016/s0140-6736(97)04334-1.
- Gray, Muir. 1999. "Postmodern medicine." *Lancet* 354: 1550–1553.
- Hussain Shoaib Fahad, Peter Boyle, Preeti Patel & Richard Sullivan. 2016. "Eradicating polio in Pakistan: an analysis of the challenges and solutions to this security and health issue." *Global Health* 12 (1). doi:10.1186/s12992-016-0195-3.
- Karafillakis, Emilie, Irina Dinca, Franklin Apfel, Sabrina Cecconi, Andrea Wurz, Judit Takacs, Jonathan Suk, Lucia Pastore Celentano, Piotr Kramarz & Heidi J. Larson. 2016. "Vaccine hesitancy among healthcare workers in Europe: A qualitative study." *Vaccine* 34: 5013–5020.
- Kata, Anna. 2012. "Anti-vaccine activists, Web 2.0, and the postmodern paradigm – An overview of tactics and tropes used online by the anti-vaccination movement." *Vaccine* 30: 3778– 3789.

- Larson, Heidi J., Caitlin Jarrett, Elisabeth Eckersberger, David M.D. Smith & Pauline Paterson. 2014. "Understanding vaccine hesitancy around vaccines and vaccination from a global perspective: A systematic review of published literature, 2007–2012." *Vaccine* 32: 2150–2159.
- Larson, Heidi & Will Schulz. 2015. *The State of Vaccine Confidence*. The Vaccine Confidence Project London School of Hygiene & Tropical Medicine. <https://www.vaccineconfidence.org/> (pristupljeno 19. 05. 2022).
- Larson, Heidi. de Figueiredo A, Xiahong Z, Schulz WS, Verger P, Johnston IG, Cook AR & Jones NS. 2016. "The State of Vaccine Confidence 2016: Global Insights Through a 67-Country Survey." *EBioMedicine* 12: 295–301. doi: 10.1016/j.ebiom.2016.08.042.
- Lazić, Mladen & Slobodan Cvejić. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije.“ U *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa. Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, ur. Anđelka Milić, 39–70. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Leach, Melissa & James Fairhead. 2007. *Vaccine Anxieties – Global Science, Child Health and Society*. London: Earthscan.
- Ljubojević, Suzana. 2006. "The human papillomavirus vaccines." *Acta Dermatovenerol Croat.* 14 (3): 208.
- MacDonald, Noni E. 2015. "Vaccine hesitancy: Definition, scope and determinants." *Vaccine* 33: 4161–4164.
- Mujović-Zornić, Hajrija. 2016. "Odgovornost za štetu od vakcina." *Pravni život. Časopis za pravnu teoriju i praksu* 9: 303–320.
- Nichter, Mark. 1995. "Vaccinations in the third world: a consideration of community demand." *Social Science & Medicine* 41 (5): 617–632.
- Razai, Mohammad S. Tasnime Osama, Douglas G J McKechnie & Azeem Majeed. 2021. "Covid-19 vaccine hesitancy among ethnic minority groups." *The British Medical Journal* 372 <https://doi.org/10.1136/bmj.n513>
- Report of the SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy 2014 https://www.who.int/immunization/sage/meetings/2014/october/1_Report_WORKING_GROUP_vaccine_hesitancy_final.pdf (pristupljeno 08. 02. 2022).
- Reid, John A. & Mzwandile A. Mabhala. 2021. "Ethnic and minority group differences in engagement with COVID-19 vaccination programmes – at Pandemic Pace; when vaccine confidence in mass rollout meets local vaccine hesitancy." *Israel Journal of Health Policy Research* 10 (33). <https://doi.org/10.1186/s13584-021-00467-9>
- Robinson, Eric, Andrew Jones, India Lesser & Michael Daly. 2021. "International estimates of intended uptake and refusal of COVID-19 vaccines: A rap-

- id systematic review and meta-analysis of large nationally representative samples." *Vaccine* 39 (15): 2024–2034.
- Sallam, M. 2021. "COVID-19 Vaccine Hesitancy Worldwide: A Concise Systematic Review of Vaccine Acceptance Rates." *Vaccines* 9 (160). <https://doi.org/10.3390/vaccines9020160>
- Sanders, Jet G. Pita Spruijt, Mart van Dijk, Janneke Elberse, Mattijs S. Lambooi, Floor M. Kroese & Marijn de Bruin. 2021. "Understanding a national increase in COVID-19 vaccination intention, the Netherlands, November 2020–March 2021." *Euro Surveill* 26 (36) doi: 10.2807/1560-7917.ES.2021.26.36.2100792
- Sato, Ryoko & Yoshito Takasaki. 2021. "Vaccine Hesitancy and Refusal: Behavioral Evidence from Rural Northern Nigeria." *Vaccines* 9 (9): 1023. doi:10.3390/vaccines9091023.
- Siani, Alessandro. 2019. "Measles outbreaks in Italy: A paradigm of the re-emergence of vaccine preventable diseases in developed countries." *Preventive Medicine* 121: 99–104.
- Simenunović-Bajić, Nataša. 2008. „Negativni stereotipi: Romi su kriminalci – analiza tekstova iz tabloidnog lista Kurir.“ *Teme – Časopis za društvene nauke* 32 (4): 757–760.
- Soares, Patricia, João Victor Rocha, Marta Moniz, Ana Gama, Pedro Almeida Laires, Ana Rita Pedro, Sónia Dias, Andreia Leite & Carla Nunes. 2021. "Factors Associated with COVID-19 Vaccine Hesitancy." *Vaccines* 9 (300) <https://doi.org/10.3390/vaccines9030300>
- Stojković, Ana, Jovana Lazarević, Dunja Anzelm, Uroš Drljača, Iris Žeželj, Kaja Damnjanović. 2017. „Psychological correlates of resistance to mandatory child vaccination.“ U *20th Psychology days in Zadar. Book of Selected Proceedings*, prir. Irena Burić, 225–233. University of Zadar, Department of Psychology.
- Tankwanchi, Akhenaten Siankam, Brett Bowman, Michelle Garrison, Heidi Larson & Charles Shey Wiysonge. 2021. "Vaccine hesitancy in migrant communities: a rapid review of latest evidence." *Current Opinion in Immunology* 71: 62–68 <https://doi.org/10.1016/j.coi.2021.05.009>
- Trifunović, Vesna. 2017. "Temporality and Discontinuity as Aspects of Smallpox Outbreak in Yugoslavia." *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXV (1): 127–145.
- Trifunović, Vesna. 2019. "Framing Vaccination in Post-Socialist Serbia: An Anthropological Perspective." *Etnoantropološki problemi* 14 (2): 507–529.
- Trifunović, Vesna, Katrine Bach Habersaat, Darija Kisić Tepavčević, Verica Jovanović, Milena Kanazir, Goranka Lončarević & Cath Jackson. 2021. "Understanding vaccination communication between health workers and parents:

- A Tailoring Immunization Programmes (TIP) qualitative study in Serbia.” <https://doi.org/10.1080/21645515.2021.1913962>
- Trifunović, Vesna. 2021. “Vaccine Production in Serbia: Political and Socio-Cultural Determinants in Historical Perspective.” In *Immunization and States: The Politics of Making Vaccines*, eds. Stuart Blume & Baptiste Baylac-Paouly, 176–198. New York: Routledge.
- Wilder-Smith, Annika B. & Qureshi Kaveri. 2020. “Resurgence of Measles in Europe: A Systematic Review on Parental Attitudes and Beliefs of Measles Vaccine.” *J Epidemiol Glob Health* 10 (1): 46–58. doi: 10.2991/jegh.k.191117.001
- Wong, Li Ping, Pooi-Fong Wong, Megat Mohamad, Amirul Amzar, Megat Hashim, Liyuan Han, Yulan Lin, Zhijian Hu, Qinjian Zhao, & Gregory D. Zimet. 2020. “Multidimensional social and cultural norms influencing HPV vaccine hesitancy in Asia”. *Human vaccines & immunotherapeutics* 16 (7): 1611–1622. doi:10.1080/21645515.2020.1756670
- Yaqub, Ohid, Sophie Castle-Clarke, Nick Sevdalis & Joanna Chataway. 2014. “Attitudes to vaccination: A critical review.” *Social Science & Medicine* 112: 1–11. doi.org/10.1016/j.socscimed.2014.04.018.
- Žikić, Bojan. 2022. „Odbijanje vakcinacije protiv kovida-19 u Srbiji kao primer socijalnog solipsizma.“ *Etnoantropološki problemi* 17 (1): 233–257.

Примљено / Received: 18. 04. 2022.

Прихваћено / Accepted: 17. 11. 2022.

JELENA ČVOROVIĆ

Institute of Ethnography SASA, Belgrade

jelena.cvorovic@ei.sanu.ac.rs

Stunting, Maternal Investment, and Early Child Development in Serbian Roma Children Aged 36–59 Months*

Stunting has shown negative associations with poor child developmental indicators. However, in poor ethnic minority populations the evidence for associations of anthropometric growth indicators and child development is limited. This study examined associations between stunting, height for age z scores (HAZ) and other determinants, with Early Child Development (ECD) among children in poor Roma communities. Publicly available data from Multiple Indicator Cluster Surveys for Serbian Roma settlements were used to assess a cohort of 1075 Roma children aged 36–59 months. Indicators of child growth and nutrition included children's HAZ scores and stunting. ECD assessed physical, learning/cognition, literacy/numeracy and socio-emotional developmental domains. Multiple regressions were used to assess the association between HAZ and stunting with ECD, controlling for maternal and child confounders. Sum score for ECD in Roma children was low, and 18% of children were stunted. After adjusting for potential confounders, HAZ and stunting revealed no significant associations with developmental outcomes. Instead, increasing maternal investment was positively associated with overall ECD score and higher scores in each of the individual developmental domains, except socio-emotional. In a low-resource setting, maternal investment appeared a good predictor of child development: it may buffer against the effects of poverty and stimulate child development.

---

* Ethical approval: This study used the existing collections of data from UNICEF's fifth and sixth MICS (2014 and 2019) for Serbian Roma settlements that contain only non-identifiable data about people (e.g. publicly accessible records, available at <http://mics.unicef.org/surveys>).

Key words: stunting, maternal investment, early child development, Roma

Заостајање у развоју, улагање мајки и рани развој ромске деце узраста 36–59 месеци

Заостајање у расту је негативно повезано са показатељима раног развоја детета. У сиромашним популацијама етничких мањина докази о повезаности показатеља антропометријског раста и развоја детета су ограничени и недовољно испитани. Ово истраживање се бави повезаношћу између заостајања у расту, телесне висине за дати узраст (HAZ) и других показатеља, и раног развоја детета (ECD) међу децом у сиромашним ромским заједницама. Јавно доступни подаци из УНИЦЕФ-а MICS за ромска насеља у Србији коришћени су за процену кохорте од 1075 ромске деце у доби 36–59 месеци. Показатељи раста и стања ухрањености обухватају телесну висину за дати узраст (HAZ) и заостајање у развоју за више од две стандардне девијације у односу на референтну групу. Рана скала развоја (ECD) процењује физичке домене, учење/спознавање, писменост/рачунање и социо-емоционални развој. Вишеструка регресија је коришћена за процену повезаности између HAZ и заостајања у развоју са ECD, контролишући остале варијабле мајки и деце. Збирни резултат за ECD ромске деце је низак, а 18% деце заостаје у развоју. Резултати показују да HAZ и заостајање у развоју нису значајно повезани са развојним исходима. Уместо тога, повећање мајчинског улагања позитивно је повезано са укупним резултатом ECD-а и већим скоровима у сваком од појединачних развојних домена, осим социо-емоционалног. У условима сиромаштва и ограничених ресурса, родитељско улагање мајки показало се као добар предиктор развоја детета, са могућношћу ублажавања последица сиромаштва и стимулације развоја деце.

Кључне речи: заостајање у развоју, мајчино улагање, рани развој детета, Роми

INTRODUCTION

The early childhood years are essential for development of language, cognitive, emotional, social, and physical skills (McCoy et al. 2016; Nguyen et al. 2018). Compromised early child development may occur as a com-

bination of biological and psychosocial risk factors, aggravated by poverty. Numerous studies have shown that stunting (height-for-age z score $< -2SD$ as per the median of WHO reference population), an indicator of chronic malnutrition, is associated with developmental setbacks; consequently stunting has been often used as a proxy indicator of health and development (Jeong et al., 2019; McGovern et al. 2017; Kang et al. 2018; Sudfeld et al. 2015; Miller et al. 2016; Black et al. 2019). However, the specific causes of poor developmental outcomes remain poorly understood as recent studies found physical growth to be a poor indicator of child development (Tran et al. 2019; Prado et al. 2019).

Exposure to poverty and its associated factors during early life might govern child early nutritional status and development by partly overlapping paths, while both conditions may be influenced by home environment, i.e., caregiving practices (Prado et al. 2019; Berger et al. 2009). Thus, caregiving behaviors, especially maternal investment, can promote early child development and mitigate the effects of risks such as growth failure, through direct and indirect processes (Black et al. 2017). Maternal (parental) investment is taken as any cost (e.g. time) associated with raising offspring that reduces the maternal ability to produce or invest in other offspring (Trivers 1972). Thus, maternal investment reflects readiness and ability to invest the following in a particular child: allocation of resources in terms of energy, money and time, including time spent performing activities with children, e.g. reading and playing (Cobb-Clark et al. 2019). The latter are those investments that enhance child well-being over and above that which is necessary to ensure survival alone, i.e., surplus resources, in contrast to base level resources required for basic survival and adequate health, such as in-utero nutritional transfers, practices such as protection, breastfeeding, food allocation, preventing and health seeking behaviors (Downey 2001; Sear 2011). In order to survive, all children need base resources; however, mothers can choose to allocate surplus resources differentially between children. Maternal investment depends on a number of maternal and child factors, such as age, ethnicity, birth spacing, family size, and resource availability (Lycett & Dunbar 1999). Differential maternal investment can also entail excessive costs for the well-being of children growing up in poverty, as they are exposed to multiple risk factors, including nutritional deprivation. Thus, a high-risk, resource poor environment affects maternal conditions, and may influence overall investment, resulting in reduced maternal effort overall (Quinlan 2007). However, the association between child development and growth, and maternal investment in ethnic minority populations, is still not well understood (Čvorović 2020; Van Mourik, et al. 2017).

Roma are the largest European minority population, with high levels of exclusion and mass poverty. Owing to difficulties in assessing ethnicity, the Roma population is typically represented by a poorly documented health status (Čvorović 2014). Compared to non-Roma, Roma children often lag behind in development and nutritional outcomes, negatively influencing life outcomes and leading to an intergenerational cycle of poverty (UNICEF 2015). Across Europe, poverty, socio-cultural deprivation, but also poor school-performance, often result in the over-representation of Roma children in “special needs” schools (Cashman 2017; Peleg 2018; Čvorović 2014). Despite evidence of a high burden of developmental delays, the health status and development of Roma children are poorly understood, as information at the population level is scarce. Thus, further defining of the underlying causes of child developmental setbacks among the Roma is required to inform future intervention and studies aimed at improving child development and wellbeing. To address this aspect, this study assessed the associations between height-for-age and stunting with overall and multiple domains of early child development among Roma children aged 3 to 5 years, using Multiple Indicator Cluster Surveys (MICS) for Serbian Roma settlements and adjusting for maternal investment and other confounding factors.

METHOD

Study design

This is a secondary analysis of publicly available, aggregated data from UNICEF's fifth and sixth MICS (2014 and 2019) for Serbian Roma settlements (available at <http://mics.unicef.org/surveys>). The surveys include estimates on child health indicators at the national level, and separately for the Roma communities. Details regarding the surveys methodology can be found elsewhere (UNICEF 2015, 2019). MICSs include both child anthropometric and early child development data, along with elementary information on mothers, caregiving practices and households. Roma mothers reported on their children's age, gender, birth order, care and feeding practices, and parental stimulating caregiving activities.

The sample consisted of 1075 Roma children aged 36 to 59 months. 15% of children had missing data, which were tested with MCAR test (Little's Missing Completely at Random test), indicating missing at random ($\chi^2(27)=174.12$, $p=0.00$). Missing data were then estimated by separate multiple imputation regression models, including all other covariates as predictors. Statistical analyses were conducted in R (version 4.0.2).

Measures

Child development was estimated by the mother-reported Early Child Development (ECD) scale for children aged 36-59 months in the physical (two items), learning/cognition (two items), literacy/numeracy (three items) and socio-emotional developmental domains (three items) (UNICEF 2017). ECD scale included 10 questions (yes/no) on the four developmental domains. A composite score for ECD was made by summing up the number of positive responses across the literacy-numeracy, social-emotional, learning, and physical development domain items, with the total score ranging from 0 (least optimal development) to 10 (most optimal development) (UNICEF 2015). The ECD scale sum score as well as the scores for the four domain/subscales were then normalized to a z score (mean of 0 and standard deviation [SD] of 1). The internal consistency of the Roma child development scale in this sample was $\alpha = 0.41$, which is comparable with other recent studies using the same scale (Urke et al. 2018; Jeong et al. 2016).

Height-for-age z (HAZ) scores, severe and any stunting (z-scores below three and two standard deviations i.e., $-3SD$ and $-2SD$ from median of WHO's reference population), were used as indicators of child growth and nutritional status. Z-scores are indicators for child nutritional status as they measure the number of standard deviations from the median of the reference population by child age. Too small for age, i.e., stunting, reflects the health of the child: it is very likely that a stunted child has experienced malnutrition for a relatively long period (UNICEF 2015). As severely stunted children were likely exposed to malnutrition for an even longer period or in greater severity than other children, the two stunted groups were analysed separately to assess whether the strength of the association is affected by the severity of stunting (Miller et al. 2016).

The quality of mother-child interaction was used as a proxy for maternal investment in surplus resources (Čvorović 2020). Mother-child interaction was mother-reported, and refers to the types and number of activities a mother engaged in with her child over the past three days. A total of six activities, i.e., reading books or looking at picture books; telling stories to the child; counting or drawing with the child; singing songs/lullabies; taking the child outside the home, into a yard or park; and playing with the child, are regarded as the common proxies for quality parental-child interaction and essential to early cognitive development and socio-emotional well-being (Sun et al. 2016). The score of these activities ranged from 0 to 6 points, and similar to its use as a measure of parental

engagement in other studies, maternal investment was divided into three categories: low engagement (0–2 activities), moderate engagement (3–4 activities), and high engagement (5–6 activities) (Jeong et al. 2016; Bornstein & Putnick 2012). In this sample, internal consistency was $\alpha=0.67$.

One way ANOVA and Chi-square test for independence were used to detect differences among Roma children based on their nutritional status ($< -3SD$, from $-3SD$ to $-2SD$ and $> -2SD$), across socio-demographic variables, maternal investment and standardized ECD and individual domains scores.

Multiple hierarchical regressions were conducted to determine associations between HAZ scores, any stunting and severe stunting with ECD, and four individual domain scores, adjusting for maternal investment (continuous) considered to be essential to child development, and other confounding variables, such as: maternal age (continuous); basic literacy skills (0- illiterate, 1-literate) and household access to improved toilet facility (0-unimproved, 1-improved) as proxies for socioeconomic status; marital status (0-not in a union, 1-in a union), parity (continuous); child's age in months (continuous); gender (0-girls, 1-boys); and birth order (continuous). Only pooled results and full models are shown. To assess the effects of severe and any stunting, independent variable height was dichotomized and categorized as 0- $< -3SD$ and 1- $> -3SD$ and 0- $< -2SD$ and 1- $> -2SD$, while ECD and four individual domain sum scores were standardized.

Results

Table 1 presents descriptive statistics (original data) of 1075 Roma children aged 36–59 months and their mothers, and differences between children (pooled data) by nutritional status. The average child age was 47 months and there was an excess of boys (52.7%). Children were on average third born, with a mean HAZ score of less than zero (-0.99 , $SD=1.18$, not shown). In the original sample, 18% were stunted (any stunting, $-2SD$) and 5% were severely stunted ($-3SD$). ECD score was low, at 1.59 out of 10 (ranges 1–7), while all four individual domains were on average less than one. Roma mothers were young at average of 24 years (age range 12–44), with an average of three children (range 1–10), more than one third were illiterate, and 17% lived in households without access to improved toilet facility.

There was no difference in maternal investment (continuous). Most mothers engaged moderately in activities with their children: the average level of investment was 3.33 ($SD=1.61$), while 7% (74) of mothers had no investment whatsoever (0 activities with a particular child). Frequencies

Table 1. Descriptive statistics (original data) and differences between children (pooled data) by nutritional status (n=1075)

	Original data	HAZ scores pooled data			p*
		< -3SD n=50.60	>-3SD to -2SD n=139.25	>-2SD n=885.15	
ECD score (standardized), M (SD)	1.59 (1.35)	0.05 (0.98)	-0.15 (1.01)	0.02 (1.00)	0.23
Literacy/numeracy, M (SD)	0.63 (0.84)	-0.08 (1.05)	-0.21 (0.86)	0.04 (1.01)	0.02
Physical, M (SD)	0.33 (0.48)	-0.06 (1.03)	0.01 (1.00)	0.00 (1.00)	0.94
Learning/cognition, M (SD)	0.09 (0.34)	0.05 (0.91)	0.07 (1.24)	-0.01 (0.96)	0.71
Socio-emotional, M (SD)	0.56 (0.76)	0.29 (1.12)	-0.06 (1.00)	-0.01 (0.99)	0.13
Basic literacy, n (%)					
illiterate	35.6	24.90 (49.21)	63.70 (45.75)	288.30 (32.57)	0.00
literate	64.4	25.70 (50.79)	75.55 (54.25)	596.85 (67.43)	
Maternal age, M (SD)	23.56 (5.78)	23.79 (5.30)	24.14 (5.70)	23.46 (5.80)	0.46
Type of toilet facility, n (%)					
Unimproved and open facility	16.8	11.10 (21.94)	27.90 (20.04)	141.55 (15.99)	0.12
Improved facility	83.2	39.50 (78.06)	111.35 (79.96)	743.60 (84.01)	
Maternal investment (continuous), M (SD)	3.33 (1.61)	3.12 (1.54)	3.17 (1.53)	3.37 (1.63)	0.25
Maternal investment (categorical), n (%)					
Low investment	6.9	4.25 (8.40)	10.85 (7.79)	58.90 (6.65)	0.02
Moderate investment	69.0	38.65 (76.38)	102.00 (73.25)	601.35 (67.94)	
High investment	24.1	7.70 (15.22)	26.40 (18.96)	224.90 (25.41)	
Marital status, n (%)					
not in union	9.5	5.50 (10.87)	16.70 (11.99)	79.30 (8.96)	0.25
in union	90.5	45.10 (89.13)	122.55 (88.01)	805.85 (91.04)	
Parity, M (SD)	3.26 (1.58)	3.77 (2.12)	3.45 (1.68)	3.22 (1.52)	0.05
Child gender, n (%)					
Male	52.7	22.75 (44.96)	68.15 (48.94)	417.10 (47.12)	0.55
Female	47.3	27.85 (55.04)	71.10 (51.06)	468.05 (52.88)	
Child's age, M (SD)	47.56 (7.18)	45.71 (7.84)	46.09 (6.56)	47.89 (7.18)	0.01
Birth order, M (SD)	2.59 (1.59)	3.10 (2.00)	2.79 (1.70)	2.54 (1.54)	0.06

*p≤0.05

for the activities with a child were not available, but only 20% of Roma mothers engaged in book reading, while the majority (58%) engaged in storytelling, song singing (57%), playing with (84%) and taking the child outside (81%), and 32% name counted or drew with the child.

There was a significant difference in maternal basic literacy in that severely stunted children were born to mothers with the highest proportion of illiteracy ($\chi^2(1, 303.61)=11.91, p=0.00$). Also, severely stunted children received reduced maternal investment compared to their counterparts ($\chi^2(1, 3569.95)=5.27, p=0.02$). Well-nourished Roma children had a higher literacy/numeracy score than undernourished children ($F(2, 5833.55)=3.75, p=0.02$, small effect size $\eta^2=0.01$; children taller than $-2SD$ ($M=0.04, SD=1.01$) and had a higher literacy/numeracy score compared to children who were below $-3SD$ and $-2SD$, ($M=-0.21, SD=0.86$), $t(5247.27)=2.66, p=0.01$). Furthermore, well-nourished children were older than their counterparts ($F(2, 2026.67)=5.00, p=0.01$, small effect size $\eta^2=0.01$; children taller than $-2SD$ ($M=47.89, SD=7.18$) and older compared to children below $-3SD$ and $-2SD$ ($M=46.09, SD=6.58$), $t(1278.82)=2.60, p=0.01$). There was no difference in ECD and four domain sum scores between the children in regard to nutritional status ($p>0.05$).

Table 2 presents the fully adjusted associations between children's nutritional status and growth (severe stunting, any stunting, individual-level HAZ scores), and ECD and individual domain z scores. In the fully adjusted models that controlled for maternal investment, socioeconomic position, marital status and parity, and child gender, age, and birth order, results revealed no significant associations between measures of nutritional status and growth with either ECD or individual domain z scores ($p>0.05$). Instead, there were statistically significant positive associations between maternal investment and ECD z-scores, and maternal investment and all individual domain z-scores except in the socio-emotional domain.

Thus, in the first model, maternal investment was significantly associated with ECD score ($\beta=0.20$; 95%CI, -3.36, 2.96; $p=0.03$): increased maternal investment was associated with an increase of 0.20 standard deviations in ECD score. Additionally, increase in child age was positively associated with ECD score ($\beta=0.29$; 95%CI, -13.78, 14.35; $p=0.00$): an increase in child's age was associated with an increase of 0.29 standard deviations in ECD score. In the second model, again, both maternal investment ($\beta=0.20$; 95%CI, -3.37, 2.96; $p=0.03$) and child age ($\beta=0.29$; 95%CI, -13.78, 14.35; $p=0.00$) were positively associated with ECD scores: an in-

Table 2. Fully adjusted models on children's severe stunting, any stunting, individual-level HAZ scores, and ECD and individual domain z scores (n=1075)

	HAZ CONTINUOUS																				
	HAZ -3SD			HAZ -2SD			ECD			Literacy/ numeracy			Physical			Learning/ cognition			Socio-emotional		
	β	95% CI		β	95% CI		β	95% CI		β	95% CI		β	95% CI		β	95% CI		β	95% CI	
HAZ2	-0.12	(-0.54, 0.29)		-0.27	(-1.03, 0.47)		-0.65	(-2.98, 1.67)		-0.72	(-1.47, 0.03)		0.15	(-0.59, 0.90)		0.12	(-0.62, 0.88)		0.22	(-0.53, 0.97)	
Basic literacy	-0.05	(-0.99, 0.88)		0.02	(-0.91, 0.96)		0.02	(-0.91, 0.96)		0.04*	(-0.89, 0.98)		0.00	(-0.93, 0.94)		-0.03	(-0.97, 0.90)		-0.00	(-0.94, 0.93)	
Maternal age	0.56	(-10.75, 11.88)		0.52	(-10.80, 11.84)		0.43	(-10.88, 11.75)		1.11	(-10.22, 12.45)		0.42	(-10.91, 11.77)		0.16	(-11.17, 11.51)		-0.62*	(-11.96, 10.71)	
Type of toilet facility	-0.00	(-0.73, 0.73)		-0.00	(-0.73, 0.73)		-0.00	(-0.73, 0.73)		0.00	(-0.73, 0.74)		-0.00	(-0.73, 0.73)		-0.00	(-0.73, 0.73)		-0.00	(-0.74, 0.73)	
Maternal stimulation	0.20*	(-3.36, 2.96)		0.20*	(-3.37, 2.96)		0.21*	(-3.37, 2.95)		0.06*	(-3.23, 3.10)		0.10*	(-3.27, 3.06)		0.12*	(-3.28, 3.04)		0.11	(-3.28, 3.05)	
Marital status	0.01	(-0.56, 0.59)		0.01	(-0.56, 0.59)		0.01	(-0.56, 0.59)		0.03	(-0.54, 0.60)		-0.01	(-0.59, 0.56)		-0.01	(-0.59, 0.56)		0.00	(-0.57, 0.57)	
Parity	0.05	(-3.04, 3.15)		0.05	(-3.04, 3.15)		0.03	(-3.06, 3.13)		-0.14*	(-2.97, 3.25)		-0.10	(-3.21, 3.01)		0.04	(-3.06, 3.16)		-0.02	(-3.14, 3.08)	
Child gender	-0.02	(-1.01, 0.95)		-0.02	(-1.01, 0.95)		-0.02	(-1.00, 0.96)		-0.06	(-1.05, 0.91)		-0.01	(-0.99, 0.97)		-0.00	(-0.98, 0.98)		0.02	(-0.96, 1.00)	
Child's age	0.28*	(-13.78, 14.35)		0.28*	(-13.78, 14.35)		0.26*	(-13.80, 14.33)		0.29*	(-14.36, 13.77)		-0.85	(-14.91, 13.22)		0.76	(-13.29, 14.83)		0.87	(-13.19, 14.94)	
Birth order	0.02	(-3.09, 3.14)		0.02	(-3.09, 3.14)		0.02	(-3.09, 3.14)		0.04	(-3.08, 3.17)		-0.00	(-3.12, 3.12)		-0.00	(-3.13, 3.12)		-0.00	(-3.13, 3.12)	

*p≤ 0.05

crease in maternal investment and child age were associated with an increase of 0.20 and 0.29 standard deviations in ECD score, respectively. In the third model, maternal investment ($\beta=0.21$; 95%CI, -3.37, 2.95; $p=0.04$) and child age ($\beta=0.27$; 95%CI, -13.80, 14.33; $p=0.00$) were positively associated with ECD score: an increase in maternal investment and child age were associated with an increase of 0.21 and 0.27 standard deviations in ECD score, respectively.

Furthermore, maternal investment was positively associated with child literacy/numeracy ($\beta=0.07$; 95%CI, -3.23, 3.10; $p=0.00$), physical ($\beta=0.10$; 95%CI, -3.27, 3.06; $p=0.00$) and learning/cognition ($\beta=0.12$; 95%CI, -3.28, 3.04; $p=0.02$) domains: an increase in maternal investment was associated with an increase of 0.07, 0.10, and 0.12 standard deviations in ECD score, respectively.

In addition, child literacy/numeracy was also influenced by maternal education ($\beta=0.04$; 95%CI, -0.89, 0.98; $p=0.01$), parity ($\beta=-0.14$; 95%CI, -2.97, 3.25; $p=0.00$) and child age ($\beta=0.29$; 95%CI, -14.36, 13.77; $p=0.00$). Thus, children born to literate mothers scored higher for 0.04 standard deviations in literacy/numeracy than children with illiterate mothers; an increase in parity was associated with a decrease of 0.14 standard deviations in literacy/numeracy score, while older children scored 0.29 standard deviations higher than younger ones. Maternal age was negatively associated with child socio-emotional domain ($\beta=-0.62$; 95%CI, -11.96, 10.71; $p=0.02$): for this domain, increase in maternal age was associated with a decrease of 0.62 standard deviations.

DISCUSSION

This study examined the associations between child growth and nutritional status, expressed as height for age and stunting, with overall and multiple domains of early child development in a nationally representative sample of Serbian Roma children. While previous studies yielded inconsistent results regarding the relationships between child development, growth and nutrition (Abubakar et al. 2010; Miller et al. 2016; Tran et al. 2019), in this study, after adjusting for potential confounding factors, height for age z-scores and stunting had no significant associations with developmental outcomes. Instead, in fully adjusted models, increasing maternal investment was positively associated with overall ECD score and higher scores in each of the individual developmental domains (0.07 to 0.12 SD), except socio-emotional. These findings corroborate previous research on the positive influence of home environment on child development (Black et al. 2016; Luby 2015; Britto et al. 2017; Prado & Dewey

2014), and highlight the importance of assessing developmental outcomes as such, instead of using HAZ scores as a proxy measure for overall child development (Prado et al. 2019).

Roma children had a mean HAZ of less than 0 (-0.99) and 18% were stunted. In young children, height serves as an indicator of the cumulative effect of nutritional and health loads from conception (Wells et al. 2019). Some studies have shown that even children with HAZ >-2 may still have inadequate linear growth and that nutritional outcome measures may be positively correlated with health and development throughout the HAZ measures' range, without cut off effect at -2 SD or any other cut-point (Perumal et al. 2018). In contrast, for the Roma children in this sample, HAZ score and stunting had no effect on development; instead, and in spite of the potential negative effects of child low HAZ or stunting on development, increasing maternal investment buffered against low child development scores (Rubio-Codina et al. 2016; Obradović et al. 2016).

In turn, the ECD sum score for the Roma children was low, with the lowest in the learning/cognition domain. Many Roma children grow up in poverty, deprived of even basic needs, and the activities with children at home, such as reading of books or teaching them about letters and numbers, require not only actual books but also basic literacy and numeracy skills, which many Roma women lack (Čvorović 2020). Therefore, unsurprisingly, the majority of Roma mothers who invested in their children did so by means of playing, singing, and storytelling, while notably few engaged in book reading or name counting. However, these "non-instrumental" teaching practices were found to be beneficial to children's development and education, especially so in more traditional settings (McKeough et al. 2008; Isbell et al. 2004). Thus, for Roma children and many other disadvantaged children living in poverty, the extent of maternal investment appears to be critical for child well-being, regardless of activity type. Nonetheless, some children were more invested in than others, as mothers tend to differentiate their investment depending on the characteristics of both individual child and mother (Miedel & Reynolds 1999; Kaplan 1996). Poor genotypic and phenotypic quality of a child is regarded as the main factor influencing parental investment, in addition to environmental constraints (Clutton-Brock 1991). In this sample, illiterate Roma mothers had a higher share of severely stunted children, who received, on average, lower investment in comparison to their counterparts. In low-and-middle-income countries, maternal education has been positively associated with child health and development, facilitating maternal investment and practices at the same time (Walker et al. 2011). In this context, Ro-

ma maternal literacy, but not maternal investment, has been found to be positively associated with the socio-emotional domain, and the observed lack of association in this study may be due to the particular measures of socio-emotional development, which appear as untailed to culture and context more so than measures of other developmental domains (Wong et al. 2020; Miller et al. 2016). Additionally, socio-emotional development was negatively influenced by increasing maternal age, while parity lowered children's score in literacy/numeracy. Older Roma mothers tend to have more children, and the lower scores most likely reflect the decline of parental investment with each additional birth (Lawson & Mace 2011).

This is the first study of the associations between child growth, nutrition, parental investment and developmental outcomes in a Roma nationally representative sample, and adds to the literature about early child development in poor ethnic minority populations. The present study found no statistical evidence for association of height for age and stunting, and compromised child development. Instead, the findings point to other factors as underlying determinants of child development: consistent with previous studies, maternal investment appeared as a good predictor of child development, thus confirming the impact of the home environment on child development in a low-resource setting (Black et al. 2019). The findings of this study expand on these results by showing that in a limited parental literacy context, mother-child interactions, regardless of type of activity, may buffer against the detrimental effects of poverty and thus stimulate child development.

A number of common determinants influence both child growth and development, including insufficient nutrition, exposure to pathogens, poor access to resources and lack of parental investment (Tran et al. 2019). Early childhood development influences children's future health, education achievement and socioeconomic position (Nguyen et al. 2018). For many Roma children and their parents, suboptimal early development remains an ongoing challenge and thus investments in children's well-being should be prioritized within the family setting where maternal caregiving behaviors should be targeted for healthy child development.

The present study included several limitations: being a secondary analysis of existing MICS datasets and providing for only a limited range of mostly self-reported variables, it is susceptible to potential biases. This study used height-for-age and stunting as indicators for growth and nutrition, but other indicators, such as weight-for-age, weight-for-height or head circumference, may also be used (Tran et al. 2019). Furthermore, ECD in MICS was not observational but instead mother-reported and,

as such, has been shown to have limited adaptation to local culture and context (McCoy et al. 2017). In addition, the ECD questions for assessing literacy/numeracy were shown to be too advanced for 3- and 4-year-old children (McCoy et al. 2016) - this being particularly pertinent in regard to the Roma and other disadvantaged children, where home and parental literacy is limited.

Other potential confounders, such as mother's height and health status, child's weight at birth and breastfeeding practices were not collected. Also, some indicators of maternal investment and behavior measured may not be entirely appropriate for Roma culture or represent all the possible ways that mothers invest in their children's development. Thus, future research should focus on developing new set of indicators culturally relevant to the Roma that capture not only child early development and learning processes, but also maternal parenting style that may influence expectations for how children should behave and what mothers are supposed to do for their children (Nomaguchi & House 2013; Sincovich et al. 2019).

References

- Abubakar, Amina, Penny Holding, Fons JR Van de Vijver, Charles Newton & Anneloes Van Baar. 2010. "Children at risk for developmental delay can be recognised by stunting, being underweight, ill health, little maternal schooling or high gravidity." *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 51(6): 652-659.
- Berger, Lawrence M., Christina Paxson & Jane Waldfogel. 2009. "Income and child development." *Children and Youth Services Review* 31 (9): 978-989.
- Black, Maureen M., Sylvia Fernandez-Rao, Kristen M. Hurley, Nicholas Tilton, Nagalla Balakrishna, Kimberly B. Harding, Greg Reinhart, Kankipati Vijaya Radhakrishna & Krishnapillai Madhavan Nair. 2016. "Economic inequities and growth and development among infants and preschoolers in rural India: Caregiver protective/promotive factors." *International Journal of Behavior and Development* 40 (6): 526-535.
- Black, Maureen M., Susan P. Walker, Lia CH Fernald, Christopher T. Andersen, Ann M. DiGirolamo, Chunling Lu, Dana C. McCoy, Günther Fink, Yusra R Shavar, Jeremy Shiffman, Amanda E Devercelli, Quentin T Wodon, EmilyVargas-Barón & Sally Grantham-McGregor. 2017. "Early childhood development coming of age: science through the life course." *The Lancet* 389 (10064): 77-90.
- Black, Maureen M., Doris P. Yimgang, Kristen M. Hurley, Kimberly B. Harding,

- Sylvia Fernandez-Rao, Nagalla Balakrishna, Kankipati V. Radhakrishna, Gregory A. Reinhart & Krishnapillai Madhavan Nair. 2019. "Mechanisms linking height to early child development among infants and preschoolers in rural India." *Developmental Science* 22 (5): e12806.
- Bornstein, Marc H., & Diane L. Putnick. 2012. "Cognitive and socioemotional caregiving in developing countries." *Child Development* 83 (1): 46–61.
- Britto, Pia R., Stephen J. Lye, Kerrie Proulx, Aisha K. Yousafzai, Stephen G. Matthews, Tyler Vaivada, Rafael Perez-Escamilla, Nirmala Rao, Patrick Ip FRCPC, Lia C H Fernald, Harriet MacMillan, Mark Hanson, Theodore D Wachs, Haogen Yao, Hirokazu Yoshikawa, Adrian Cerezo, James F Leckman & Zulfiqar A Bhutta. 2017. "Nurturing care: promoting early childhood development." *The Lancet* 389 (10064): 91–102.
- Cashman, Laura. 2017. "New label no progress: institutional racism and the persistent segregation of Romani students in the Czech Republic." *Race Ethnicity and Education* 20 (5): 595–608.
- Clutton-Brock, Tim. H. 1991. *The Evolution of Parental Care*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Cobb-Clark, Deborah A., Nicolas Salamanca & Anna Zhu. 2019. "Parenting style as an investment in human development." *Journal of Population Economics* 32 (4): 1315–1352.
- Čvorović, Jelena. 2014. *The Roma: A Balkan Underclass*. London: Ulster Institute for Social Research.
- Čvorović, Jelena. 2020. "Child wantedness and low weight at birth: differential parental investment among Roma." *Behavioral Sciences* 10 (6): 102.
- Downey, Douglas.B. 2001. "Number of siblings and intellectual development: The resource dilution explanation." *American Psychologist* 56 (6-7): 497.
- Isbell, Rebecca, Joseph Sobol, Liane Lindauer & April Lowrance. 2004. "The effects of storytelling and story reading on the oral language complexity and story comprehension of young children." *Early Childhood Education Journal* 32 (3): 157–163.
- Jeong, Joshua, Dana Charles McCoy, Aisha K. Yousafzai, Carmel Salhi & Günther Fink. 2016. "Paternal stimulation and early child development in low-and middle-income countries." *Pediatrics* 138 (4): e20161357.
- Jeong, Joshua, Rockli Kim & S. V. Subramanian. 2019. "Multiple anthropometric failures and early child development in 34 low-and middle-income countries." *Global Journal of Health Science* 1 (2): e42.
- Kang, Yunhee, Victor M. Aguayo, Rebecca K. Campbell & Keith P. West Jr. 2018. "Association between stunting and early childhood development among children aged 36–59 months in South Asia." *Maternal and Child Nutrition* 14 (1): e12684.

- Kaplan, Hillard. A. 1996. A theory of fertility and parental investment in traditional and modern societies. *Yearbook of Physical Anthropology* 101 (S23): 91–135.
- Lawson, David. W. & Ruth Mace. 2011. "Parental investment and the optimization of human family size." *Proceedings of the Royal Society B* 366 (1563): 333–343.
- Luby, Joan. L. 2015. "Poverty's most insidious damage: The developing brain." *JAMA Pediatrics* 169 (9): 810–811.
- Lycett, J.E. & R.I. Dunbar. 1999. "Abortion rates reflect the optimization of parental investment strategies." *Proceedings of the Royal Society B* 266 (1436): 2355–8.
- McCoy, Dana Charles, Evan D. Peet, Majid Ezzati, Goodarz Danaei, Maureen M. Black, Christopher R. Sudfeld, Wafaie Fawzi & Günther Fink. 2016. "Early childhood developmental status in low-and middle-income countries: national, regional, and global prevalence estimates using predictive modeling." *PLOS Medicine* 13 (6): e1002034.
- McCoy, Dana Charles, Christopher R. Sudfeld, David C. Bellinger, Alfa Muhihi, Geoffrey Ashery, Taylor E. Weary, Wafaie Fawzi & Günther Fink. 2017. "Development and validation of an early childhood development scale for use in low-resourced settings." *Population Health Metrics* 15 (1):1–18.
- McGovern, Mark E., Aditi Krishna, Victor M. Aguayo & S. V. Subramanian. 2017. "A review of the evidence linking child stunting to economic outcomes." *International Journal of Epidemiology* 46: 1171–91.
- McKeough, Anne, Stan Bird, Erin Tourigny, Angela Romaine, Susan Graham, Jackie Ottmann & Joan Jeary. 2008. "Storytelling as a foundation to literacy development for Aboriginal children: Culturally and developmentally appropriate practices." *Canadian Psychology* 49 (2): 148.
- Miedel, Wendy T. & Arthur J. Reynolds. 1999. "Parent involvement in early intervention for disadvantaged children: Does it matter?" *Journal of School Psychology* 37 (4): 379–402.
- Miller, Ann C., Megan B. Murray, Dana R. Thomson & Mary Catherine Arbour. 2016. "How consistent are associations between stunting and child development? Evidence from a meta-analysis of associations between stunting and multidimensional child development in fifteen low-and middle-income countries." *Public Health Nutrition* 19 (8): 1339–1347.
- Nguyen, Phuong H., Ann M. DiGirolamo, Ines Gonzalez-Casanova, Melissa Young, Nicole Kim, Son Nguyen, Reynaldo Martorell & Usha Ramakrishnan. 2018. "Influences of early child nutritional status and home learning environment on child development in Vietnam." *Maternal and Child Nutrition* 14 (1): e12468.

- Nomaguchi, Kei & Amanda N. House. 2013. "Racial-ethnic disparities in maternal parenting stress: The role of structural disadvantages and parenting values." *Journal of Health and Social Behavior* 54: 386–404
- Obradović, Jelena, Aisha K. Yousafzai, Jenna E. Finch & Muneera A. Rasheed. 2016. "Maternal scaffolding and home stimulation: Key mediators of early intervention effects on children's cognitive development." *Developmental Psychology* 52 (9): 1409.
- Peleg, Noam. 2018. "Marginalisation by the Court: The Case of Roma Children and the European Court of Human Rights." *Human Rights Law Review* 18 (1): 111–131.
- Perumal, Nandita, Diego G. Bassani & Daniel E. Roth. 2018. "Use and misuse of stunting as a measure of child health." *Nutrition Journal* 148 (3): 311–315.
- Prado, Elizabeth L. & Kathryn G. Dewey. 2014. "Nutrition and brain development in early life." *Nutrition Review* 72 (4): 267–284.
- Prado, Elizabeth L., Leila M. Larson, Katherine Cox, Kory Bettencourt, Julianne N. Kubes & Anuraj H. Shankar. 2019. "Do effects of early life interventions on linear growth correspond to effects on neurobehavioural development? A systematic review and meta-analysis." *Lancet Global Health* 7 (10): e1398-e1413.
- Quinlan, Robert. J. 2007. "Human parental effort and environmental risk." *Proceedings of the Royal Society B* 274 (1606): 121–125.
- Rubio-Codina, Marta, Orazio Attanasio & Sally Grantham-McGregor. 2016. "Mediating pathways in the socio-economic gradient of child development: Evidence from children 6–42 months in Bogota." *International Journal of Behavioral Development* 40 (6): 483–491.
- Sear, Rebecca. 2011. "Parenting and families." In *Evolutionary Psychology: A Critical Introduction*, ed. Viren Swami, 215–250. New Jersey: Wiley-Blackwell.
- Sincovich, Alanna, Tess Gregory, Cristian Zanon, Daniel D. Santos, John Lynch & Sally A. Brinkman. 2019. "Measuring early childhood development in multiple contexts: the internal factor structure and reliability of the early Human Capability Index in seven low and middle income countries." *BMC Pediatrics* 19 (1): 1–14.
- Sudfeld, Christopher R., Dana Charles McCoy, Goodarz Danaei, Günther Fink, Majid Ezzati, Kathryn G. Andrews & Wafaie W. Fawz. 2015. "Linear growth and child development in low- and middle-income countries: a meta-analysis." *Pediatrics* 135 (5): e1266-75.
- Sun, Jin, Yuan Liu, Eva E. Chen, Nirmala Rao & Hongyun Liu. 2016. "Factors related to parents' engagement in cognitive and socio-emotional caregiving in developing countries: Results from Multiple Indicator Cluster Survey 3." *Early Childhood Research Quarterly* 36: 21–31.

- Tran, Thach Duc, Sara Holton, Hau Nguyen & Jane Fisher. 2019. "Physical growth: is it a good indicator of development in early childhood in low- and middle-income countries?" *BMC Pediatric* 19 (1): 276.
- Trivers, Robert. L. 1972. "Parental investment and sexual selection." In *Sexual Selection and the Descent of Man 1871–1971*, ed. Bernard Campbell, 136–179. London: Heinemann.
- Van Mourik, Krista, Matty R. Crone, Marianne S. De Wolff & Ria Reis. 2017. "Parent training programs for ethnic minorities: A meta-analysis of adaptations and effect." *Prevention Science* 18 (1): 95–105.
- UNICEF. 2015. *Early Childhood Development. The analysis of Multiple Indicator Cluster Survey data*. Beograd: UNICEF.
- UNICEF. 2017. Development of the early childhood development index in MICS surveys. *MICS methodological papers*. Paper 6. <https://mics.unicef.org/files?job=W1siZiIsIjIwMTcvMDkvMTUvMjEvMTUvNDMvMzc4L01JQ1N-ftWV0aG9kb2xvZ2ljYWxfUGFwZXJfNi5wZGYiXV0&sha=85c096f0b2c5b0c8> (Accessed April 17, 2021).
- UNICEF. 2019. *Srbija – Istraživanje Višestrukih Pokazatelja (Multiple Indicator Cluster Survey)*. Beograd: UNICEF.
- Urke, Helga Bjørnøy, Mariela Contreras & Dennis Juma Matanda. 2018. "The influence of maternal and household resources, and parental psychosocial child stimulation on early childhood development: A cross-sectional study of children 36–59 months in Honduras." *International journal of environmental research and public health* 15 (5): 926.
- Walker, Susan P., Susan M. Chang, Marcos Vera-Hernández & Sally Grantham-McGregor. 2011. "Early childhood stimulation benefits adult competence and reduces violent behavior." *Pediatrics* 127 (5): 849–857.
- Wells, Jonathan CK, André Briend, Erin M. Boyd, James A. Berkely, Andrew Hall, Sheila Isanaka, Patrick Webb, Tanya Khara & Carmel Dolan. 2019. "Beyond wasted and stunted – a major shift to fight child undernutrition." *Lancet Child and Adolescent Health* 3 (11): 831–834.
- Wong, Tracy KY, Chiaki Konishi & Xiaoxue Kong. 2020. "A longitudinal perspective on frequency of parent–child activities and social–emotional development." *Early Child Development Care* 1–12. <https://doi.org/10.1080/03004430.2020.1765773>.

Примљено / Received: 18. 04. 2022.

Прихваћено / Accepted: 17. 11. 2022.

DORA BEDNJANEC

Zagreb

dora.bednjanec@gmail.com

DUŠKO PETROVIĆ

Odsjek za kulturnu antropologiju i etnologiju

Filozofski fakultet u Zagrebu

dupetrov@ffzg.hr

Smrt ili (naprosto) umiranje? Filozofsko – antropološki razgovori o interpretacijama neposrednog iskustva smrti

U članku se bavimo smrću kao univerzalnim problemom ljudskog postojanja, koji ipak tijekom vremena doživljava određene transformacije jer djelomično ovisi o specifičnom povijesnom i društvenom kontekstu. O smrti smo razgovarali s ljudima koji više ne prakticiraju tradicionalne posmrtno običaje i kojima religijsko uvjerenje ne utječe na stavove prema smrti tj. s ljudima koji imaju „svjetovan“, skeptičan stav prema smrti. Suautorica je sa svojim kazivačima/cama iz Hrvatske razgovarala o smislu i utjecaju smrti bliskih osoba na njih same, ali i prisutnosti smrti u njihovim svakodnevnim životima. U članku opisujemo predodžbe, ulogu i značenje koje smrt ima u njihovim životima. Naše antropološko usmjerenje, aktualizirano ovim istraživanjem, blisko je razmišljanjima Tima Ingolda, koji je, pitajući se o svrsi antropoloških istraživanja, antropologiju definirao kao filozofiranje u svijetu i s ljudima.

Ključne riječi: smrt, biopolitika, Michel Foucault, filozofija smrti, antropologija smrti

Death or (just) Dying? Philosophical – Anthropological Conversations about the Interpretations of the Experience of Death

In the article, we deal with death as a universal problem of human existence, which nevertheless experiences certain transformations over time, since it depends partly on the specific historical and social context. We talked about death with people who no longer practice traditional posthumous customs and whose religious belief does not affect attitudes towards death, i.e. with people who have a “mundane”, skeptical attitude towards death. The co-author talked with her informants from Croatia about the meaning and impact of the deaths of those close to them on themselves, but also the presence of death in their daily lives. In the article, we describe the notions, roles, and meaning that death has in their lives. Our anthropological orientation updated with this research is close to the thinking of Tim Ingold, who, wondering about the purpose of anthropological research, defined anthropology as philosophizing in the world and with people.

Key words: death, biopolitics, Michel Foucault, philosophy of death, anthropology of death

UVOD

U članku se, slijedeći Johannes Fabiana (1972), bavimo smrću kao univerzalnim problemom ljudskog postojanja, koji ipak tijekom vremena doživljava određene transformacije jer djelomično ovisi o specifičnom povijesnom i društvenom kontekstu. Problemu smrti prišli smo dijeleći neposredna iskustva smrti i promišljanja vlastite smrtnosti sa svojim kazivačima iz Hrvatske. Stoga, u većem dijelu rada slijedimo svoja i njihova iskustva i interpretacije neposrednog iskustva smrti, kao i prizora umiranja, pokazat će se, uglavnom bliskih osoba. O smrti smo razgovarali s ljudima koji više ne prakticiraju tradicionalne posmrtno običaje i kojima religijsko uvjerenje ne utječe na stavove prema smrti tj. s ljudima koji imaju „svjetovan“, skeptičan stav prema smrti. U članku opisujemo predodžbe, ulogu i značenje koje smrt ima u njihovim životima. Drugim riječima, ne bavimo se javnom i medijskom reprezentacijom smrti niti značenjem smrti u prevladavajućim političkim diskursima.

Specifičnim povijesnim i društvenim kontekstom koji doprinosi suvremenom oblikovanju doživljaja i stavova o neposrednom iskustvu smrti bavimo se uglavnom teorijski. Stoga je jedno poglavlje posvećeno pregledu shvaćanja smrti kroz povijest. Iako se općeprihvaćenim stavovima prema smrti u suvremenom društvu bavimo uglavnom teorijski, u jednom dijelu rada pratimo, uglavnom kritički intonirano, mišljenje kazivača o društvenim predodžbama smrti, njihov odnos prema tradicijskom poimanju smrti, kao i njihov, društveno uvjetovan, stav da se o smrti uglavnom ne govori ili govori rijetko. Navedeno izbjegavanje govora o smrti tj. svojevrsnu šutnju o neposrednom iskustvu smrti pripisujemo utjecaju biopolitičkih tehnologija i diskursa na način života ljudi, kao i na njihove stavove o smrti u suvremenim društvima.

Slijedeći dojmove kazivača da se razgovor i prenošenje neposrednog iskustva smrti u suvremenom društvu donekle izbjegava, pitamo se je li smrt izgubila unutarjni, ontološki smisao za živote ljudi koji žive u društvima reguliranima biopolitičkim tehnologijama. U tom naumu služimo se radom Paola Palladina (2016), koji u svojoj knjizi *Biopolitics and the Philosophy of Death* iznosi tezu da su Philippe Ariès i Zygmunt Bauman, nakon njega, bili u krivu kad su govorili kako su moderne biomedicinske discipline i vladajuće (biopolitičke) strukture povezane s njima doprinijele nestanku smrti iz svakodnevnog života, ali postoje dobri temelji za vjerovati kako su ove discipline i strukture jako doprinijele ontološkom nestanku smrti. Posljedično, postoje dobri temelji za vjerovati da smrt nije toliko nestala iz modernog svakodnevnog života, već je umjesto toga ona postala naprosto umiranje, nedvojbeno produktivni čin, ali lišen svakog unutaršnjeg smisla (usp. Palladino 2016, 41–42). Suprotno mišljenju da je smrt postala samo umiranje, u članku pokazujemo da – iako su našim sugovornicima tradicionalni posmrtni običaji neprivlačni, a neposredno iskustvo umiranja neugodno – oni su ipak pronašli nekakav smisao u iskustvu smrti bližnjih i mišljenju o vlastitoj smrtnosti. Također, nekoliko sugovornika izrazilo je kritički stav o prešućivanju neposrednog iskustva smrti u suvremenim društvima.

Naše antropološko usmjerenje aktualizirano ovim istraživanjem blisko je razmišljanjima Tima Ingolda, koji je, pitajući se o svrsi antropoloških istraživanja, antropologiju definirao kao filozofiranje u svijetu i s ljudima. Svrha tog filozofiranja s ljudima jest da se zajednički pokuša, barem privremeno, odgovoriti na pitanje o tome kako bismo trebali živjeti (usp. Ingold 2018, 3–7). Budući da smo se bavili filozofskim promišljanjima o neposrednom iskustvu smrti, posebnu pozornost smo usmjerili na mišljenja kazivača u kojima oni iznose refleksije o smislu smrti za njihov

život i život općenito, kao i na njihove kritičke refleksije o općim stavovima o smrti u suvremenom društvu.

Uz navedene teorijske perspektive, u radu koristimo dosadašnja kulturnoantropološka istraživanja fenomena smrti na prostoru bivše Jugoslavije – Zorice Rajković (1988), Dunje Rihtman Auguštin (1988), Aleksandre Pavićević (2010), Jasne Čapo Žmegač (2009) – etnologinja iz Hrvatske i Srbije. Od velike pomoći pri izradi ovog rada bio je tekst Jasne Čapo Žmegač *Dva života i dvije smrti: Prilog antropologiji smrti i umiranja*, koja u njemu slijedi način na koji smrt istražuje Johannes Fabian. U njemu se Čapo Žmegač bavila pitanjima smisla, odnosno vlastitim doživljajem smrti bliskih osoba.

„[...] ovaj tekst korespondira sa starom, no još uvijek aktualnom kritikom istraživanja smrti u antropologiji, koju je Johannes Fabian formulirao 1972. godine. Autor je izložio tezu da su pristupi smrti izloženi parohijalizaciji i folklorizaciji – tj. da je od Tylora, Frazera, Boasa i Malinowskog antropologija napustila istraživanje smrti kao univerzalnog problema ljudskog postojanja i krenula prema istraživanju osobitih posmrtnih običaja i ceremonija, što je imalo za posljedicu napuštanje transcendentalne i univerzalne konceptualizacije problema i propust da se formulira teorijski plan pomoću kojega bi se disciplina uhvatila u koštac s izazovom smrti. Završetak individualnog života dobit će svoj puni problemski status, tvrdi autor, tek u antropologiji u kojoj su društvena realnost i subjektivna participacija u istoj nesvodiva konceptualna uporišta istraživanja (Fabian 2004)“ (Čapo Žmegač 2009, 149).

Slijedeći navedene primjere istraživanja smrti, suautorica je sa svojim kazivačima/cama razgovarala o smislu i utjecaju smrti bliskih osoba na njih same, ali i prisutnosti smrti u njihovim svakodnevnim životima. Istraživanje se sastojalo od deset dubinskih, polustrukturiranih intervjua. U njemu je, dakle, sudjelovalo 10 osoba iz Hrvatske, od čega je sedam žena i tri muškarca u rasponu godina od 28 do 60. Suautorica je nastojala obuhvatiti ljude različite životne dobi, no zbog same prirode predmeta istraživanja – refleksija o iskustvima smrti bliskih osoba i o vlastitoj smrtnosti – u istraživanje nisu uvrštena razmišljanja jako mladih, djece ni jako starih osoba, ali se zato sa sugovornicima razgovaralo i o njihovim vlastitim predodžbama o smrti u vrijeme kad su bili djeca i o predodžbama o smrti kod starijih osoba, uglavnom njihovih roditelja. Svi sugovornici imali su neposredno iskustvo smrti bliske osobe, pri čemu se u jednom slučaju radilo o smrti partnera, a u većini slučajeva o smrti roditelja, majke

ili oca pa onda i baka i/ili djedova. Ono što im je također svima zajedničko, jest činjenica da su rođeni i odrasli u urbanim područjima (u jednom slučaju radi se o Splitu, u ostalima je u pitanju Zagreb), ali je većina ipak, pokazat će se kasnije, imala neko iskustvo prisustvovanja pogrebu ili pogrebnim običajima u manjim ruralnim sredinama. Svi su sugovornici visoko obrazovane osobe s, valja napomenuti, sličnim svjetonazorom, u prvom redu u odnosu spram religijskog poimanja smrti. Drugim riječima, nitko nije vjerovao u neki oblik zagrobnog života i svi su bili stava da nakon smrti dolazi „ništa“, ali su pritom ili izrazili određenu „zabrinutost“ takvom situacijom ili im je bilo svejedno.

Usprkos uvriježenoj pretpostavci da iskren razgovor o smrti u ljudima izaziva emocionalni stres, pa samim time, i nelagodu (Graham-Wisener et al. 2022), razgovori su bili ugodni i iznenađujuće otvoreni, ali svakako na trenutke i vrlo emocionalno nabijeni. Sugovornici su više-manje svi ustvrdili kako razgovor o smrti nije nešto što redovito čine, ali su istovremeno bili zainteresirani za dijeljenje svojih iskustava i postavljanje vlastitih pitanja, pa su ovi razgovori nerijetko završavali dijalogom, u skladu s tvrdnjom da ovakve istraživačke teme uključuju i prisnost te dijeljenje osobnih iskustava sa sugovornicima (Hubbard et al. 2001; Dickson-Swift et al. 2007, u Perinić Lewis & Rajić Šikanjić 2021, 26). Na tom tragu, u istraživanje su uključena i osobna iskustva i predodžbe o smrti samih autora, pa je tako druga ovdje korištena metoda – autoetnografija, odnosno kombinacija autobiografije i etnografije, proizašla iz želje za reflektivnošću koja pretpostavlja svijest o nužnoj povezanosti autora s istraživanjem (Davies 1999, 72–73, u Anderson & Glass-Coffin 2016, 73). Sugovornici su potpisani inicijalima, a nakon transkripcije intervjua i njihove analize nastojali smo se fokusirati na one izjave koje će nam omogućiti bolji uvid u suvremena promišljanja o smrti i umiranju.

SHVAĆANJE SMRTI KROZ POVIJEST

Kako se kroz povijest mijenjao ljudski doživljaj svijeta, pretpostavka je da se mijenjao i doživljaj smrti i umiranja. Iako se često može naići na tvrdnju da sva živa bića umiru, ali jedino čovjek zna da će umrijeti, Morin (usp. 1981, 63) smatra kako i životinja ipak poznaje neku vrstu smrti. To je prije svega smrt kao posljedica napada drugih životinja, smrt koju donosi neka po život opasna situacija. Činjenica je da životinje, baš kao i ljudi, imaju urođeni nagon za preživljavanjem i za pretpostaviti je da se zbog njega javlja i strah od smrti koji je psihološka činjenica i sigurno je oduvijek postojao. Morin je bio mišljenja da je strah od smrti ipak bio mnogo slabiji u društvima u kojima se više vrednovao život kolektiva nego pojedinca.

On smatra da besmrtnost predstavlja potvrđivanje individualnosti i poslije smrti pa onda „tamo gdje se društvo potvrđuje na račun jedinke, i tamo gdje jedinka u isti mah doživljava to potvrđivanje snažnije od potvrđivanja svoje individualnosti, odbacivanje smrti i užasavanje od nje slabe i daju se potpuno suzbiti“ (Morin 1981, 45). Dakle, što je jača individualizacija, to je teže pojmiti postojanje svijeta kojeg nismo dio.¹ Iz toga se rađaju i dva osnovna ontološka pristupa smrti. „Prvotno kozmomorfno shvaćanje smrti jest shvaćanje smrti kao događaja praćenog novim rođenjem“ (Morin 1981, 121), pri čemu se osoba koja umire nakon smrti ponovno rađa kao novo živo biće; čovjek ili životinja i smisleno je ako na njega gledamo kao na svojevrsnu metaforu životnog kruga, tj. činjenicu da sva živa bića umiru, a nova se rađaju i to u svrhu opstanka vrste i evolucije. Stoga ne čudi što „ćemo to prastaro vjerovanje o smrti ponovno svuda otkrivati u najdubljim slojevima psihe današnjih ljudi“ (Morin 1981, 127). Nasuprot tome, „vjerovalo se i da mrtvi žive svojim osobnim životom, baš kao i živi“ (Morin 1981, 153). Ova shvaćanja i danas se nalaze u podlozi velikih svjetskih religija. Također, „smatra se da je u doba antike politička sloboda, tj. život u slobodi bio vredniji nego život po sebi, a smrt nije bila strašna ako se mijenjala za slobodu ili slavu“ (Petrović 2016, 51).

Usponom modernog načina života i mišljenja sve više se pojavljuju i na razumu zasnovane kritike besmrtnosti duše i polako se dolazi do „svjetovnog“ shvaćanja smrti. „U razvijenijim, urbanističkim civilizacijama, čije je glavno obilježje predstavljala složena privreda s kapitalističkim tendencijama, razvoj individualnosti otvorio je tri nove perspektive o poimanju smrti i onoga što ona donosi“ (Morin 1981, 232). Prema Morinu (usp. 1981) prva perspektiva omogućavala je vjerovanje u boga koji čitavoj jedinki, i njenom tijelu i njenoj duši, daruje besmrtnost; druga perspektiva omogućavala je vjerovanje u spasenje u kojemu su se duša ili ljudski duh mogli nadati nekoj vrsti besmrtnosti u stapanju s kozmičkim božanstvom, a treća perspektiva omogućavala je prihvaćanje skeptičnog, ateističkog stava pred smrću i tada se javlja uvjerenje u svetost života. Ako je život svet, onda njegova negacija, tj. smrt, automatski postaje nešto strašno. U doba kada sve više prevladava racionalni način mišljenja, pitanjima smi-

¹ Johannes Fabian (1972, 565) s druge strane tvrdi da „kritička antropologija ne može ponuditi ništa u prilog tezi da je povijest stavova spram smrti povezana s porastom individualizacije i personalizacije“. Teško aje dakle utvrditi što je ljudima u prošlosti smrt predstavljala u ontološkom ili striktno osobnom smislu, ali je moguće utvrditi promjenu ponašanja i rituala povezanih sa smrću. Ipak, za pretpostaviti je da se, bez obzira na univerzalni i transcendentni karakter ovog problema, s društvenim procesima nužno mijenjao i naš unutarnji stav spram smrti.

sla bavila se sve manje religija, a sve više filozofija. Iako „filozofija, kao što to Spinoza kaže, nije razmišljanje o smrti, nego razmišljanje o životu“ (Morin 1981, 285) ne može se o smrti misliti bez filozofije. Tako je za Heideggera smrtnost temelj egzistencijalne svijesti, a Hegel je, sukladno razvoju biologije u njegovo doba, a koja kaže da smrt jedinke predstavlja zakon života vrsta, došao do zaključka kako „smrt uvijek predstavlja poraz nečeg pojedinačnog, a pobjedu nečeg općeg“ (Morin 1981, 321). Filozofija će se tada odreći (a u nekim društvima to nikad neće učiniti) svake nade, odbaciti kao nemoguću besmrtnost bilo duše bilo duha, i naposljetku se okrenuti ništavilu, onom „ništa“ koje dolazi poslije smrti (usp. Morin 1981, 235). Naime, Kant je zaključio da individualna svijest predstavlja najvišu realnost, da ljudska misao ne odražava strukture stvarnosti i da je sva spoznaja ljudski proizvedena. Hegel je nastavio na tom tragu te „u radikalnom Hegelovu tumačenju zbiljnost svijeta postaje znanje svijesti o sebi, samosvijest“ (Petrović 2016, 89) koja postaje jedna od glavnih odlika moderniteta. Suočen s ovim novim spoznajama, čovjek se okreće samom sebi. Introspekcija i oslanjanje na samog sebe dovest će do jačanja individualizma te, samim time, potencijalne konfuzije jer „ako je sva spoznaja ljudski proizvedena, nikada ne možemo biti sigurni je li sve samo san ili izmišljotina i jesmo li spoznali pravu realnost i bitak“ (Petrović 2016, 87). Naravno, potreba da ljudi identificiraju sebe posredstvom drugih, u nekim ideologijskim i filozofskim razmišljanjima proizvodi nostalgичnu potreba za povratkom zajednici koja bi mogla nadići smrt svakoga pojedinačno, odnosno „onu smrt koja, onda kada je tek samo smrt pojedinca, nosi neizdrživ teret i urušava se u beznačajnost“ (Nancy 2003, 7). Povijest i, kasnije, političke ideologije pokušale su tada zauzeti centralno mjesto ljudskog postojanja i ponuditi nekakav smisao, no gubitkom povjerenja u velike ideologijske priče, gubi se vjera u realno uspostavljanje nekog budućeg utopijskog društvenog poretka:

„Ako u dijelu čovječanstva koje je naslijedilo kulturne i društvene tekovine moderne i tzv. Zapada možemo naći jednu univerzalnu i neospornu vrijednost koja je proizvod nekakvog prešutnog dogovora, onda bi to zasigurno bio život (biološki) i njemu pripadajuća sreća. Relativizacija svih najviših vrijednosti i kriza univerzalizma koja je, u tom kontekstu, nazvana *postmodernim stanjem* izgleda nije uzdrmla život kao najvišu vrijednost 'zapadnog' čovječanstva. Ono što je najavljeno kao kraj velikih priča ili kriza političkih ideja i ideologija nakon Drugog svjetskog rata, te pripadajuća kriza univerzalnih vrijednosti je, čini se, imalo oslobađajući učinak na vrijednost ljudskog života, svojevrsan

moralni imperativ koji je ostao neuzdrman svim tim krajevima i propastima“ (Petrović 2016, 47).

Vjerovanje u, metaforički rečeno, krajnje „ništa“ dalo je prostora više ili manje svjesnom shvaćanju da još samo kružni proces života (život po sebi) ima religijski potencijal za vječnost i besmrtnost (Petrović 2016, 87).

Pitanje je i tko ili što će ljudima nuditi odgovore u današnje doba, kada više ni ljudi koji će za sebe reći da su vjernici ne vjeruju slijepo u to da će nakon smrti otići u raj, jer ljudi definiraju cijeli svijet spram sebe, vjeruju u ono što vide, u ono što je prema njima stvarno i što se može obuhvatiti ovozemaljskim osjetilima. Zato je za ljude i vrijeme linearno, sve ima svoj početak, trajanje i kraj. Međutim, priroda ukazuje na drugačije poimanje odnosa života i vremena, da je vrijeme cirkularno, da je život krug i da ljudi ne zauzimaju centralno mjesto u sveukupnom gibanju prirodnih procesa. Godišnja doba se izmjenjuju, velike životinje jedu male životinje, velike životinje umiru i pretvaraju se u zemlju iz koje onda rastu biljke kojima se onda hrane male životinje. „Postoje dva vrlo jasna tumačenja života, život kao tijek postojanja od rođenja do smrti i život kao beskrajna transformacija“ (Palladino 2016, 3). Na tom tragu je i „utjeha“ koju nam nudi biologija, da smo jednostavno dio životnog ciklusa i da ono što uistinu živi vječno jesu geni. I dok je možda točno da „je smrt precijenjena. [...] Proces konfrontacije s promišljanjem života koji nema ‘mene’, ili bilo kojeg čovjeka u središtu je zapravo otrežnjujući i poučan proces“ (Braidotti 2007, navedeno prema: Palladino 2016, 20), čini se da malo ljudi utjehu pruža činjenica da će se njihova tijela razgraditi i stopiti s prirodom, suvremeni ljudi sa svojom izraženom povijesnom svijesću i sjećanjem ipak trebaju spoznaju da su baš *oni* važni, i da njihova singularna egzistencija koja se proteže od rođenja do smrti ima nekakav smisao.

Život je, dakako, sklop nekoliko različitih dimenzija postojanja, nije isključivo biološki ili politički i možemo ga promatrati iz dva ugla: kao organizam (na razini stanica) ili kao tijek događaja između rođenja i smrti, koji je podložan kulturnim interpretacijama ili moralnim odlukama (Fassin 2009, 48). Međutim, u biopolitičkom pogledu (i svijetu), život u velikoj mjeri ostaje neuhvatljiv za biopolitičke prakse, dok populacija jasnije predstavlja istinski cilj biopolitike (Foucault 2004b, navedeno prema: Fassin 2009, 46). Život tada postoji samo kako bi se sačuvao i reproducirao, on nije ni pravedan ni nepravedan, ni loš ni dobar, i kao takav nadilazi sferu ljudskoga i ulazi u područje neupitnog (Petrović 2016, 241). Jednom kada se život po sebi iskristalizirao kao najviše čovjekovo dobro, strukture moći transformirale su svoj način djelovanja iz odlučivanja o

životu i smrti u moć koja život gaji. Takva moć vrši pozitivan utjecaj na život, nastoji njime upravljati, optimizirati ga i multiplicirati, izlažući ga preciznim kontrolama i sveobuhvatnim propisima (Foucault 1978, 137), a manifestira se na dva načina: kao disciplina tijela (anatomo-politika ljudskog tijela) na razini pojedinca ili kao regulatorne mjere na razini populacije (biopolitika populacije). To u praksi znači da, s jedne strane, pojedinac radi na sebi s ciljem poboljšanja individualnog ili kolektivnog zdravlja ili života, a s druge strane, na razini populacije dolazi do razvoja demografije i ostalih metoda kontrole ljudske reprodukcije, zdravlja i smrtnosti. Svjedoci smo danas sveprisutnog diskursa, kako u obrazovnom sustavu i medijima tako i u znanstvenim krugovima, koji promiče život po sebi kao najviše čovjekovo dobro. Promiče se zdrav život, u fizičkom i psihološkom smislu, intenzivno se radi na produljivanju životnog vijeka, čemu je uvelike doprinio razvoj medicine, dok u isto vrijeme čovjek postaje 'osuđen sam na sebe'. Tako smo se odjednom našli u svijetu u kojem je, "u ime službenog cilja – dugog ugodnog života – zabranjeno ili strogo kontrolirano sve što je ugodno (pušenje, droge, hrana itd.)" (Žižek 2004, 507).

Biopolitika će ostati izvorom različitih teorija suvremenih mislioca koji pokušavaju objasniti današnje, postmoderno stanje. Za Waltera Benjamina to je vjerojatno, relativno nedavan, zadnji promašeni pokušaj oslabljene zapadnjačke tradicije da pronađe sveca izgubljenog u kozmološkoj nepristupačnosti (Agamben 1995, 35). Promašen, jer legitimno se ovdje zapitati ako se postavi život po sebi kao najviša vrijednost, namjesto boga ili čovjeka, što se time dobilo?

Baš kao što i u Foucaultovoj teoriji izostaju pitanja smisla života, i unutar antropologije u nekom trenutku dolazi do eliminacije transcendentnog i univerzalnog karaktera ovog problema. Smrt („po sebi“) prestaje biti temom antropološkog istraživanja; postoje samo pojedinačne smrti i oblici ponašanja povezanog sa smrću (Fabian 1972, 545).

KULTURNOANTROPOLOŠKI RAZGOVORI O SMRTI

Jedna od prvih suvremenih studija u Jugoslaviji, koju možemo nazvati antropologijom smrti bila je knjiga *Znamenje smrti* Zorice Rajković (1988). Knjiga govori o posmrtnim običajima postavljanja spomen-obilježja u obliku vijenca, križa, spomen-ploče ili spomenika na mjestima automobilskih nesreće na području bivše Jugoslavije. Izdana je 1988. godine te je „autorica u zaključku iznijela tezu da je suvremeno zapadnoeuropsko i američko shvaćanje smrti – za koje se sedamdesetih godina prošloga stoljeća tvrdilo da ga karakterizira poricanje smrti, nesposobnost da se

s njome suočimo, njezina nevidljivost – strano 'našim' ljudima (Rajković 1988, 106, navedeno prema: Čapo Žmegač 2009, 147). Budući da su se od osamdesetih godina prošlog stoljeća društva na području bivše Jugoslavije jako promijenila u političkom, ekonomskom i ideološkom pogledu, približavajući se zapadnoeuropskom modelu, možemo pretpostaviti da je to zapadneuropsko i američko shvaćanje smrti danas ipak nešto bliže ljudima u na prostoru bivše Jugoslavije. I sama spomen-obilježja o kojima piše Rajković sve se rjeđe mogu vidjeti uz prometnice u Hrvatskoj, a i sve se manje prakticiraju posmrtni običaji kao što je npr. bdijenje.

Iako cilj našeg istraživanja nije bila spoznaja u kojoj mjeri se još uvijek prakticiraju tradicionalni posmrtni običaji, lako je uvidjeti da rituali i religijske prakse polako nestaju iz svakodnevnog života ljudi koji žive u gradu. Potvrdili su nam to i neki naši kazivači koji su kao djeca doživjeli neki od tih običaja, iako uvijek u manjim ruralnim sredinama, a koji su isto tako ustanovili kako danas takvih običaja više nema.

„Bila sam na sprovodu od djeda kad sam imala deset godina i bilo je... njegov lijes je bio otvoren, jer je to takav običaj, i bio je smješten u posebnoj sobici u kući, i tamo je bilo bdijenje. I ja nisam uopće htjela ući unutra i vidjet to, al' me mama povukla i onda sam automatski to vidjela. Kad sam to vidjela prepala sam se jer stvarno izgleda ... situacija u kojoj je uređen i našminkan, al' vidiš da je to umjetno, da je šminka na njemu... nekako ko da spava, al' vidiš ipak da je to mrtvo tijelo. Ne znam da l' je to samo zato što znam da je, al' nije spokojno lice, nekako je neprirodno. Nikad neću tjerat djecu da vide tijelo. Rađe ću pamtiti svoje mrtve po lijepom, nekim stvarima koje smo prošli zajedno i njihovo lice kakvo imam u sjećanju. Kad se sjetim sad dede često mi zapravo dođe ta slika njega u lijesu. Mojoj mami je to bilo na drukčije, ona se na neki način tako s njim pozdravila, ona ga je i zagrlila i poljubila u obraz“ (L., 30).

Drugi kazivači su na sličan način govorili o nelagodi pri negdašnjem susretu s posmrtnim običajima u ruralnim sredinama i današnjem njihovom nestanku.

„Dida je... nije imo otvoren lijes nego, to je nekakva tradicija na otocima, da leži na krevetu jedan dan cijeli i onda primaš saučešća oko njega. U biti on je ležao u krevetu jedan cijeli dan i žena i djeca su sjedila pokraj njega i primala saučešća. To je nekakav čudni običaj, al' prestali su to raditi. Dugo su to tamo radili. [...] Imala sam nekakvih sedam, osam

godina i bilo je strašno jer je on već bio mrtav tipa dan dva i ladica već počela padat i zavezali su mu je s gazom da mu ne pada dolje i suluda je ta scena bila. Natjeraju ženu da stoji pokraj tijela, sulud koncept. Ona je valjda navikla bila na to, to je vidala cijeli život na otoku. Meni je to bio šok“ (M., 28).

„Vidjela sam maminu tetu dok sam imala četiri godine. Na selu, nisu još ni imali mrtvačnicu pa su mrtvaci bili otkriveni. To me se nije posebno dojmilo jer se sjećam samo njenog nosa, kak sam bila mala gledala sam odozdola i vidjela sam samo da joj strši nos, ali vidiš da se sjećam još uvijek toga, a imala sam samo četiri godine. [...] Tih običaja više nema, to se više ne radi i u Đurđevcu sad imaš mrtvačnicu, nitko ne drži otvorenog mrtvaca“ (M., 57).

Iz ovih je odgovora vidljivo da se takav događaj (susret s mrtvim tijelom) percipira u negativnom smislu, kao nešto što pripada nekim drugim vremenima i nešto što nisu nužno željeli doživjeti i mi bismo se mogli naći u iskušenju da „identificiramo neke suvremene reakcije na smrt, osobito one koje se čine iracionalnima, pretjerano ritualnima i životopisnima, kao ostatke ‘arhaičnih’ formi. Međutim, ista se poveznica može dati i za obrnuti argument: da ono što je krivo u odnosu modernog čovjeka spram smrti je izostanak ili potiskivanje ovih drevnih načina nošenja s prijetnjom“ (Fabian 1972, 552). Jedna od kazivačica i sama je došla do sličnog zaključka rekavši da je to „zapravo normalnije i prirodnije, ima neke ljepote u svemu tome i ono kak su se stariji pokapali u vrtu, imaš stalni podsjetnik na to, možda te to čini malo poniznijim i skromnijim. Možda je to *way to go*. Neugodno je, svima nam je neugodno, al to su nam napravili da nam bude neugodno. Zašto ne bi bila poanta upravo to, svi se dođu pozdravit, vidjet zadnji put? Zašto smo oko toga napravili takav tabu?“ (M., 57).

Jer koliko god se trudili smrt odvojiti od svakodnevnog života, o smrti i dalje ostaje istovremeno nemoguće razmišljati i ne razmišljati. „Za ljudska bića, smrt je kvintesencijalno kozmičko pitanje, ono koje nas sve potiče da se suočimo s ultimativnim pitanjima o tome što znači biti – i prestati biti – čovjekom“ (Verdery 1999, 31).

I istraživačica, suautorica često je razmišljala o vlastitoj smrtnosti i smrti drugih bliskih osoba:

„Sjećam se perioda svog života kad sam to i sama osvijestila. Imala sam otprilike devet godina i razmišljati o tome bilo je teško, bilo je nemoguće pojmiti to ništavilo i pomiriti se s činjenicom da sve što postoji jednog

dana više neće postojati. Taj osjećaj, koji je bio posljedica nemogućnosti uma jednog čovjeka, jednog djeteta da pojmi smrt, za mene je uvijek bio sličan osjećaju koji se javljao kad bih pokušavala shvatiti veličinu svemira. Moja majka uvijek je to objašnjavala rečenicom: 'Kako nisi postojala prije nego što si se rodila pa te nije bilo briga tako nećeš postojati ni kad umreš', međutim, takvo objašnjenje svakako nije bilo previše utješno.'

Očigledno je da nitko ne bira hoće li se roditi ili ne, hoće li postojati ili ne. Utjehu pred anihilacijom vlastita postojanja mogao bi dati osjećaj zajedništva u vlastitoj a opet zajedničkoj smrtnosti, spoznaja da ne umireš samo ti, nego umrijeti mora svatko, ali „tko bi se usudio cviliti zbog smrti kad nad svim ljudima lebdi to prokletstvo?“ (Morin 1981, 34). Tako na svakome ostaje da se sam nosi s egzistencijalnim pitanjima.

„Moderno doba predano je radilo da zatvori krug vremena ljudi i njihovih zajednica u besmrtno zajedništvo u kojemu smrt, na kraju, gubi besmisleni smisao kojeg bi trebala imati – i kojeg ustrajno i ima. Dakle, mi smo osuđeni, odnosno prije prinuđeni tražiti taj smisao preko smisla smrti drugdje a ne u zajednici. No taj poduhvat je apsurdan (to je apsurdnost misli o individui). Smrt je nedjeljiva od zajednice, jer zajednica se upravo prevladava smrću – i obratno“ (Nancy 2003, 20).

Kao što se može pročitati, filozof J. L. Nancy ističe da se u modernom dobu, besmisao umiranja pokušao poništiti različitim idejama o zajedništvu u smrti², u kojima individua nestaje u činu kolektivnog uništenja da bi zatim „vječno“ živjela u zajednici mrtvih. Nasuprot takvim predodžbama, on podastire ideju o zajednici koja se manifestira upravo u činu „besmislene“ i „apsurdne“ smrti, činu umiranja bez višeg smisla. Jer upravo zbog toga što su ljudska bića konačna, i zbog toga što ljudi žive s pogledom na druge koji umiru, oni imaju nasušnu potrebu da „žive u drugima“, u zajednici.

Stoga, čovjek se teško može sam nositi sa smrću, jer ju ne može objasniti. Ljudi s kojima je suautorica razgovarala u sklopu ovog istraživanja izražavali su skeptičan stav prema smrti, tvrdeći da ne vjeruju u neki oblik zagrobnog života. Oni uglavnom vjeruju da je smrt kraj egzistencije nakon čega slijedi „ništa“:

---

² Shakespearova tragedija o Romeu i Juliji je paradigmatika u tom smislu.

„Koncept raja mi je jako privlačan al' mi je i jako teško povjerovat' u to. Mislim da kad umreš to je to, nema te“ (L., 30).

„Kad mi je umrla mama, ja sam stalno ponavljala da bi mi bilo tisuću puta lakše da imam nekakav sustav vjerovanja, bilo kakav. Jer ovo... ne ostane ti ništa, ostane ti praznina, tupilo, crna rupa. A da imam bilo kakav sustav vjerovanja, raj i pakao, reinkarnacija bilo šta bilo bi mi puno lakše. Jer mozak ti sam bježi na te neke eksplanacije u teškim trenucima. Ja sam prvih par dana zamišljala pod šokom, neka ptičica je tu dolazila... i da je to moja mama, mozak ti prirodno ide prema tome da si nešto objasni, da si napraviš smisao u besmislu. To je strah od smrti“ (M., 28).

„Mislim da je tamo ništa, ne fali mi religijski moment. Kad me neće biti neće me biti nikom ništa. To je nekim ljudima važno da ostane nešto iza njih, ja nisam od tih. Očito je ta ideja o zagrobnom životu došla od ljudske nemogućnosti da shvate da nema ničega nakon smrti, a i želje da ipak nešto bude“ (M, 57).

„Ja mislim, tj. nadam se da je vrijeme relativno i da trenutak smrti zapravo traje vječnost, da ostaneš u tom trenutku zauvijek. Ali opet i to valjda mora završiti“ (V., 60).

Također, u razgovoru sa svojim kazivačima, uvidjela je da ljudi ipak traže neki smisao u smrti bliskih osoba, odnosno često govore kako im je taj događaj pomogao da uvide što je u životu važno ili da ih je učinio boljim osobama:

„Do tad sam bila puno plašljivija, nisam se usudila puno stvari, zauzet se za sebe, danas to više nemam. Svjesna sam koliko kratko mogu bit u ovom životu. Ona grozna narodna 'svako zlo za neko dobro', stvarno ima nešto u tome. Ne može ti se tako nešto desiti a da baš nimalo ne utječe na tebe, moraš izvući nešto pozitivno iz toga. A može se, to me iznenadilo“ (L., 30).

„Sad sam trenutno u fazi gdje mi ništa nema smisla, neposredno nakon smrti sam imala osjećaj strašne prolaznosti, kratkoće, nestajanja svega. Ali vidjela sam i neku ljepotu u tome. Više me natjeralo da razmišljam o tome što je bitno u životu. Jako me nisu doticale nebitne stvari al sad manje, kako vrijeme prolazi. [...] Sigurno mi je dalo neku dubinu, koju možda drugi nemaju“ (M., 28).

Ova dva posljednja kazivanja upućuju da doživljaj smrti može inicirati

promjene na osobnoj razini³ kod ljudi kojima svijest o vlastitoj smrtnosti potiče osjećaj odgovornosti za vlastiti život i odabir onoga što bismo mogli imenovati dobrim životom primjerenim karakteru i sposobnostima osobe.

Jer upravo svijest o ograničenosti i neponovljivosti vlastita života, otvara prostor za prosudbu o tome što je važno a što nevažno, kao i prostor za istinsku etičku odgovornost i odluku o onome što svatko smatra kvalificiranim, dobrim životom, a ne naprosto životom po sebi. Ovim kazivanjima mogli bismo pridodati i osobno iskustvo suautora kojeg je svijest o vlastitoj konačnosti natjerala na promjenu fakulteta i životnog poziva:

„Nakon završetka srednje škole nisam puno razmišljao što ću dalje u životu i koji je fakultet primjeren mojim interesima i sposobnostima, nego sam jednostavno odabrao fakultet i zanimanje za koje mi se u tom trenutku činilo da će mi osigurati buduće materijalno blagostanje. Izabrao sam fakultet elektrotehnike i računarstva. Ali nakon nekoliko godina studiranja upao sam u svojevrсну krizu i počeo sam aktivno propitivati svoju odluku jer sam uvidio da me sadržaj studija dovoljno ne motivira. Jedan dan sam jednostavno zamislio buduću scenariju u kojem ću cijeli život biti primoran raditi stvari o kojima sada samo učim. Ta spoznaja mi je bila neizdrživa. Ali ona me je motivirala da razmišljam o promjeni studija i životnog poziva te pronalasku nekog novog zanimanja koje će više odgovarati mojim interesima i karakteru.“

Ako nas svijest o vlastitoj smrtnosti tjera da preuzmemo odgovornost za vlastiti život i da nalazimo vlastitu verziju dobrog života, ona istodobno pridonosi otvaranju mogućnosti za preuzimanje odgovornosti i za javni, politički život, za život u zajednici. Jer želja za vlastitom verzijom dobrog života i realizacija tog cilja podrazumijeva život u zajednici koja to omogućava, što opet implicira preuzimanje odgovornosti i za

---

³ Nekoliko kazivača je utvrdilo da ih je iskustvo smrti drugih promijenilo na način da im je podarilo veću smirenost i životnu snagu:

„Danas mi je lakše nositi se s vlastitom smrtnošću, ne znam da l' bi danas razmišljala tako da nisam već izgubila par bliskih ljudi. Jer nikad prije nisam razmišljala o tome, ono tipično to se događa drugima. I onda to stvarno proživiš i teško je al' prizemljilo me i osnažilo“ (L., 30).

„To je nekako išlo... davno sam shvatila da sam smrtna, besmrtni su samo mladi ljudi, misle da su besmrtni, razmišlja se o tome, to ti je jasno i onda.. postane ti to normalno. Mislim da se manje bojim i mislim da se stari ljudi, baš stari, uopće ne boje smrti. Vidim i druge ljude, to je možda i logično, sve ih manje interesira bilo što, ne zanima ih čitanje ni TV. Prijateljičina mama sjedi na klupi i samo gleda, veli ona da je čisti zen. Njoj je nekak dobro tako, sama sa sobom“ (M., 57).

političko uređenje i javnu, političku stvar. Ako prihvatimo mišljenje da je suvremenim društvima iskustvo smrti sve više prognano iz života ljudi, i da je u njima cilj života sve više život sam – tjelesno zdravlje, fizička kondicija i naprosto njegovo što duže trajanje. Onda se u takvim društvima sve više gube uvjeti da veći broj ljudi donosi etičke odluke o vlastitom načinu života kao i političke odluke o načinu života u zajednici. Naravno, ta situacija ne briše potpuno bilo kakvu odgovornost, građani se sve više smatraju naprosto disciplinarnim subjektima, odgovornima za vlastito zdravlje, dok su odluke o tome što je dobro za sve prepuštene upravljačima. Drugim riječima, izbjegavanje smrti u suvremenim društvima ima za posljedicu nemogućnost ostvarivanja političke autonomije i slobode. Iz ove perspektive gledano onda se čini mnogo razumljivijim poznati Foucaultov uvid:

„To što se smrt tako pažljivo izbjegava ima manje veze s novom anksioznošću koja čini smrt nepodnošljivom našim društvima nego s činjenicom da strukture moći nisu uspjele pobjeći od smrti. Sada kada se radi o životu, kroz njega moć uspostavlja svoju dominaciju; smrt je granica moći, trenutak koji joj izmiče; smrt postaje najtajniji aspekt postojanja, 'najprivatniji'“ (Foucault 1978, 138).

U ovom smo poglavlju pokazali da neposredno iskustvo smrti ljude motivira da razmišljaju o vlastitom životu, da prepoznaju ono što im je u njemu važno, kao i da steknu novu životnu snagu i mudrost.

PRISUTNOST SMRTI U SVAKODNEVNOM ŽIVOTU

Za razliku od generalnog uvida da je smrt nestala iz svakodnevnice modernih ljudi, jer bližnji uglavnom umiru sami u društvenim institucijama, bolnicama i staračkim domovima, prema iskustvima kazivača/ica, u Hrvatskoj i Zagrebu, često se ljudima u terminalnim stadijima bolesti dozvoljava odlazak kući iz bolnica kako bi zadnje trenutke proveli s najbližima. Smrt bližnjih kod kuće je najčešće opisivana kao mučno iskustvo, iz kojeg su se kazivači trudili izvući ipak nešto pozitivno. Međutim neki su ipak potvrdili da im je lakše što nisu osobno svjedočili posljednjim trenucima bliskih osoba, npr. roditelja:

„Drago mi je zapravo, mislim traumatično je bilo i strašno za podnijet, al' mislim da bi mi bilo jednako strašno da je umrla u nekakvoj bolnici, da su me samo nazvali da je umrla. U jednu ruku mi je drago što je umrla doma, što smo bile zagrljene. To mi je drago, ali je teško i mor-

bidno možda. Morbidno u smislu da nije uobičajeno. [...] Bila bi sama s medicinskim osobljem, ovako je bila doma i to mi je drago i bilo bi mi skroz drago da nije imala takve užasne bolove. I znam da je i njoj sigurno bilo drago što sam i ja tu bila i mama i što je doma u svom krevetu. Žao mi je samo što bi u bolnici dobila nekakvu... manje bi ju bolilo" (M., 28).

„Mamu bi rađe da nisam vidio mrtvu jer nije izgledala najbolje. Rađe bi da sam ju zapamtio živu nego mrtvu. Oprostio sam se od nje prije nego je umrla dok je još znala tko sam ja i dok me prepoznavala. Bila je u staračkom domu, išli su mi je pokazat, a ja to nisam tražio. Mogla me pitat, ona je rekla dođite sa mnom, ja sam mislio da trebam, ne znam, sredit administraciju. [...] Jer utisne se ta slika u memoriju" (V., 60).

„Oni su u bolnici umrli, nisu nas ni pitali dal ih želimo vidjeti. Možda i jesu, to se više ne sjećam al ne bi sigurno to htjela" (M, 57).

U isto doba kada je Foucault razvijao teoriju biopolitike, postalo je popularno tvrditi kako moderni čovjek potiskuje promišljanje smrti i njegov (be)smisla no „čini se da sociolozi i psiholozi kojima je 'potiskivanje' smrti centralna tema istraživanja koriste iste argumente kao i kršćanski teolozi koji lamentiraju o indiferentnosti spram smrti kod modernog čovjeka" (Fabian 1972, 552) te da je ta interpretacija „više vođena interesima zapečaćivanja nestanka utjecaja religijskih institucija nego empiričkim činjenicama" (Fabian 1972, 552). Tijekom ovog istraživanja nismo primijetili da je smrt nešto o čemu ljudi ne razmišljaju, ali su se svi istovremeno složili da u pravilu o tome ne razgovaraju s drugima. Bilo da je riječ o smrti bliskih osoba ili promišljanju vlastite smrtnosti, uglavnom su bili stava da bi tako teškom temom druge naprosto bespotrebno opteretili. Jedna od kazivačica čak je dobila pritužbu od prijateljice na to što „priča samo o smrti, a to je deprimirajuće" neposredno nakon majčine smrti. Na pitanje o promišljanju vlastite smrtnosti dobili smo odgovore poput: „Nije da mi je to nešto što skrivam, daleko od toga al' jednostavno rijetko kad uopće pričamo o takvim stvarima u društvu" (L., 30), ili „Ja inače svoje teške trenutke volim proživljavat sama iz jednostavnog razloga što ne želim opterećivat sebi bliske ljude sa svojim problemima" (M., 57). Smrt, dakle, nije nestala i ona je (i uvijek će biti) sastavni dio svačijeg života. Ono što se dogodilo je zapravo prelazak smrti iz sfere javnog u sferu privatnog i intimnog.

Ako bismo tu činjenicu poopćili onda bismo mogli reći da u suvremenim društvima u kojima postoje snažni biopolitički upravljački mehanizmi, i u kojim prevladavaju tendencije k sve većoj individualizaciji života

i djelovanja⁴, ljudi svojom smrću ili patnjom ne žele opterećivati druge. Ako ljudi misle da bi to bilo opterećenje za drugoga, onda je to vjerojatno stoga što društveni uvjeti tjeraju ljude da se uglavnom sami brinu o vlastitoj egzistenciji i vlastitim problemima, bez podrške zajednice i nekakve kolektivne solidarnosti. Kolokvijalno rečeno, „svatko ima svoje probleme i ne želi se nositi s ničijim teškim situacijama, osim sa svojim jer sa svojim mora“. Uz nestanak vjerovanja u život nakon smrti, smrt tako postaje iznimno opterećujućom temom o kojoj se ne razmišlja i ne raspravlja. Također, ako se neposredno doživi, iskustvo smrti se doživljava i opisuje kao mučno. O smrti se može čitati u medijima, ali tada se ona događa nekom drugom i ne nosi sa sobom emocionalni teret kao razgovor s nekim bliskim u procesu tugovanja. Nekakvo olakšanje mogu osigurati psiholozi i terapeuti koji mogu pokušati ponuditi nekakvu „utjehu“.

Ukratko, u takvim društvima „...smrt postaje najtajniji aspekt postojanja, 'najprivatniji'“ (Foucault 1978, 138), gotovo na granici srama. Takvo tabuiziranje smrti još je više vidljivo u slučajevima kada se radi o svojevrsnom odstupanju od norme, nepoštivanju pravila. To, dakako, uglavnom vrijedi za samoubojstvo, ali i u slučajevima kada je uzrok smrti bolest poput raka. Iako dan-danas točan uzrok karcinoma nije poznat, opće prihvaćeno stajalište, o kojem se svakodnevno može pročitati u medijima jeste da su za velik broj slučajeva ove dijagnoze glavni krivac upravo loše životne navike. Jedna od mojih kazivačica tako je, na neki način opravdavajući smrt bliske osobe oboljele od karcinoma rekla: „Da znaš kako je živio, ne bi te čudilo“ (N., 31). Osoba suočena s ovom dijagnozom mora se, dakle, paralelno nositi, ne samo sa samom bolešću i možebitnom lošom prognozom, već i s osudom okoline, ali i vlastitom grižnjom savjesti. Tako se npr. u tekstu Jasne Čapo Žmegač *Dva života i dvije smrti: Prilog antropologiji smrti i umiranja*, a kojeg je temeljila na neposrednom iskustvu smrti oca i majke, majka (oboljela od raka) teže nosila s procesom umiranja dok „za razliku od majke, otac nikad nije požalio što umire. On je, na izvjestan način, bio intiman sa smrću (usp. Aries 1989, 29) i onda kad je o njoj govorio i kad se počela približavati“ (2009, 163).

Ranije spomenuti nedostatak komunikacije i prenošenja vlastitih doživljaja smrti i razmišljanja o smrtnosti tj. svojevrsna društvena zabrana, cenzura ili, bolje rečeno, samocenzura razgovora o smrti, jako je zasme-

---

⁴ „[...] jedna od osobitih značajki modernog doba jest sve veća međupovezanost dvije krajnosti širenja i intencionalnosti: s jedne strane globalizirajućih utjecaja i s druge strane osobnih sklonosti...“ (Giddens 1991, 1; navedeno prema: Castells 2002, 20).

tala jednu od kazivačica koja je zatim iznijela i vlastitu kritiku takvoga društva:

„Sa svojom smrtnošću se uopće nisam stigla tolko baviti jer sam se bavila s njom. Mislim da uopće nisam spremna na to, ni na koji način, da se uopće ne mirim s tim, da mi nije ništa lakše. Mislim da je to možda za to što mi kao društvo uopće nemamo normalan odnos prema smrti, stalno je guramo od sebe, ili je senzacionalizirana u pop kulturi, a u stvarnom životu ju guramo što dalje od sebe, to umiranje u bolnicama, groblje van grada, jedan datum u godini je posvećen mrtvima, totalno nekakav uvrnut odnos s tom smrti. Imam osjećaj da totalno nismo u doticaju sa svojom ljudskom prirodom, sa svojom stvarnošću“ (M., 28).

Filozof Jean-Luc Nancy je, baveći se odnosom smrti i antropološki shvaćenog fenomena života u zajednici, a pozivajući se na radove Georges-a Batailla, utvrdio izravnu vezu između iskustva smrti bližnjega i manifestacije zajednice. Ako sažmemo njegovo mišljenje o fenomenu smrti, možemo utvrditi da, koliko god paradoksalno zvučalo, zanemarivanje smrti i težnja k besmrtnosti individualnog života narušava život zajednice kojeg živi (čovjek) doživljava u smrti drugoga. Jer u smrti drugoga živi više ne može opstojati samostalno nego sam van sebe, u ekstazi koja je manifestacija zajednice:

„Zajednica se objavljuje u smrti drugoga – prema tome, ona se uvijek objavljuje drugome... Zajednica svojim članovima oprisućuje njihove samrtničke istine (što isto tako znači da nema zajednice besmrtnih bića; moguće je zamisliti bilo društvo, bilo zajedništvo besmrtnih bića, ali ne i zajednicu). Ona je oprisućenje konačnosti i neiskupivog ekscesa koji čini konačni bitak: njegova smrt, ali isto tako njegovo rođenje, jedino mi zajednica oprisućuje moje rođenje, a s njom i nemogućnost da ponovo prođem kroz njega, kao ni da prekoračim svoju smrt (‘Ako vidi bližnjeg svog kako umire, živi ne može više opstojati nego samo van sebe, (Bataille)“ (Nancy 1996, 22).

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje bilo je ograničeno na ljude koji su rođeni i žive u urbanim sredinama, koji više ne prakticiraju tradicionalne posmrtno običaje i koji imaju svjetovan, skeptičan stav o smrti, odnosno, ne vjeruju u nijedan oblik zagrobnog života. U članku smo predstavili njihove dojmove i refleksije o neposrednom iskustvu smrti i o smrti općenito. Dio kazivača

je ipak bio svjedokom nekih tradicionalnih posmrtnih praksi, poput izlaganja mrtvaca i bdijenja. Takve običajne prakse i susret s mrtvim tijelom uglavnom su vrednovali negativno, kao nešto što pripada nekim drugim vremenima i nešto što nisu nužno željeli doživjeti. Svi sugovornici su imali neposredno iskustvo smrti bliske osobe, ali ne i iskustvo njihova umiranja. Smrt bližnjih kod kuće je najčešće opisivana kao mučno iskustvo. Nekoliko kazivača našlo je smisao u smrti bliskih osoba, jer im je taj događaj pomogao da uvide što je u životu važno, podario im je veću životnu snagu ili ih je učinio, po njihovim riječima, „boljim osobama“. Tijekom ovog istraživanja primijetili smo da je smrt nešto o čemu ljudi razmišljaju, ali su se svi istovremeno složili da u pravilu o tome ne razgovaraju s drugima. Bilo da je riječ o smrti bliskih osoba ili promišljanju vlastite smrtnosti, uglavnom su bili stava da bi tako teškom temom druge naprosto bespotrebno opteretili. To iskustvo izbjegavanja govora o smrti na tragu je Foucaultova uvida da u društvima reguliranim biopolitičkim tehnologijama upravljanja smrt postaje najtajniji, „najprivatniji“ aspekt postojanja. Čini se da teorija biopolitike, koju smo ovlaš prezentirali u članku, dobro korespondira s iskustvima kazivača i prevladavajućom društvenom situacijom. Naime, kazivači su potvrdili da se u javnim diskursima često pojavljuju sadržaji koji imaju za cilj promicanje zdravog života i odgađanja smrti. Izgleda da je nestankom modernih ideologija iz društvenog života i širenjem mišljenja da je smisao života u životu samom, smrt prešla iz javne sfere u intimnu. I naši sugovornici su nam potvrdili da o njoj ne razgovaraju često niti vide smisao u pretjeranom razmišljanju o njoj. Drugim riječima, to vodi k tome da se svatko sa smrću nosi sam, te da smrt postaje nešto sasvim intimno, nevidljivo, dok diskursi koji promoviraju zdrav, dugovječan život istodobno postaju sve više javno vidljivi. Ono čime se također nismo previše bavili jeste reprezentacija smrti u medijima, sugovornici su u nekoliko navrata utvrdili da se u medijima smrt (kao i sve drugo) senzacionalizira te su svi ljudi s kojima smo razgovarali rekli kako takve stvari redovno čitaju, jer su im iz nekog razloga zanimljive. Ali iz razgovora se dalo zaključiti da im je smrt zanimljiva dok nisu direktno emocionalno involvirani. Kada jesu, onda razgovor i mišljenje o njoj postaju naporni i teški. Cilj biopolitike trebao bi biti zdraviji život i bolja smrt, no pitanje je što smrt čini ljepšom? Je li to ona koja nastoji što manje opteretiti drugoga ili je to ipak smrt u krugu onih koje volimo, ili u solidarnoj zajednici?

„Možda treba naučiti da su zajednica, smrt, ljubav, sloboda i singularnost podjednako nazivi za 'božansko' budući da ga one zamjenjuju –

ali ne i preuzimaju i oživljavaju – i budući da u toj zamjeni nema ničeg antropomorfičkoga niti antropocentričkoga, te da ne vodi k tome da 'božansko' postane ljudskim" (Nancy 1996, 17).

Literatura

- Agamben, Giorgio. 1995. *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*. Torino: Giulio Einaudi editore s.p.a.
- Anderson, Leon & Bonnie Glass-Coffin. 2016. „I Learn By Going: Autoethnographic Modes of Inquiry“. U *Handbook of Autoethnography*, prir. Stacy Holman Jones, Tony E. Adams & Carolyn Ellis, 57–83. London: Routledge.
- Braidotti, Rosi. 2007. „Biopower and Neco-politics: Reflections on an Ethics of Sustainability“ *Springerin* 2: 18–23.
- Davies, C. A. 1999. *Reflexive ethnography: A guide to researching selves and others*. London: Routledge.
- Dickson-Swift, Virginia, Erica L. James, Sandra Kippen & Pranee Liamputtong. 2007. „Doing Sensitive Research. What Challenges Do Qualitative Researchers Face?“ *Qualitative Research* 7 (3): 327–353.
- Castells, Manuel. 2002. *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2009. „Dva života i dvije smrti: Prilog antropologiji smrti i umiranja“. U *Izazov tradicijske kulture – svečani zbornik za Zoricu Vitez*, ur. Naila Ceribašić & Ljiljana Marks, 147–170. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Esposito, Roberto. 2008. *Bíos: Biopolitics and Philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota.
- Fabian, Johannes. 1972. „How Others Die – Reflections on the Anthropology of Death“. *Social Research* 39 (3): 543–567.
- Fabian, Johannes. 2004. „How Others Die: Reflections on the Anthropology of Death“. U *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader*, prir. Antonius C. G. M. Robben, 49–61. Malden: Blackwell Publishing.
- Fassin, Didier. 2009. „Another Politics of Life is Possible“. *Theory Culture Society* 26: 44.
- Foucault, Michel. 1978. „Right of Death and Power over Life“. U *The History of Sexuality I*. New York: Pantheon Books, 133–161.
- Foucault, M. 2004. *Naissance de la biopolitique: cours au Collège de France 1979*. Paris: Hautes Etudes, Gallimard-Seuil.
- Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self-identity: Self and Society in the late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Graham-Wisener, L., A. Nelson, A. Byrne, I. Islam, C. Harrison, J. Geddis & E.

- Berry. 2022. „Understanding Public Attitudes to Death Talk and Advance Care Planning in Northern Ireland Using Health Behaviour Change Theory: a Qualitative Study“. *BMC Public Health* 22. <https://bmcpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12889-022-13319-1> (pristupljeno 16. 10. 2022).
- Hubbard, Gill, Kathryn Backett-Milburn & Debby Kemmer. 2001. „Working with Emotion. Issues for the Researcher in Fieldwork and Teamwork“. *International Journal of Social Research Methodology* 4 (2): 119–137.
- Ingold, Tim. 2018. *Anthropology, Why it Matters*. Polity Press.
- Morin, Edgar. 2005. *Čovjek i smrt*. Zagreb: Scarabeus-naklada.
- Nancy, Jean-Luc. 1996. *Dva ogleđa: Razdjelovljena zajednica, O singularnom pluralnom bitku*. Zagreb: Arkzin.
- Palladino, Paolo. 2016. *Biopolitics and the Philosophy of Death*. London: Bloomsbury.
- Pavićević, Aleksandra. 2010. *Vreme (bez) smrti*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Perinić Lewis, Ana & Petra Rajić Šikanjčić. 2021. „Plačimo, plačimo u tišini, umrimo, umrimo u samoći: promjene praksi tugovanja i pogreba u vrijeme pandemije bolesti COVID-19“. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 58 (1): 19–40.
- Petrović, Duško. 2016. *Izbjegništvo u suvremenom svijetu*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Rajković, Zorica. 1988. *Znamenje smrti*. Rijeka: Zavod za istraživanje folklor.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1988. *Etnologija naše svakodnevnice*. Zagreb: Školska knjiga.
- Verdery, Katherine. 1999. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Žižek, Slavoj. 2004. „From Politics to Biopolitics... and Back“. *The South Atlantic Quarterly* 103 (2/3): 501–521.

Примљено / Received: 18. 04. 2022.

Прихваћено / Accepted: 17. 11. 2022.

АЛЕКСАНДАР АНТУНОВИЋ

Музеј Војводине, Нови Сад

antunaleksandar@gmail.com

Тамбурашка пракса као нематеријално културно наслеђе

Рад представља покушај да се на примеру тамбурашке оркестарске традиције у Србији дефинишу они елементи који једну музичку праксу смештају у концепт нематеријалног културног наслеђа. У раду су презентовани резултати истраживања обављеног приликом процеса пријаве тамбурашке праксе у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Републике Србије, који дају одговоре на питања које су то заједнице које овај елемент сматрају својим нематеријалним културним наслеђем и делом властитог идентитета. Рад, такође, садржи анализу сакупљених теренских и архивских података и теоријски приступ елементу, на основу којих су одређени остали фактори и карактеристике које га чине нематеријалним културним наслеђем. Један део рада представља кратак осврт на концепт планирања и спровођења мера заштите елемента нематеријалног културног наслеђа на примеру тамбураштва.

Кључне речи: идентитет, музика, нематеријално културно наслеђе, тамбурашка пракса

Tamburitza Practice as an Intangible Cultural Heritage

In the paper, through the example of the tamburitza orchestra tradition in Serbia, the elements that place musical practice in the concept of intangible cultural heritage are defined. The results of the research conducted during the application process of the tamburitza practice in the National Register of Intangible Cultural Heritage of the Republic of Serbia are presented. The

research provided answers to the questions of which communities consider the tamburitza practice as their intangible cultural heritage and part of their identity. The paper contains an analysis of collected field and archival data and a theoretical approach to the element on the basis of which the other factors and characteristics that make it an intangible cultural heritage were determined. The final part of the paper contains a brief overview of the concept of planning and implementation of measures to protect the element of intangible cultural heritage in the example of the tamburitza playing.

Key words: identity, music, intangible cultural heritage, tamburitza practice

Овај рад има за циљ да анализом резултата истраживања дефинише факторе који одређену музичку праксу чине елементом нематеријалног културног наслеђа, на примеру тамбураштва. Полазим од становишта да је за разумевање и контекстуалну анализу елемента који представља нематеријално културно наслеђе од важности разумети и увидети чиниоце који повезују елемент и колективне идентитете. Стога је у првом делу рада стављен акценат на основе идентитетског позиционирања елемента, то јест одређење колективних идентитета у чијим процесима тамбурашка пракса данас има улогу, са акцентом на простор обрађен у истраживањима, док се други, већи део анализе односи са маркирање осталих карактеристика елемента који га чине нематеријалним културним наслеђем. Текст садржи и краatak осврт на планиране мере заштите елемента.

Крајем 2019. године, на иницијативу Етнолошког одељења Музеја Војводине, покренута је процедура пријаве тамбурашке праксе у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Републике Србије. Као кустос Музеја Војводине директно сам учествовао у процесу пријаве елемента. Израда апликационог документа заједно са исправкама и допунама трајала је до октобра 2021, када се овај елемент нашао на Националној листи нематеријалног културног наслеђа. У процесу номинације обухваћени су сви видови тамбурашке традиције и уметности у којима се она данас испољава у Србији, са акцентом на оркестарско музицирање, што представља једну од базичних карактеристика овог културног елемента. Представљене су две димензије тамбураштва – институционализована и неинституционализована пракса (Ranisavljević 2011, 110), са фокусом на начине преношења његових нематеријалних сегмената. Упис је реализован сарадњом више установа – Музеја Војводине, Факултета музичких уметности у Београ-

ду и Музиколошког института САНУ, уз комуникацију и интеракцију са носиоцима елемента на појединачном и удруженом нивоу. Поред наведених установа, један од предлагача био је и Савез тамбурашких друштава Војводине, који је као кровно тамбурашко удружење имао важну улогу медијатора између носилаца и стручног тима.

Стручни тим, окупљен са циљем уписа елемента у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа спровео је истраживање у периоду од 2018. до 2021. године. Тематске целине у истраживачком процесу биле су прилагођене потребама израде апликационог обрасца за регистрацију елемента и притом су утврђени сви облици у којима се тамбурашка пракса испољава данас, као и њени материјални и нематеријални елементи. Прикупљање потребног материјала спроводено је интервјуима са представницима елемента, носиоцима институционализоване и неинституционализоване тамбурашке праксе из Руме, Суботице, Новог Сада, Дероња, Кикинде и Шапца и писменом комуникацијом са представницима једног броја тамбурашких друштава. У раду је анализирана грађа са теренских истраживања која илуструје тренутно стање елемента и перцепцију коју носиоци имају о тамбураштву у процесу идентитетског позиционирања. Осим теренског приступа, шири истраживачки процес подразумевао је увид у досадашњу мултидисциплинарну стручну литературу и релевантну архивску и публицистичку грађу. Део материјала презентованог у овом тексту представља резултат комплекснијег истраживања односа тамбурашке праксе и локалног идентитета, што је тема моје докторске дисертације у изради.

Осим регистрације тамбурашке музичке традиције као нематеријалног културног наслеђа, овај пројекат резултирао је и другим достигнућима, када је у питању истраживање, бележење, промоција и научни приступ елементу. Свеобухватним истраживањем маркирани су фактори који угрожавају овај елемент и дефинисане мере заштите планиране од стране предлагача – културних и образовних установа и носилаца елемента. Тамбурашка музичка традиција била је тема бројних научноистраживачких радова етнолога, етномузиколога, музичких педагога, музејских радника, а закључци неких од њих послужили су као теоријска потпора приликом одређених формулација у рубрикама пријавног документа, док су неки сегменти тамбураштва дефинисани у самом процесу попуњавања обрасца и представљају резултате наменског истраживања. Резултати истраживачког рада допринели су и стварању својеврсног регистра носилаца тамбурашке праксе на простору Републике Србије.

МУЗИКА КАО НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ

Са циљем бољег разумевања самог концепта нематеријалног културног наслеђа и његове заштите, у овом делу текста сам се укратко осврнуо на основе ове идеје, а с обзиром на то да је тамбурашка пракса елемент чију основу чини музичко изражавање, акценат сам ставио на посматрање музике као нематеријалног културног наслеђа из перспективе неких аутора и званичних докумената у којима су садржане Унескове дефиниције појмова. Унескова Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа овај концепт означава као праксе, приказе, изразе, знања, вештине, као и инструменте, предмете, артефакте и културне просторе који су с њима повезани, а које заједнице, групе и, у појединим случајевима, појединци препознају као део свог културног наслеђа. Нематеријално културно наслеђе, према Конвенцији, нарочито се испољава у следећим доменима: усменим традицијама и изразима, језику као носиоцу нематеријалног културног наслеђа, извођачким уметностима, друштвеним обичајима, ритуалима и свечаним догађајима, знањима и обичајима који се тичу природе и свемира, вештинама везаним за традиционалне занате (Etnografski muzej 2021).

Полазим од претпоставке да сазнање о елементу од стране заједнице представља важан аспект његовог посматрања кроз призму нематеријалног културног наслеђа. Да би нешто представљало елемент нематеријалног културног наслеђа, претходно мора постојати свест о елементу и његовом значају, то јест, претходно мора да буде схваћен као део идентитета одређене заједнице и њених припадника. Према бразилском етномузикологу Тиагу де Оливеира Пинти, елемент нематеријалног културног наслеђа представља резултат процеса који повезује знања о њему и активности којима се елемент појављује и емитује. Предуслов за испољавање елемента у потпуности јесте претходно сазнање о њему од стране носилаца (*fact*), а затим њихова активност у виду презентовања елемента публици ван заједнице (*act*). Овакав процес је начин да одређена културна појава постане елемент нематеријалног културног наслеђа (*artefact*) (De Oliveira Pinto 2018, 36). Према М. Ристивојевић, у основи концепта културног наслеђа, било да је реч о материјалној или нематеријалној баштини, лежи питање одабира, препознавања и репрезентације одређених елемената који творе јединствену појаву на основу које заједница успоставља свој идентитет, односно истиче своју посебност. Својеврсна идентификација са одабраним феноменом полази од индивидуалних пред-

става, а затим иде ка представама које деле припадници одређене заједнице у ужем и ширем смислу (Ristivojević 2014a, 135–138). У Унесковом систему заштите нематеријалног културног наслеђа, кад год се говори о циљевима листе и система очувања уопште, објашњава се да је потребно сачувати елементе културе неке заједнице да би на тај начин био очуван и идентитет њених чланова (Deacon 2004, 312; наведено према: Ćuković 2019, 40).

У овом раду музику посматрам као искључиво људски производ – продукт менталних представа човека и културног поимања (Žikić 2009, 333–334). У научном приступу музици од пресудног је значаја полазиште да је музика обликована од стране културе у којој је настала и чији је део. Џон Блекинг музику дефинише као „људски организован звук“ (Bleking 1992, 18). Ова његова теза гради се на друштвено-културним улогама које музика у друштву има, али и на когнитивним процесима и личним доживљајима који нас мање или више везују за одређену врсту музике. Музику као антрополошку тему А. Меријем објашњава истицањем њених људских карактеристика – концепата и облика понашања, као и њеном друштвеном употребом и функцијом (Merriam 1964). Овако схваћена, музика постаје антрополошки значајна тема у вишеструком смислу – као „простор, испуњен значењима, својеврсни, културни производ“, и као елемент конструкције различитих идентитета (Ristivojević 2012, 472). У овој дефиницији музика поседује предиспозиције да се сврста у оне елементе културе који се могу сматрати нечијим нематеријалним културним наслеђем. Како би се музика сместила у концепт нематеријалног културног наслеђа, потребно је уочити оне њене елементе који је чине традиционалном.

„Означавање конкретног музичког облика као традиционалног указује на то да се он посматра кроз утискивање значења, која би се у том случају односила на карактеристике попут аутентичности, изворности, постојаности. Ове одлике се у датом контексту перципирају као важан идентитетски маркер одређене културне заједнице који, заједно са осталим елементима, ствара есенцију свести тог заједништва“ (Ristivojević 2014a, 139).

Ристивојевић такође сматра да се аутентичност музике може исказати на разне начине – путем језика на коме се одређена песма изводи, тема о којима се пева, начина музичке изведбе, доступности музике и њене друштвене употребе (Ristivojević 2014b, 60–61).

Термини „музика“ и „песме“ 2012. године били су присутни у називима 304 од 584 елемената на Унесковој листи (52%), укључујући музику као основни или споредни чинилац неког елемента. Ови елементи су се нашли на Унесковој листи као уметничко изражавање, што представља важне факторе идентитета за заједнице које насељавају различите просторе (De-Miguel-Molina et al. 2012, 3). Испоставља се да музика заузима кључно место у нематеријалном културном наслеђу човечанства пописаног од стране Унеска од 2003. године, када је ступила на снагу Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа (Broclain, Naug & Patrix 2019, 1). Али, намеће се питање шта је оно што музику као базични део неког елемента категорише као нематеријално наслеђе? Да ли су то праксе, знања, вештине, инструменти или су то све сегменти јединствене целине? Као и то која и каква музика заправо представља нечије нематеријално културно наслеђе?

Према Унесковој листи, музика представља интегративни део различитих културних елемената, чију основу чине прославе, плес, ритуали, поезија и знања и вештине (Broclain, Naug & Patrix 2019, 1). У Националном регистру нематеријалног културног наслеђа Републике Србије музика је смештена у категорију извођачких уметности. Ова категорија се односи на вокалне и инструменталне музичке изразе, игре, плес, и др. Д. Филиповић наводи да су музичке праксе сегмент нематеријалног културног наслеђа који је релативно лако препознати и дефинисати као појединачне елементе (Filipović 2018, 24). Нематеријални аспект неке музичке праксе може се односити и на друга знања и вештине, неvezано за извођачку уметност, а поред извођачких уметности, музика је често део других домена нематеријалног културног наслеђа, као што су ритуали, свечани догађаји и усмене традиције (Filipović 2018, 24).

Сазнања извођача и публике о тамбурашкој пракси јој дају својство социокултурног елемента који има улогу у конструкцији одређених идентитета. Тамбурашка пракса испољава се као извођачка уметност са аутентичним одликама које је смештају у оквире савремене, али и традицијске културе. Она не представља само музички израз већ може обухватати и бити део других вештина, умећа, знања, свечаности и социкултурних појава. Наведене карактеристике тамбурашко музичко изражавање чине елементом нематеријалног културног наслеђа.

ИДЕНТИТЕТСКО ПОЗИЦИОНИРАЊЕ ТАМБУРАШКЕ ПРАКСЕ

У овом делу рада изнео сам податке које сматрам релевантним када је у питању одређење заједничких идентитета у чијој конструкцији тамбурашка пракса има одређену улогу. Полазим од претпоставке да је потребно да, уколико неки елемент сматрамо нематеријалним културним наслеђем, конкретизујемо одговоре на питања које су заједнице које баштине овај елемент. Анализирани материјал део је резултата наменског теренског истраживања, као и свеобухватнијег истраживачког процеса. Анализа је фокусирана на материјал који се односи на савремени тренутак, уз кратак историјски пресек најважнијих момената у прошлости елемента, када је у питању конструкција заједничких идентитета. У раду нису изнесени сви сакупљени подаци, већ само они који у краћим цртама илуструју присутност тамбурашке праксе у процесима конструкције одређених идентитета, што оставља простор за подробно истраживање односа елемента са сваком од наведених заједница. У овом раду акценат је стављен на етничке заједнице и просторно одређење. Материјал који говори о учешћу елемента у локалним идентитетима појединачних места, као и регионалном културном идентитету Војводине није анализиран у овом тексту, јер сматрам да је за дефиницију тамбураштва као нематеријалног културног наслеђа важно потврдити случајеве оних колективних идентитета у складу са одредницама из поменутог пријавног образаца.

У културолошком смислу, под тамбурашком *музиком* се не подразумева само музика изведена на тамбурашким инструментима, већ она носи много значења која представљају релевантне културне и идентитетске одреднице (Arhivum – portal Arhiva Vojvodine 2021). Додашња стручна истраживања тамбурашке музике базирана на социокултурном контексту (Forry 2011; Jovanović 2016; Antunović 2018) говоре о улози овог елемента у конструкцији различитих колективних идентитета у Србији – националног, етничког, регионалног и локалног. Тамбурашка пракса присутна је на ширем јужнословенском простору са најизразженијим присуством у јужном делу Панонске низије. Осим у Србији, елемент постоји у Хрватској, Мађарској, Румунији, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Словенији, Бугарској и у САД-у, као део културног идентитета емиграције српског и хрватског порекла (Tamburitza Association of America 2022; Vukosavljev 1990; Ferić 2011; Forry 2011; Prekić 2016; Mamužić 2016; Zajec 2016).

Када је у питању простор данашње Војводине, узимајући у обзир одређене параметре у прошлости, тамбурашка пракса може се довести у блиску везу са националним идентитетом Срба у Угарској до 1918. године (Arhivum – portal Arhiva Vojvodine 2021). Од тренутка остварења политичких циљева Срба у Војводини, тамбурашка пракса губи улогу у конструкцији националног, а добија је у процесу стварања регионалног идентитета. Ова другачија улога тамбураштва у идентификацији регионалног војвођанског идентитета била је најинтензивнија у периоду СФРЈ (Jovanović 2017, 360).¹ Тамбураштво данас има видљиву улогу у процесу идентитетског самоодређења једног дела Војвођана, појединаца који себе сматрају носиоцима староседелачке, српске културе у Војводини.² Теренска истраживања показују да, поред наведених, тамбурашка пракса има функцију у процесима идентитетског позиционирања међу члановима других етничких заједница у Војводини.

Када је реч о уметничком стваралаштву мањинских популација, музика се често користи као средство потврђивања властитог идентитета и постаје начин политичке експресије (Banić Grubišić 2013, 86). Д. Нинковић Славнић, полазећи од поделе на већинске и мањинске идентитете, стратегије које медији користе приликом репрезентовања идентитета дели у две велике целине – стратегије уочене у медијима који се обраћају најширој јавности (традиционалним мас-медијима) и стратегије у медијима специјализованим за једну идентитетску групу (медијима мањина) (Ninković Slavnić 2011, 17–18). Идеја мањине о музици која означава њен идентитет предочена је јавности емитовањем програма мањинских медија и емисија јавног сервиса посвећеним мањинским културама. Тамбурашка традиција и уметност употребљава се приликом јавног изражавања одређених етничких идентитета на простору Војводине путем медија, присуством на репрезентативним мањинским ма-

¹ Од краја осамдесетих година двадесетог века у Хрватској се може пратити једна врста национализације тамбураштва, која је приметна и данас у медијском изразу хрватске културне политике (Antunović 2018, 65).

² Сматрам да је улога тамбурашке традиције у конструкцији идентитета српског народа знатно шира – тема којој би требало посветити засебно истраживање. Разлог за то налазим у комплексности одређења тачке раздвајања српског етничког идентитета у Војводини и регионалног идентитета Војвођана. У тексту је презентован материјал који илуструје схватање тамбураштва међу припадницима српске етничке заједнице на основу разговора са носиоцима елемента.

нифестацијама и заступљеношћу у приватној сфери (неформална пракса).

Хрватска редакција Радио-телевизије Војводине емитује програм посвећен култури војвођанских Буњеваца³ и Хрвата чији садржај често чине *живи* или снимљени наступи тамбурашких састава и оркестара (Radio-televizija Vojvodine 2022). Такође, у различитој литератури која се бави традицијским музичким изражавањем буњевачког идентитета елемент заузима значајно место (Raič, Kujundžić Ostojić & Stanić 2018, 208; Jaramazović 2001, 65), а он је изражено присутан у културном животу буњевачке заједнице на институционализованом и неформалном нивоу.⁴ Централна и најзначајнија манифестација буњевачке заједнице је Дужијанца – „обичај који је постао светковина, благодан и симбол и знак идентитета. То је наша Дужијанца“ (Piuković 2010, 5). Овакав опис манифестације у уводу фотомонографије поводом стогодишњице Дужијанце описује свест о њеној улози у конструкцији буњевачког идентитета, а о значају тамбурашке музике у том процесу говори чињеница да је то неизоставни део ове ритуалне прославе. Тамбураши том приликом наступају, како на великој сцени и у пратњи играчких ансамбала, тако и у неформалном делу славља (Youtube 2021). Један број носилаца елемента укључен у процес пријаве у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа чине представници буњевачке заједнице. Тамбурашку традицију баштини и шокачка, хрватска заједница у Бачкој (Pelajić & Pelajić 2014; Ferić 2011 434–435).

Иако без институционалног представника, ромска заједница је, такође, учествовала у пријави. Практиковање тамбураштва међу војвођанским Ромима изражено је присутно у прошлости и данас. У условима специфичног етнокултуролошког тока ромске заједнице (Magusikova & Popov 2016) развио се и посебан облик тамбурашког музичког изражавања карактеристичан за ромске саставе. Попут претходно наведеног примера буњевачког идентитета, медијско представљање ромске културе у Војводини често садржи емитовање

---

³ Овај исказ се односи на буњевачку заједницу као целину без обзира на тренутне идентитетско-политичке поделе у буњевачкој јавности (о проблематици буњевачког идентитета в: Horvat 2020; Jakovljević 2022). Подела на прохрватско и пробуњевачко одређење унутар заједнице приликом истраживања није имало видљив утицај на идентификацију са тамбурашком традицијом.

⁴ У Суботици и другим насељима постоји више удружења која баштине тамбурашку праксу, четири класе за тамбуру у основној и средњој музичкој школи, као и бројни комерцијални тамбурашки састави.

ромске, тамбурашке музике. Поред тога, присутност Рома у тамбурашкој пракси уопште приметна је и значајна из разлога квантитета, али и доприноса у подизању квалитета извођаштва, компоновања и аранжирања.⁵

Музичка тамбурашка традиција у одређеној мери присутна је код Мађара, Русина и Словака у Војводини, али доступни подаци не говоре о улози тамбурашке праксе у изражавању етничких идентитета ових група. О заступљености тамбурашке праксе у културном представљању мађарске заједнице у Војводини данас говори податак да је посредством Завода за културу војвођанских Мађара процесу пријаве елемента подршку и сагласност дао сам Завод, три тамбурашка оркестра и једно стручно лице, чији је домен научног интересовања тамбурашко музичирање. У писму сагласности које је приложено од стране Завода за културу војвођанских Мађара истиче се континуитет присуства тамбураштва у културном животу мађарске заједнице у Војводини, али и шире, у „јужном делу мађарског језичког подручја, које је у најближем дотицају са Јужним Словенима“.⁶ У писму се, уз краћи историјски осврт, поименце помињу мађарски тамбурашки оркестри који постоје данас у више места у Војводини.

Присутност тамбурашког звука у музичкој традицији Русина у Војводини осетна је у праски културно-уметничких друштава, као и на фестивалу русинске новокомпоноване песме „Червена ружа“ на ком вокалне солисте прати Велики тамбурашки оркестар Радио-телевизије Војводине (Opština Kula 2021), као и у неинституционализованој пракси, а тамбурашки инструменти срећу се и у словачкој традиционалној музичкој пракси у Војводини.⁷

Остаје велики простор за истраживање значаја тамбурашког музичког изражавања у идентитетима наведених заједница, а с обзиром на географски простор на ком елемент живи и распрострањеност међу другим заједницама можемо претпоставити да би резултати пре открили улогу елемента у конструкцији регионалног идентитета унутар ширег етничког простора наведених заједница. У Србији се елемент у мањој мери среће у неким градским срединама на простору јужно од Саве и Дунава. У Београду је присутна тамбурашка ка-

⁵ Тврдње се базирају на теренском и истраживачком искуству. Не постоји стручна литература која се бави ромском тамбурашком традицијом у ужем смислу.

⁶ Податак из писма сагласности за пријаву елемента у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа.

⁷ Подаци са теренског истраживања.

фанска пракса, а у Шапцу постоји тамбурашки оркестар „Бисерница“ са традицијом дугом 60 година (Ivanović 1998, 22). Када је у питању формално музичко образовање, музичка школа у Крагујевцу је једина у централној Србији са постојећим одсеком за тамбуру (Музичка школа Крагујевац 2022). У пријавном процесу постојала је тенденција да све заједнице које баштине тамбураштво и сматрају га делом сопственог идентитета буду афирмисане.

Реакције представника заједница на предлог о упису елемента у листу нематеријалног културног наслеђа биле су позитивне, уз готово моментално изнесену подршку и пристанак на сарадњу. Када је у питању разлог заштите тамбурашке праксе, тј. њена важност за одређену културу, одговор се у великој мери односи на њену аутентичност. Она је *нешито наше*, она се чува генерацијама и *на нама је да дамо све од себе да сачувамо тамбурашку музику као део сојсџивеној културној идентитету*.

Са друге стране, код представника различитих заједница нисмо наишли на искључивост у погледу „власништва“ над нематеријалном културном баштином, већ постоји свест о присуству елемента у културама других група. Према речима једног од саговорника: „Тамбуру су свирали сви. И свирају је сви. Она је и хрватска, и српска, и русинска, мађарска, словачка, буњевачка, циганска. Зато сви треба да је чувамо“.

У ставовима представника мањинских удружења приметно је мишљење да је потребно тамбурашку праксу заштитити као елемент идентитета са којим се идентификују. Они не оспоравају да тамбурашка музика припада и другим етничким заједницама у Војводини, али када је у питању њена заштита, сматрају да је то интерес њихове заједнице у борби за очување сопствене културе. Представници мањинских институција подржавају ову идеју и пристају да дају сагласност за упис тамбурашке музике на Националну листу нематеријалног културног наслеђа Републике Србије. Приликом истраживања неинституционализоване тамбурашке праксе, чланови ромске заједнице у селу Дероње су изнели став да је овај елемент део њиховог идентитета, истичући притом устаљени локални наратив о томе да тамбураштво најдуже траје баш у том селу и међу ромском популацијом. Сви информанти донекле су сагласни да постоји потреба за заштитом елемента. Представници тамбурашких институција које припадају идентитетском корпусу већинске културе имају став да је ово подухват који треба да се обави из разлога што мисле да ће на тај начин бити олакшана едукација и промоција, као и по-

већана заступљеност тамбурашке *музике* у медијима, те да се тако штити и чува један елемент који припада свим заједницама које живе у Војводини. Мањинска удружења и представници заједница на то додају и очување сопственог етничког идентитета. Ј. Ђуковић истиче да, без обзира на то што постоји много регулатива које штите мањинска права у оквиру Унеска, систем заштите нематеријалног културног наслеђа је најпрактичнији канал помоћи. Мањинске групе би требало да пријаве и заштите своје репрезентативне елементе, добијајући помоћ за њихов даљи развој и одржање. Међутим, ауторка скреће пажњу да постоји концептуална потешкоћа која оставља простор политичкој (зло)употреби јер мањине елементе свог нематеријалног културног наслеђа морају пријавити као елементе наслеђа у државама у којима живе (Џуковић 2019, 94–95). Када се узму у обзир ставови и инклузивност представника мањинских заједница у процесу пријаве тамбураштва на Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Републике Србије, стиче се утисак да није основано очекивати да до оваквих тешкоћа дође. Елемент има улогу у конструкцији идентитета и већинске и мањинских заједница, а резултати истраживања показују да не постоје индиције за неслагања са овом чињеницом код представника ни једне од наведених група, као ни са тим што ће се елемент наћи у Националном регистру Републике Србије. Треба узети у обзир да се таква ситуација односи само на оквире државе Србије, што значи да није искључено да би евентуални упис елемента на Унескову листу нематеријалног културног наслеђа изазвао негативне реакције од стране других држава на чијем се простору баштини тамбурашка пракса.

„НЕМАТЕРИЈАЛНА“ ТАМБУРАШКА ПРАКСА

Тамбурашка пракса, тамбурашка музика, тамбураштво, тамбурашка традиција различити су термини који означавају један исти комплексан појам везан за не баш једноставно одређену врсту музицирања чије се одлике и границе „разливају“ под утицајем низа фактора и у зависности од угла посматрања. Упис овог елемента у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа подразумевао је и дефинисање његових базичних одлика. Оно што одређује тамбурашку праксу јесте оркестарски (заједнички, групни) вид музицирања на тамбурашким инструментима. Постојање породице од шест тамбурашких инструмената (Ferić 2011; Vukosavljević 1992) тамбуру уздиже са нивоа народног инструмента на ниво на коме је могуће изводити широк репертоар у нотним аранжманима прилагођеним

тамбурашком инструменталном саставу. Иако је аранжманска свирка и компонована музика била својствена тамбурашким саставима и у деветнаестом веку, институционализација тамбураштва средином двадесетог века (Ranisavljević 2011, 110) увела је тамбуру у свет уметничке музике и великих оркестарских форми, да би временом она била препозната као класични инструмент и доживела инклузију у систем основног и средњег музичког образовања у Србији. У оквиру институционализоване тамбурашке праксе данас постоје велики (16 и више чланова) и мали (између 8 и 16 чланова) оркестри. Од времена појаве овог елемента, упоредо са неком врстом формалне, опстаје и неинституционализована тамбурашка пракса (Ranisavljević 2011, 110), у виду малих, комерцијалних тамбурашких састава, који се најчешће срећу у кафанским амбијентима, али махом и на прославама и свечаним догађајима у приватној сфери и обележавању обичаја животног и годишњег циклуса – свадбама, рођенданима, крштењима, рођењима, славама, и др. Број инструмената у неформалном, *кафанском* тамбураштву варира од три или четири у малом саставу члана до оркестарске форме од осам чланова и најчешће садрже и нетамбурашке инструменте.

Када је Унескова конвенција о заштити нематеријалног културног наслеђа почела да се примењује у Републици Србији, тамбурашка пракса нашла се на листи елемената нематеријалног културног наслеђа који би потенцијално били уписани у Национални регистар сачињеној од стране кустоса етнолога у Музеју Војводине. Одлука о отпочињању пријавног процеса чији је предуслов био дефинисање оних одлика које елемент чине делом нематеријалне културе донета је 2019. године. Претходно изведене претпоставке о основним карактеристикама елемента ослањале су се на резултате истраживања из домена различитих дисциплина – етномузикологије, етнологије, музејске делатности, културне историје, као и вишегодишњег антрополошког приступа односу тамбурашке традиције и локалног идентитета у Новом Саду.⁸ Иако је на први поглед врло јасно да, с обзиром на то да се ради о музичком облику изражавања, тамбураштво спада у оквиру нематеријалне културне баштине, његова шароликост и комплексност се на почетку процеса пријаве појавила као отежавајући фактор, када је у питању егзактно дефинисање елемента, његових одлика, просторних и категоријских оквира. Питања која су се јавила у

---

⁸ Тема моје докторске дисертације у изради.

вези са одређењем самог елемента јесу да ли институционализована тамбурашка пракса треба/може да буде представљена као нематеријална културна баштина, с обзиром на тенденцију великих оркестара и система музичког образовања ка извођењу озбиљне, уметничке, савремене и широко популарне музике? Имплицитно, недоумицу је стварао репертоар као потенцијални фактор одређења елемента – да ли је тамбурашка пракса као елемент нематеријалног културног наслеђа ограничена на традиционалне (народне и компоноване) мелодије својствене тамбурашкој инструменталној формацији и деченијама уткане у тамбурашки репертоар, или се под „тамбурашком музиком“⁹ може сматрати сав онај звук произведен на тамбурашким инструментима и у тамбурашком саставу?

Како начин преношења елемента представља битан фактор при регистрацији нематеријалног културног наслеђа (Etnografski muzej 2021), било је неопходно одредити овај аспект тамбурашке праксе. Начини преношења, такође се одвијају на формалном и неформалном нивоу, са изразитом доминацијом институционалне наспрам неформалне едукације. У вези са претходно изнесеним недоумицама, јавља се питање да ли се они сегменти елемента који се преносе формалним едукативним методама могу подвести под нематеријално културно наслеђе, или би акценат требало ставити на неформалне начине преношења, с обзиром на њихову релативну угроженост?

Рубрике обрасца за пријаву (Etnografski muzej 2021) навеле су на даља размишљања о томе шта је све оно што спада под шири појам тамбурашке праксе и чини је елементом нематеријалног културног наслеђа, попут других вештина, знања и пракси. Оно што је испред нас стајало као важан задатак било је дефинисање фактора угрожености елемента, али и рационално одређивање и осмишљавање мера заштите на које су се установе – предлагачи овим уписом донекле обавезали. До одговора на постављена питања дошли смо тек након масовнијег и дубљег укључења заједнице у процес пријаве, али и ма-

⁹ Термин којим се у заједници најчешће описује елемент. Проблематика термина јавља се у употреби одреднице „музика“. У погледу репертоара, тамбурашка музика није ограничена ни на један посебан музички жанр, иако се њоме најчешће сматра староградска и део традиционалне музике, највише Војводине и Славоније. У културолошком смислу под тамбурашком музиком се не подразумева само музика изведена на тамбурашким инструментима, већ она носи много значења која представљају релевантне културолошке факторе и идентитетске одреднице. У супротном, таква терминолошка формулација не би имала никаквог смисла, јер би у том случају постојала и виолинска, гитарска, или хармоникашка музика.

совнијим теренским истраживањем и разговорима са носиоцима, уз потпору чињеница црпљених из историјске, музејске, архивске и литерарне грађе и бројне стручне литературе.

Музика као нематеријално културно наслеђе је често перцепирана дихотомски, дуалним виђењем њених вредности и категорија, најизраженијим у подели на уметничку музику и фолклорно музичко сваралаштво, што кулминира дистинкцијом између музике такозване *високе културе* и *народне* музике (De Oliveira Pinto 2018, 40). Питање које се у вези са тим поставља јесте да ли писана (компонована и потписана) музика може да постане елемент нематеријалног културног наслеђа? Поменути бразилски етномузиколог сматра да је свака музика директно повезана са живом културом и да она постаје део нематеријалног културног наслеђа сваки пут када се изведе, без обзира на постојање њеног писаног аспекта и знање о њеном аутору (De Oliveira Pinto 2018, 43). Ослањајући се на овако постављено виђење музике као нематеријалног културног наслеђа не постоји препрека да се тамбурашка пракса у том погледу категоризује као нематеријална баштина, с обзиром на велики диверзитет репертоара, у којем народне (изворне, традиционалне) композиције представљају тек један њен део. Тамбурашки репертоар профилишу припадност састава институционализованој или неинституционализованој тамбурашкој пракси, прилике у којима свирају, форме наступа и др. Уопштено гледано, актуелни тамбурашки репертоар чине аранжирани обраде традиционалних мелодија (игара и песама), обраде уметничке, филмске и популарне музике, инструменталне композиције писане за тамбурашки оркестар, староградске и новокомпоноване народне песме. Етномузиколог Ј. Јовановић дефинисала је тамбурашки репертоар узимајући у обзир све аспекте испољавања тамбурашке праксе:

„Репертоар великих оркестара заснован на делима која имају познатог аутора, која су формално заокружена и код којих нема одступања у мелодијско-хармонским и/или другим музичким параметрима. То значи да се код великих тамбурашких оркестара негују у репертоару све наведене музичке форме. Међутим, под новокомпонованом народном песмом, у случају тамбурашке праксе, мисли се на нове тамбурашке/војвођанске песме. Наиме, ове песме имају специфичан положај зато што припадају жанру фестивалских песама, односно песмама које се компонују за потребе фестивалских пропозиција, и готово никад не изађу из ових оквира. С

обзиром на то да профилисање малих оркестара представља лиминалну позицију између неинституционализоване и институционализоване праксе, ситуација се чини поприлично компликованом. Међутим, деловање малих оркестара у оквиру конситуација са унапред утврђеном формом приказивања музичког текста, као што су концерти и фестивали, профилисан је по узору на велике оркестре, те ће пажња бити усмерена првенствено на неинституционализовану праксу. Наиме, кафанско музицирање и свирање у оквиру свадбе и других прослава представљају конситуације са формом наступа које немају унапред дефинисан репертоар. Другим речима, репертоар малих оркестара креиран је, с једне стране, по узору на репертоар великих оркестара, а с друге стране, репертоар обухвата идентичне музичке форме али у променљивом извођачком маниру“ (Jovanović 2017, 359–360).

Током теренских истраживања тамбурашке музичке праксе у циљу уписа у регистар нематеријалног културног наслеђа оваква репертоарска категоризација се показала као тачна. У случају кафанске тамбурашке праксе, готово да ни нема параметара који тамбураштво одређују у репертоарском смислу. Са тим у вези је репертоар изузет као категорија која би овај елемент профилисала као нематеријалну културну баштину. Исправно је било оставити по страни питање жанра, иако у наративу заједнице постоји нешто што се назива *тамбурашком музиком* у жанровском смислу. Према америчком етномузикологу М. Форију постоје песме које су типично тамбурашке, тј. „постоји нешто у тексту или музичком изразу што их чини посебно подесним за тамбуре“. Са друге стране, значење синтагме *тамбурашка музика* често је усмерено ка тамбурашком „стилу – ово подразумева да ће певача пратити тамбуре, одређени распон музичких израза и нијанса контекста, тј. стварање посебне емоционалне атмосфере тамо где тамбураши свирају“ (Forry 2011, 30). Тамбурашки стил описан музиколошком дескриптивном методом имплементиран је у образац за пријаву за листу нематеријалног културног наслеђа, чиме су јасније одређене музичке одлике тамбурашке праксе које се не односе ни на један специфичан уметнички правац.

У случају тамбурашке праксе, доминантни облик преношења знања и умећа одвија се на формалном нивоу – у званичном музичко-образовном програму и школама тамбуре при различитим удружењима, најчешће културно-уметничким друштвима. Према

Унесковој конвенцији о нематеријалном културном наслеђу из 2003. године очување значи успостављање мера које настоје да обезбеде употребљивост нематеријалног културног наслеђа, подразумевајући идентификовање, документовање, истраживање, презервацију, заштиту, промоцију, вредновање, преношење, посебно у формалном и неформалном образовању, као и ревитализацију различитих аспеката таквог наслеђа (UNESCO 2020). Из приложеног је недвосмислено јасно да Унесков концепт нематеријалног културног наслеђа подржава преношење елемената формалним образовањем. Иако се тамбураштво на млађе генерације преноси махом активношћу институција, постоје и неформални облици преношења, учењем од старијих чланова породице или наступајући са већ формираним кафанским саставима ради учења репертоара без новчане накнаде. Ови видови преношења представљају угроженији начин, али су у пријавном документу подједнако заступљени сви облици едукације. Ово нарочито има смисла уколико се узме у обзир чињеница да се институционализована и неинституционализована тамбурашка пракса преплићу управо у сегменту преношења – велики број тамбураша који представљају неформални део елемента – чланови комерцијалних тамбурашких састава своје свирачке вештине су стекли управо у формалном едукативном систему. Са друге стране, није правило да су представници великих и малих оркестара при институцијама нужно едуковани у музичким школама и школама тамбуре.¹⁰

Поред нотне партитуре, музику чине и аудио снимци и музички инструменти. Управо музички инструменти демонстрирају да нематеријална култура често захтева реалне објекте како би постала стварна. Тако су бројни музички инструменти нашли своје место на Репрезентативној листи нематеријалног културног наслеђа Унеска (De Oliveira Pinto 2018, 43–44). Поред материјалне конструкције, знања и умећа изградње инструмената такође легитимизују укљученост инструмената у листу нематеријалног културног наслеђа. Пример из Националног регистра нематеријалног културног наслеђа Републике Србије јесте фрулашка пракса, која је уписана заједно са занатским умећима израде фрула (Filipović 2018, 24). Материјални и нематеријални аспекти музике су „две стране једне медаље“ (De Oliveira Pinto 2018, 43). Смештање музике у концепт нематеријалног културног наслеђа оповргава упрошћену бинарну

---

¹⁰ Постоје случајеви да члан неког великог оркестра није у потпуности музички писмен, који су у прошлости били чешћи.

перцепцију која дели музику, како на уметничку и народну/традиционалну, тако и на њене материјалне и нематеријалне аспекте, јер се сви ови елементи међусобно прожимају, једни друге не искључују и не представљају препреку, већ начин (музички инструменти) да музика припадне оквиру нематеријалног културног наслеђа (De Oliveira Pinto 2018, 39–40). Тамбураштво као музичка пракса одређено је постојањем породице инструмената, о чему је претходно било речи, која еволуира од својих почетака до данас у континуитету и прилагођава се прохтевима музичара, репертоара и музичког „тржишта“. Први градитељи тамбурашких инструмената, поред самих музичара¹¹ били су градитељи виолина, да би се касније занат израде тамбурашких инструмената осамосталио и профилисао (Кнежевић 1995, 4). Данас постоји значајан број градитеља и репаратора тамбурашких инструмената у Војводини, који су занат учили углавном сами, ређе од старијих мајстора. Њихова знања и вештине представљени су у процесу пријаве елемента у регистар нематеријалног културног наслеђа као један његов сегмент. Обављен је делимичан попис мајстора, а неки од њих су активно учествовали у пријави својим сагласностима.

Процес попуњавања пријавног документа навео је стручни тим на маркирање још чинилаца који овај елемент категоришу као нематеријалну културну баштину. Претходно је поменуто да се музика на листама нематеријалног културног наслеђа не налази искључиво као вид извођаштва на музичким инструментима, већ често и као пропратни елемент неког ширег контекста. Учествовање тамбурашких музичких формација у различитим дешавањима у јавном и приватном домену може се окарактерисати као фактор који усмерава елемент ка концепту нематеријалног културног наслеђа. Ово се односи на прослављање важних тренутака у животном и годишњем обичајном циклусу – свадбе, рођења, крштења, славе, као и на различите јавне манифестације, попут претходно поменуте Дужијанце, у којима тамбурашка уметност има неизоставну улогу. Овај аспект нематеријалног карактера тамбурашке праксе такође је наведен у пријавном образцу.

Музика као нематеријална баштина често подразумева неку врсту вокалног извођаштва, а у неким елементима певање чини основу (са наших простора певање уз гусле, ојкање, и др. – UNESCO

¹¹ Односи се на свираче на тамбури „самици“.

2021). У садржају музичко-историографске литературе и архивских извора очљиво је да су вокалне нумере биле присутне, а вероватно и доминирале у тамбурашком репертоару у периоду пре постојања могућности бележења аудио материјала. За сада најстарији познати помен тамбураша (у Војводини, али и уопште) налази се у *Мемоарима* српског писца Јакова Игњатовића, који свој први сусрет са тамбурашима датује у прву половину деветнаестог века и описује песме које су они певали. Потом даје детаљније податке о томе какве све песме, у време писања *Мемоара*, тамбураши певају и у којим приликама (Boškov 1966, 84–89). Један од првих познатих тамбураша и *први српски канџауџор* Мита Орешковић компоновао је мелодије и писао текстове које је изводио са својом тамбурашком *бангом*¹² (Тomić 2014), а бројни архивски и музејски извори сведоче о репертоару неких од познатијих тамбурашких састава, попут оркестара Васе Јовановића и Марка Нешића, где је однос вокалних и инструменталних нумера у тамбурашком репертоару крајем 19. и почетком 20. века јасно видљив (Тomić 2009; Brzić 2012). У ближој историји се тамбурашки репертоар, како на концертној сцени, тако и у кафанско-комерцијалној пракси може једноставније пратити. Гледано уопштено кроз прошлост, вокално-инструментални музички израз попуњава већи део тамбурашког репертоара, што је нарочито изражено у неформалној тамбурашкој пракси (Јovanović 2016, 360). У претходно наведеној дефиницији *тамбурашкој жанра* и *тамбурашкој сџила* Марка Форија, аутор подразумева постојање вокалног дела мелодије (Forry 2011, 30). Резултати теренских истраживања указују да је данас вокално извођаштво доминантно у тамбурашком репертоару комерцијалних састава, док су у институционализованој пракси подједнако заступљене и композиције предвиђене за инструменталну интерпретацију (кола, валцери, дела уметничке, класичне и филмске музике). На концертној сцени најчешће тамбурашки оркестар прати вокалног солисту, док у кафанском амбијенту или некој врсти прославе чланови тамбурашког састава упоредо свирају и певају, једногласно или вишегласно. Вокална извођачка пракса уведена је у апликациони документ у рубрици која подразумева друге нематеријалне елементе који су повезани са преношењем и извођењем основног елемента као „певање уз пратњу тамбурашког састава, солистичко или групно, адекватно

---

¹² Често употребљаван жаргонски термин који означава комерцијални инструментални састав.

по сазвучној структури – уколико је вишегласно и укупној звучној експресивности“.¹³

Знања и умећа певања у тамбурашком саставу у јавности представљају веома важан фактор квалитета одређене *банге* или појединачног члана, када је у питању кафанска тамбурашка пракса. С обзиром на то да приход комерцијалних састава у највећој мери зависи од новца добијеног *као бакшиш*¹⁴, испуњавање музичких жеља гостију кафане или прославе јесте примаран начин практиковања тамбураштва у његовом неформалном делу. У вези са тим, овај специфичан вид интеракције између публике и музичара, тј. госта у кафани или на некој врсти прославе са тамбурашима представља важан аспект неинституционализоване праксе. Према Ј. Јовановић, интеракција између публике и музичара је и одлучујући фактор у креирању репертоара и у варирању у готово свим музичким параметрима у кафанској тамбурашкој пракси (Јовановић 2017, 360). Како ова појава утиче и на комерцијални аспект, али и на музичке одлике неформалног тамбураштва, говори о важности места које она заузима у целокупном приказу елемента. С обзиром на то да је овај облик интеракције готово неизоставан када је у питању неинституционализована тамбурашка пракса и да се ради о феномену дугог трајања, у вези са тим су се установила одређена правила. Неписана правила се односе на моменат поручивања песме, тематику песама у складу са атмосфером и поводом окупљања, суму новца прикладну за одређени број поручених нумера, вербалну комуникацију на релацији гост – музичар и музичар – гост, и др. Поштовање ових образаца понашања се очекује и од музичара и од публике, иако се ни у једном ни у другом случају она нужно не поштује и обрасци варирају у зависности од утицаја уско локалне културе, генерацијског позиционирања и једне и друге групе учесника и других фактора. Ове одлике чине интеракцијски део елемента незанемаривим и важним у његовом дефинисању. Са тим разлогом ова појава смештена је у посебну категорију других нематеријалних елемената који чине сегменте једне шире хетерогене целине.

¹³ Навод из апликационог образаца.

¹⁴ Обичај да се у кафанском амбијенту или на прославама поручују песме уз прозивољну новчану надокнаду.

КРАТАК ОСВРТ НА РЕЗУЛТАТЕ УПИСА

С обзиром на то да је као материјал за анализу искоришћена грађа сакупљена наменским истраживањем и закључцима из процеса пријаве елемента у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа, одлучио сам да изнесем одређена виђења о значају оваквог уписа и даљим плановима по питању заштите елемента дефинисаних у пријавном обрасцу. Постоји више друштвених чинилаца који могу да имају удела у очувању елемента нематеријалног културног наслеђа. Они, најближи наслеђу и са највећим интересом за његово очување јесу *изворне заједнице* које чине појединци и групе – носиоци одређеног елемента нематеријалног културног наслеђа, затим остали појединци и групе које одређени културни елемент сматрају интегралним делом живота њихове шире заједнице, али који нису активно укључени у његово стварање/практиковање/извођење. Поред наведених, научници, други стручњаци, уметници и шира публика могу да учествују у очувању елемента нематеријалног културног наслеђа (Blake 2019, 26–27). Џ. Блејк је у свом раду навела релевантне актере у процесу очувања нематеријалног културног наслеђа почев од оних најуже везаних за живот елемента:

- носиоци појединци
- заједница носилаца
- локалне заједнице и појединци који нису директни носиоци
- невладине организације
- академске и научне институције
- уметничке академије
- локалне власти
- регионалне и централне власти
- приватни сектор (Blake 2019, 27).

Према Унесковој конвенцији из 2003. године, у члану 11 је наведено да је обавеза државе потписнице да предузме неопходне мере очувања нематеријалног културног наслеђа регистрованог на својој територији. Даље, у истом поглављу наведене су остале мере заштите које се односе на усвајање општих начела у вези са промоцијом нематеријалног културног наслеђа у друштву, интеграцију његовог очувања у одређене планиране програме, оснивања компетентних тела за очување нематеријалног културног наслеђа, подстицања научних, техничких и уметничких студија и методологије истраживања

са циљем ефикасног очувања нематеријалног културног наслеђа. Такође, у документу су наведене и мере заштите које подразумевају усвајање прикладних правних, техничких, административних и финансијских регулатива у сврху омогућавања очувања и неговања нематеријалног културног наслеђа (UNESCO 2020).

Испуњавање пријавног обрасца за упис елемената нематеријалног културног наслеђа у Национални регистар Републике Србије подразумева излагање плана мера заштите од стране предлагача. У случају пријаве тамбурашке праксе на ову листу, делатности предлагача обухватају музеолошки, научни и образовни приступ елементу, али и активности које подразумевају саму манифестацију елемента на институционалном нивоу. Темељном одређивању мера заштите претходило је маркирање најрелевантнијих фактора који угрожавају сам елемент, али и својеврсног пописа свих оних досадашњих активности предлагача у сврху очувања и заштите елемента. Када је дефиниција угрожености у питању, важно је било узети у обзир стање на терену праћено у извесном периоду и ставове и мишљења носилаца при одређивању ометалачких фактора у животу, очувању и присуству елемента у друштву. Формулација планираних мера заштите у документу односи се на оне активности које спадају у делатности предлагача – истраживање, обрада материјала, презентација, промоција, едукација, организација фестивала и радионица, ревитализација елемента у местима у којима је некад био присутан, ангажовање на масовнијој имплементацији тамбуре у систем музичког образовања и др.

Искуство пријаве елемента потврдило је тезу Ј. Ђуковић да локалне заједнице у Србији немају довољну свест о томе на који начин могу да учествују у идентификовању, пријављивању и заштити њиховог нематеријалног културног наслеђа и зашто је то корисно за њих, јер их о томе нико не обавештава нити их, у погледу потребних вештина, не оспособљава (Ћуковић 2019, 69). Иако постоје бројне институције и удружења чија је примарна делатност у блиској вези са тамбурашком музичком културом, на основу реакција носилаца на предлог уписа елемента у национални регистар чини се да концепт заштите нематеријалног културног наслеђа није претходно познат и довољно транспарентан. То је један од разлога због ког су етнологи Музеја Војводине основали стручни тим, чиме је остварена међуинституционална сарадња која као предлагача укључује и Савез тамбурашких друштава Војводине, једну од кровних тамбурашких организација у Србији.

Након уписа тамбурашке праксе у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Републике Србије, неколико институционалних представника елемента истакло је ову чињеницу и своје учешће у процесу уписа приликом активности које се односе на боље препознавање од стране релевантних институција. Значај уписа елемента се назире и у бољој комуникацији између носилаца, која се манифестовала успешно на одржаном Конгресу Светске тамбурашке асоцијације у Новом Саду, једног од представника институционализоване тамбурашке праксе, али и значајним местом тамбурашке традиције у програмима обележавања титуле Новог Сада као престонице европске културе 2022. године. Наведени су неки примери, на основу којих се може уочити потенцијални резултат процеса уписа елемента на националну листу. Даљи рад на праћењу елемента говори у прилог томе да постоји већи простор у ком би носиоци могли да искажу своје идеје, на лакши начин дођу до подршке и остваре још бољу међусобну комуникацију, али и бољу видљивост на ширем културном пољу. За постизање оваквих резултата важна је добра информисаност свих носилаца, али и шире јавности и транспарентност резултата и рада установа које спроводе имплементацију Унесковог концепта заштите нематеријалног културног наслеђа.

ЗАКЉУЧАК

Истраживање тамбурашке праксе са циљем уписа елемента у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа дало је резултате који говоре о оним аспектима тамбураштва који га чине културним феноменом којем је место на листама нематеријалне културне баштине. Поред евидентне карактеристике музицирања, утврђени су остали фактори који доприносе дефиницији елемента као нематеријалног културног наслеђа. Фактори таквог одређења елемента подељени су на његову идентитетску улогу и остале карактеристике које потврђују његово место у концепту нематеријалног културног наслеђа. Истраживање је довело до одговора на питање које заједнице елемент сматрају делом сопственог идентитета и које га на неки начин баштине. Након маркирања заједница чије је елемент нематеријално културно наслеђе, одређени су и остали елементи који доприносе таквој дефиницији. То су начини преношења умећа и вештина музицирања, материјални елементи, остале вештине и знања, шири друштвени догађаји чији је елемент део, вокално извођаштво и специфичан облик интеракције тамбураша са публиком у кафанском амбијен-

ту и прославама у приватној сфери. Пријава елемента и истраживање које јој је претходило допринели су и дефинисању фактора угрожавања и планирању мера заштите.

Литература

- Antunović, Aleksandar. 2018. „Tambura kao identitet“. *Interkulturalnost. Časopis za podsticanje i afirmaciju interkulturalne komunikacije* 15: 59–71.
- Banić Grubišić, Ana. 2013. *Romski hip hop u Srbiji: muzika i konstrukcija manjinskog identiteta*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Blake, Janet. 2019. „Further reflections on community involvement in safeguarding intangible cultural heritage“. In *Safeguarding intangible cultural heritage*. eds. Natsuko Akagawa & Laurajane Smith. Abingdon, 17–35. New York: Routledge.
- Bleking, Džon. 1992. *Pojam muzikalnosti*. Beograd: Nolit.
- Boškov, Živojin. prir. 1966. *Jakov Ignjatović: memoari, rapsodije iz prošlog srpskog života*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Broclain, Elsa, Benoît Haug & Pénélope Patrice. 2019. „Introduction. Music: Intangible Heritage?“. *Transposition* 8: 1–22.
- Brzić, Boško. 2012. *Vasa Jovanović, tamburaš, kompozitor, melograf i muzički pedagog*. Novi Sad: Tiski Cvet.
- Ćuković, Jelena. 2019. *Nematerijalno kulturno nasleđe iz antropološke perspektive: reprezentativnost, selektivnost i instrumentalizacija*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- De Oliveira Pinto, Tiago. 2018. *Music as living heritage – An Essay on Intangible Culture*. Berlin: EMVAS.
- Deacon, Harriet. 2004. „Intangible Heritage in Conservation Management Planning: The Case of Robben Island“. *International Journal of Heritage Studies* 10: 309–319.
- De-Miguel-Molina, Blanca, Santamarina-Campos, Virginia, De-Miguel-Molina, María & Boix-Doménech, Rafael. 2012. *Music as Intangible Cultural Heritage – Economic, Cultural and Social Identity*. Cham: Springer Nature Switzerland AG.
- Ferić, Mihael. 2011. *Hrvatski tamburaški brevijar*. Zagreb: Šokadija.
- Filipović, Danijela. 2018. *Nematerijalno kulturno nasleđe Srbije*. Beograd: Etnografski muzej u Beogradu.
- Forry, Mark. 2011. *Saglasje kulture i tradicije u tamburaškoj muzici Vojvodine*. Novi Sad: Prometej.

- Horvat, Aleksandar. 2020. *Identiteti na periferiji. Izgradnja etničkog identiteta Bunjevaca i Šokaca u Vojvodini (1848–1941)*. Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- Ivanović, Dragan. 1998. *Čarobni zvuci. 35 godina šabačke „Bisernice“*. Šabac: KUD „Abrašević“.
- Jaramazović, Stipan. 2001. „O muzičkim instrumentima Bačkih Bunjevaca“. U *Dragulji bunjevačke kulture*, prir. Stevan Tonković, 65–69. Novi Sad: Savez ametera Vojvodine.
- Jovanović, Julijana. 2016. „Tamburica fest i nove tamburaške pesme“. Rad predstavljen na Međunarodnom stručnom skupu *Drugi kongres Svetske tamburaške aocijacije*. Novi Sad, 18–20. novembar.
- Jovanović, Julijana. 2017. „Odlike tamburaškog repertoara u savremenoj tamburaškoj praksi u Vojvodini“. Tematski zbornik sa naučnog skupa *Tradicija kao inspiracija*, ur. Sonja Marinković, Sanda Dodik, Dragica Panić Kašanski, 354–363 Banja Luka: Akademija umjetnosti Univerziteta u Banjoj Luci.
- Knežević, Stanislav. 1995. *Prva izložba žičanih instrumenata u Srbiji*. Sombor: Gradski muzej Sombor, Kulturno-prosvetna zajednica Sombor.
- Mamužić, Ivan. 2016. „Tambura u Mađarskoj“. Rad predstavljen na Međunarodnom stručnom skupu *Drugi kongres Svetske tamburaške aocijacije*. Novi Sad, 18–20. novembar.
- Maruchiakova, Elena & Vesselin Popov. 2016. *Roma Culture: Myth and Realities*. Munich: Lincom Academic Publisher.
- Merriam, Alan. 1964. *The Anthropology of Music*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Ninković Slavnić, Danka. 2011. „Medijska reprezentacija grupnih identiteta“. *CM* 19: 15–37.
- Pelajić, Kata & Zvonimir Pelajić. 2014. *Hrvatsko kulturno-umjetničko prosvjetno društvo „Matoš“ Plavna (2008–2013)*. Monografija u povodu pete obljetnice postojanja i rada udruge. Plavna: HKUPD „Matoš“.
- Piuković, Grgo. 2010. *Sto bandaša i bandašica – fotomonografija*. Subotica: Katolički institut za kulturu, povjest i duhovnost Ivan Antunović.
- Prekić, Emir. 2016. „Tamburaška muzika u Crnoj Gori“. Rad predstavljen na Međunarodnom stručnom skupu *Drugi kongres Svetske tamburaške aocijacije*. Novi Sad, 18–20. novembar.
- Raič, Aleksandar, Suzana Kujundžić Ostojić & Zvonko Stantić, prir. 2018. *Na prilomu vikova. Studije o Bunjevcima*. Subotica: Centar za kulturu Bunjevaca. Novi Sad: Udruženje građana „Bunjevci“.
- Ranisavljević, Zdravko. 2011. „Tamburaška praksa u Vojvodini – hronologija, aspekti i perspektive razvoja“. *Etnološko-antropološke sveske* 17 (6): 109–126.

- Ristivojević, Marija. 2012. „Proučavanje muzike u antropologiji“. *Etnoantropološki problemi* 7 (2): 471–486.
- Ristivojević, Marija. 2014a. „Muzika kao nematerijalno nasleđe“. *Antropologija* 14 (3): 135–142.
- Ristivojević, Marija. 2014b. *Beograd na «novom talasu». Muzika kao element konstrukcije lokalnog identiteta*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Tomić, Dejan. 2014. *Mita Orešković, prvi srpski kantautor*. Novi Sad: Prometej. Šid: NB „Simeon Piščević“.
- Tomić, Dejan. prir. 2009. *Marko Nešić sa pesmom u narodu*. Novi Sad: Tiski Cvet.
- Vukosavljev, Sava. 1990. *Vojvođanska tambura*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Zajec, Damir. 2016. „Put do kvalitetne tamburaške muzike u tamburaško „netradicionalnim“ regijama – iskustva kod Slovenaca“. Rad predstavljen na Međunarodnom stručnom skupu *Drugi kongres Svetske tamburaške asocijacije*. Novi Sad, 18–20. novembar.
- Žikić, Bojan. 2009. „Za šta su dobri žanrovi? Deljenje, razgraničavanje i razvrstavanje u strukturalnoj i kognitivnoj antropologiji na primeru muzičke kulture“. U *Strukturalna antropologija danas. Tematski zbornik u čast Klod Levi-Strosa*, ur. Dragana Antonijević, 326–361. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.

Интернет извори

- Antunović, Aleksandar. 2021. „Rekonstrukcija relacije između tamburaške prakse i srpskog identiteta u Austrougarskoj“. *Arhivum – portal Arhiva Vojvodine*. <https://archivum.arhivvojvodine.org.rs/rekonstrukcija-relacije-između-tamb/> (pristupljeno 25. marta 2021).
- Etnografski muzej u Beogradu. 2021. „Centar za nematerijalno kulturno nasleđe Srbije“. <https://etnografskimuzej.rs/centar-za-nkn/> (pristupljeno 20. februara 2022).
- Jakovljević, Natalija. 2022. „Identitetski spor u Vojvodini: Jesu li Bunjevci Hrvati ili su samo Bunjevci“. *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/identitetski-spor-u-vojvodini-jesu-li-bunjevci-hrvati-ili-su-samo-bunjevci/> (pristupljeno 2. avgusta 2022).
- Muzička skola Kragujevac. 2022. „Odsek harfe i tambure“. <http://www.msfragujevac.rs/harfa/> (pristupljeno 17. avgusta 2022).
- Opština Kula. 2021. „U Ruskom Krsturu održan jubilarni 60. Festival rusinske kulture „Crvena ruža“. <https://kula.rs/2021/08/16/u-ruskom-krsturu->

- odrzan-jubilarni-60-festival-rusinske-kulture-crvena-ruza/ (pristupljeno 15. juna 2022).
- Radio-televizija Vojvodine. 2022. „Hrvatski radio program“. <https://media.rtv.rs/ostalo/hrvatski-radio-program/73082>. (pristupljeno 18. avgusta 2022).
- Tamburitza Association of America. 2022. <https://www.tamburitza.org/> (pristupljeno septembra 2021).
- UNESCO. 2020. “Convention for the safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Basic text of the 2003”. <https://ich.unesco.org/en/basic-texts-00503> (pristupljeno 25. februara 2022).
- UNESCO. 2021. “Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage and the Register of good safeguarding practices”. <https://ich.unesco.org/en/lists> (pristupljeno 25. februara 2022).
- Youtube. 2021. „Dužijanica 2021 – Subotica“. https://www.youtube.com/watch?v=nah0Uyfp4J8&ab_channel=SERBIAandWORLD (pristupljeno 6. avgusta 2022).

Примљено / Received: 18. 04. 2022.

Прихваћено / Accepted: 17. 11. 2022.

ТАТЈАНА МИКУЛИЋ

Етнографски музеј у Београду

tatjana.mikulic@etnografskimuzej.rs

Она носи најлон жипон и опанке од лике: женски одевни наративи у карикатури листа „Јеж“

Женски лик у карикатури листа „Јеж“ доживео је током прошлог века трансформацију приказа: док је тридесетих година лик сељанке био сведен на једноставну графичку форму, грубу и без детаља, од средине века се, путем карикатуре, пре свега у цртежу ауторке Десе Глишић, појављује атрактивна сељанка у краткој сукњи, уског струка и бујног попрсја. Она је, ипак, по традиционалном обрасцу, обучена у народну ношњу. Шире гледано, Десини женски ликови парафразирали су појаму за новитетима из београдских комисиона. Оваква визуализација жене кроз синергију традиције и модерности, тачније одевања и моде, показала се као згодна платформа за тумачење потенцијалне објектификације жена (Fredrickson & Roberts). Уједно, утврдићемо да ли је поменути приказ жене пореклом са села угрозио дотадашњи доминантни патријархални образац визуализовања жена, чија је функција симбола традиционалних вредности, кроз улогу мајке и домаћице, доживела трансформацију.

Кључне речи: жена, карикатура, „Јеж“, народна ношња, одећа, сексуалност, објектификација

She Wears a Nylon Underskirt and Raffia Opanci Shoes: Women's Costume Narratives in the Caricatures of "Jež" Newspaper

During the 20th century, the representation of the stock female character in the caricatures of the newspaper "Jež" underwent a significant transformation: while in the 1930s the character of the peasant woman was reduced to a simple graphic form, rough and without details, an attractive peasant woman appeared in the mid-20th century, primarily in drawings by Desa Glišić, with a short skirt, narrow waist and enlarged bust. However, in accordance to the traditional cultural norms, she was still dressed in folk costume. Broadly speaking, Desa's female characters paraphrased the craze for novelties from shops in Belgrade which retailed imported costume items. This visualization of women through the synergy of traditional and modern, or more precisely clothing and fashion, proved to be a convenient platform for interpreting the potential objectification of women (Fredrickson & Roberts). At the same time, we are going to determine whether the mentioned depiction of a rural woman endangered the hitherto dominant patriarchal pattern of visualizing women, when their function as a symbol of traditional values through the role of mother and housewife underwent transformation.

Key words: woman, caricature, "Jež", folk costume, clothing, sexuality, objectification

Женски лик у југословенској карикатури није био често виђан. Исправније би било рећи, био је готово невидљив. Овај медиј био је резервисан за мушке јунаке који су носили и презентовали причу. Као што и о самој професији „цртача карикатура“, можемо говорити као готово искључиво маскулиној, тако је и доминација мушкости у карикатуралним ликовима прихватана здраво за готово. И када се лик жене појављивао, он није био носилац фабуле или дијалога, већ је више фигурирао као својеврсна допуна мушкој доминацији. Цртан као пратња, једва приметан, подражавао је заправо њену појаву и улогу коју је имала у стварном животу. Сводио се на приказ трпеливе, вредне, послушне жене која на својим плећима носи читаво домаћинство. Она је заправо готово увек концептуализована у домену своје куће и домаћинства. Као основни стуб патријархалног обрасца живота,

представљала је симбол традиционалних вредности оличених у улози жене, мајке и домаћице. Стога је и њен пандан, женски карикатурални приказ, подражавајући свакодневне животне ситуације, цртан у кући, са децом, крај огњишта, на пољу. Она је у народној ношњи, забрађена марамом, у сукњи и са прегачом, на ногама су јој опанци. Може се констатовати да није улагано превише маштовитости у креирање њеног приказа, он је готово увек ликовно једноставно решен, изведен у пар линија, графички врло сведен, скоро минималистички.

У фокусу анализе ће бити карикатуре које су објављиване у „Ошишаном јежу“. Као најпознатији и најтиражнији југословенски сатирични лист (од 1945. године излази под називом „Јеж“) он је, од свог првог броја, објављеног на самом почетку 1936. године, неговао карикатуру као специфичну форму хумористичког изражавања (Mikulić 2015, 132). Она ће доминирати у његовим садржајима током наредних деценија, заправо све до садашњег времена, пошто се овај лист, додуше у смањеном обиму и динамици излажења, може и данас наћи на киосцима.

Имајући у виду да тематика којом се у овом раду бавим захвата неколико деценија потребно је најпре направити један краћи осврт на типологију “Јежеве” карикатуре током периода од готово пола века, имајући у виду лик жене. У оквиру тога, акценат ће посебно бити стављен на ликове које је креирала карикатуристичка Деса Глишић. Деса се издваја по јединственом и специфичном стилу цртања којим је, у карикатуру, увела сензуалну и заводљиву жену. Потом ће женски лик бити постављен у оквире патријархата у којима се неизбежно формирао и развијао деценијама. Тренд Десиних нацртаних „герли“ у минићима и тесним јелецима покушаћу да објасним теоријом објектификације (Fredrickson & Roberts 1997) која „узима за дато да жене постоје у одређеној култури у којој се њихово тело посматра, процењује и објектификује“ (Fredrickson & Roberts 1997, 177). Оне се посматрају кроз визуру тела јер када су објектификоване, жене се третирају као тела (Fredrickson & Roberts 1997, 175). Формулишући теорију објектификације, ауторке су указале на кључну спрегу са одећом која утиче да се жене, као *џосмаџрано*, као објекти, сагледавају кроз форме самообјектификације и објектификације од стране других.

Иако се ова теорија у свом даљем току конструише у правцу указивања на психолошке последице оваквог третмана, као и на потврду да изложеност приказима жена као сексуалних објеката, у крајњој мери резултира и тиме да охрабрује чак и саме жене да постану свесне своје појаве, те да објектификују сопствена тела, она

је постала основа за комплекснија тумачења односа употребе тела, одеће и сексуалности (Lennon et al. 2017).

Одећа и тело сагледавају се као нераскидиво јединство и читају у форми текста. Достигнућа постструктуралистичких и постмодернистичких теоријских промишљања, одело су изместила из искључиво материјалног контекста и омогућила његово ишчитавање на значењском нивоу, као значењске структуре, у својеврсној форми одевног текста. Одећа је симбол и визуелни знак, она се гледа али има и комуникативну функцију. „Чита“ се и „прича“, управо попут текста. Она се увек посматра у односу на људско тело као парадигму која је одређује – одело представља јавни продужетак тела (Jestrati-jević 2012, 109). Ова два елемента заједнички доживљавају промене као резултат директних утицаја из окружења, односно промена у социјалном и културалном контексту.

Уласком, дакле, у дати друштвени контекст одевни предмет поприма обележје културног текста. Она постаје својеврсни наративни механизам који комуницира на различите начине, који ћемо у овом тексту читати у медијском дискурсу, у визуелној форми карикатуре.

ХРОНОЛОГИЈА ЖЕНСКОГ ЛИКА У „ЈЕЖУ“

Преглед ћу започети са горе споменути, једноставним и сведеним карикатуралним приказом жене у годинама пред Други светски рат. Чињеница је да је таква карикатура доминирала у врло кратком периоду до почетка излажења листа (1936) па до почетка рата (1941), дакле у периоду од непуних 6 година. Важно је напоменути да томе свакако доприноси и проблематика којом се лист тих година бавио. Заступљеност, пре свега, политичких и економских тема, националних проблема који су у земљи ескалирали, као и непосредна опасност од ратних претњи, одредила је и ликове носиоце карикатуралних приказа. Ове теме су се доминантно налазиле у домену мушких интересовања те је разумљиво што су њихови карактери искључиво мушки ликови.

Поратне године драстично су промениле слику жене како у ликовном, тако и у функционалном смислу. Жена са села се препознаје по свом народном оделу, свакодневной ношњи, док вредно ради и привређује у свом домаћинству. Међутим, у овим годинама непосредно по завршетку рата, ситуације које је приказују како се описмењује и похађа аналфабетске курсеве, стављајући је у исти ранг са мушкарцима и дозвољавајући јој приступ благодетима образовања, новина су новог поратног доба. Едуковати село и сељаке био је један од основних циљева које је у сфери културне политике Комунистичка

партија Југославије поставила још током трајања рата. По завршетку рата, приступило се остварењу ове замисли, а акценат је стављен управо на становништво женског пола као процентуално најугроженије – готово 80% женске популације у Краљевини је, према последњем попису из 1931. године, било неписмено (Gudac-Dodić 2006, 27). У ликовном смислу, њен приказ указује на једну самосвесну, задовољну жену која унапређује себе док са осмехом савлађује нову вештину.

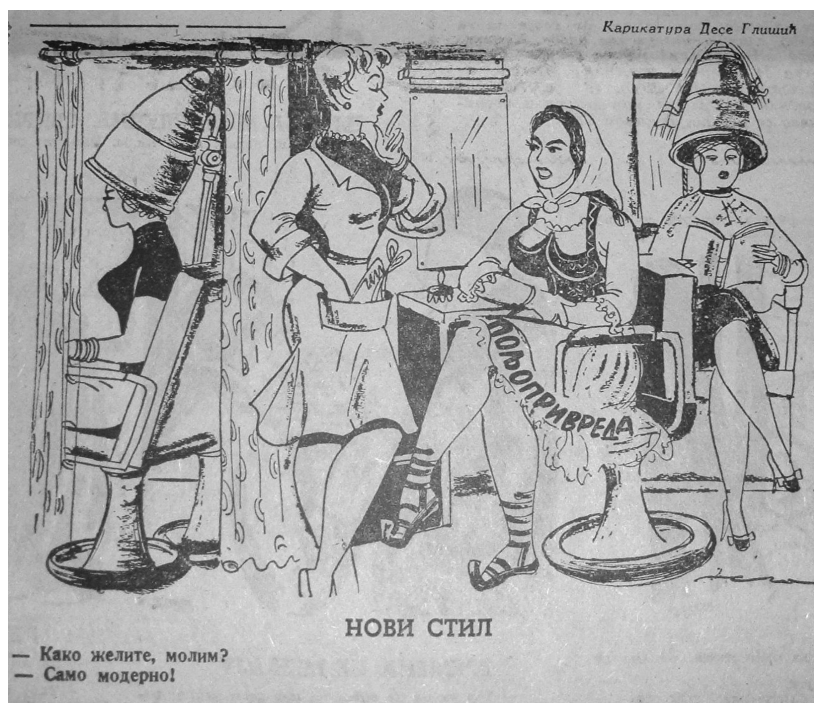
Још комплекснију визуру одају карикатуре чија је тема обнова земље. Видимо жену која заједно са мушкарцима гради и обнавља земљу, равноправно учествујући у стварању боље социјалистичке будућности. Ове карикатуре шире оптимизам и веру у бољу будућност, а ликови на њима, пуни ентузијазма, граде задружне домове и обрађују њиве. У графичком смислу, препуне су колорита, обogaћене мноштвом детаља и зраче снажном симболиком. Уз мушкарце, са насловних страна смешила су се лица сељанки које су раздрагано узвикивале ударничке првوماјске пароле и махале црвеним партијским заставама.¹ Жена на њима је моћна, пуна снаге и елана, не заостаје за мушким ликом, нити својом појавом, нити послом који обавља. Њен лик сугерише јаку и снажну жену способну да поднесе огромне напоре: „она је неустрашива ратница, самопрегорна радница, ненадмашна ударница, несебична дародавка добровољних радних сати, самосвесна полазница аналфabetског течаја, просветитељка, просвећена Мајка, авангардна политичарка, успешна спортисткиња.“ (Velimirović 2012, 179). У овом времену запажа се да је интензитет њеног појављивања ипак нешто чешћи, јер је жена била неопходна да ослика, да појача и допуни цртеж како би допринела рефлексiji стварности. Као и у стварном животу, она је била неопходна за учвршћивање тековина Револуције.

Чим је ударнички оптимизам изгубио свој замах и таквог лика је нестало са „Јежевих“ страница. Већ од 1951–1955 године сељанка се црта у свом уобичајеном амбијенту, на пијаци, на њиви или у свом домаћинству. Јасна диверзификација простора њеног бивствовања и појављивања, условљена традиционалним обрасцима поново је уочљива – сељанку још увек нећемо срести у кафани као амбијенту резервисаном за искључиво мушко друштво. Наравно, темпо и динамика њеног појављивања су на веома ниском нивоу – и даље је знатно ређе цртају од мушких ликова.

---

¹ Пример једне од таквих карикатура под називом „На крају школске године“, чији је аутор Зуко Џумхур, може се погледати у *Јез-у*, у издању од 17. 07. 1948. године. У овом раду није могла бити објављена због евентуалног нарушавања ауторских права.

У том смислу, напоменула бих, међутим, да се током педесетих година прошлог века, женском лику, условно речено, „придодаје“ још једна улога. Наиме, након Другог светског рата „доминантни модели више нису биле еманциповане жене с економском и политичком моћи или ратнице с оруђем/оружјем које се привремено одричу своје женствености зарад очекиване једнакости у ‘светлијој будућности’, већ послушне, дисциплиноване, безбрижне, неговане жене, посвећене деци и мужевима у царству кућних апарата (понека срећница) симболима економског благостања“ (Višnjić & Miroslavljević 2008). Елегантне даме, у модерним капутима, са токицама на главама, обучене у крзно, уз обавезно, превисоке потпетице, шетале су београдским улицама. Водиле су рачуна о свом изгледу, посећивале салоне лепоте, срећемо их под хаубама док се, читајући женске часописе, информишу о новим модним трендовима. Осим што прате моду, изузетно воде рачуна о својој линији. Такве поруке могу се ишчитавати из појединих хумористичких приказа који су током педесетих и шездесетих година објављивани у штампи (слика 1).

Сл. 1. „Нови стил“, Јез, 30. 04. 1957. Аутор: Деса Глишић
Уз сагласност Радивоја Бојичића, уредника Језа

У том периоду, тачније на самом почетку, у „Језу“ излази хумористички стрип „Станојка“ који истоимену јунакињу прати кроз разне ситуације. Аутор стрипа је Десанка Глишић Јовановић, данас запамћена као једина жена професионални карикатуриста на нашим просторима. Као уметнику са завидном биографијом, била бих неправедна уколико јој не бих посветила неколико редова. Рођена је 1910. године у Београду где је завршила наставнички и уметнички течај у Уметничко-занатској школи од 1926–1930 године, а до 1932. и Академски течај. Крајем Другог светског рата водила је курс цртања у Крагујевцу. Ипак, подаци о њеном сликарском опусу остали су скромни иако је била ученик Бете Вукановић; сматра се да се садржајније и комплексније изражавала карикатуром (Maravić 2018, 322).

У Десиной визији Станојка је млада, наочита сељанка, наизглед наивна и простодушна, али заправо врло бистра особа, која на занимљив начин промишља стварност. На примеру неколико карикатура показаћу какав је лик она представљала. У стрип-панелу под називом „Станојка у Паризу“ она одважно седа у воз и одлази у центар високе моде. Сусрећући жене на париским улицама сучава се са актуелним модним трендовима. Међутим, њима нимало није фасцинирана, већ у модним аксесоарима попут марама, перја на шеширима, пунђама и ђинђувама види заправо све оно што већ има у родном селу. Одушевљено пише свом Радојици да „се није много истрошила“, а по повратку цариника на граници изненађује празним кофером. Последњи панел носи поруку да се „вратила онаква каква је и отишла“. Деса је овим приказом указала на уплив моде у југословенско друштво које је тих година било под вишеструким утицајима Запада. Помодарство, које је нужан нуспроизвод ових утицаја, међутим није поколебало Станојку. Она врло јасно уочава да такве „новитете“ има у свом селу те да није ни требала да крене на пут.

Наредних деценија, у карикатури је сељанка присутна, али и даље готово неприметна. Крај педесетих година уноси дах модернизације у сеоска домаћинства у виду опремљености новим техничким производима, па ћемо је затећи како припрема ручак крај шпорета, али и над огњиштем. На пијаци је или њиви, уз малу децу или старце, где смо је и раније сретали. Графички је једноставна, из пар потеза нацртана, без много детаља. Типичан пример представљају женски ликови које је цртао карикатуриста Димитрије Живадиновић, оштрих, грубих линија, којима се потпуно одузима

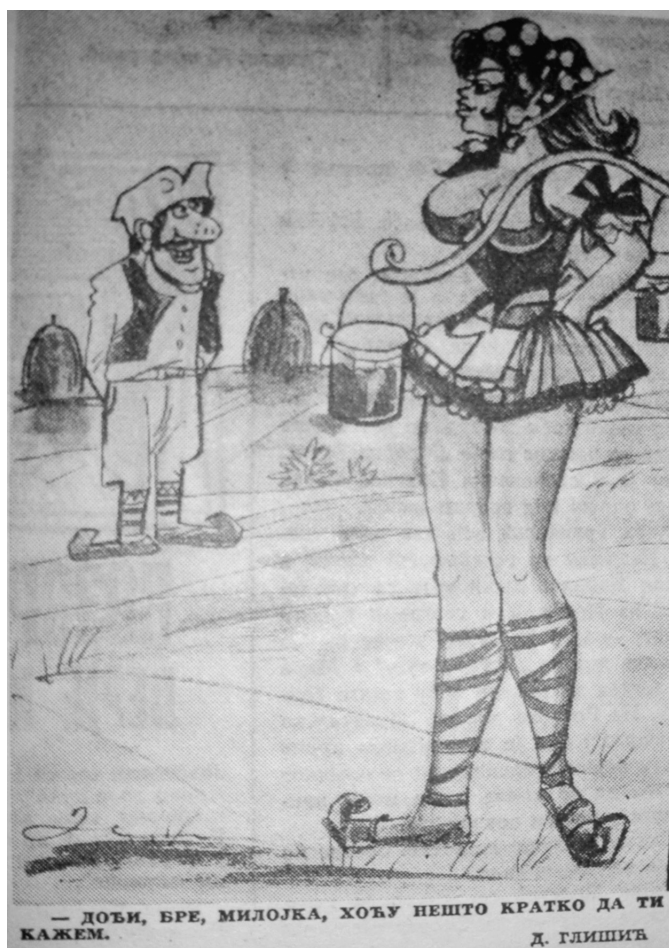
женственост.² Тако су је цртали карикатуристи, мушкарци којима је служила искључиво да скицира лик супруге и мајке на селу. Изузетак је пар аутора попут Владе Катића који, првенствено када слика младу сељанку, девојку са села, црта прилично атрактивну девојку са истуреним грудима. Изузетак ће, наравно, бити и Деса Глишић, чија Јелица из Доње Трнавe има атрибуте попут „витка стаса, уска паса, дугих ногу“. Јелица не само да је zgodна, већ и прати моду па „носи најлон жипон и опанке од лике“ (слика 2).

Сл. 2. Без наслова, Жеж, 15. 06. 1963. Аутор: Деса Глишић
Уз сагласност Радивоја Бојичића, уредника Жежа

² Пример оваквог приказа женске фигуре уочљив је на карикатури под називом „Сеоска идила“, чији је аутор Димитрије Живадиновић. Објављена је у *Жеж-у*, 17. 07. 1964. године. У тексту такође није могла бити објављена због нарушавања ауторских права.

Крај седме деценије Десина сељанка је дочекала још ужег струка, бујнијег попрсја, дугих, витких ногу и са минимално кратком сукњом. Она је и даље на њиви, носи обрамицу (слика 3). Налази се у карикатурама које су осликавале појаву и популарност хипи покрета и слободније понашање у сексуалном смислу. У духу времена и колеге карикатуристи почињу да цртају женски лик са наглашенијим сексуалним атрибутима, понекад делимично обнажене. Већ почетком девете деценије 20. Века, у карикатури се осећа извесна стагнација у представама женског лика, што је нарочито приметно после 1985. године. Тада се чак може рећи да се, услед једног

Сл. 3. Без наслова, Јеж, 06. 09. 1968. Аутор: Деса Глишић
Уз сагласност Радивоја Бојичића, уредника Јежа

снажног таласа политичких карикатура, са специфичном, искључиво, националном конотацијом, уочава готово потпуно одсуство женских ликова.

ДАРА НИЈАГАРА

Главне јунакиње карикатура Десе Глишић, дакле, препознајемо по њиховим, рекли бисмо, намерно, пренаглашеним женским атрибутима. Претходно споменуте, Јелица и Станојка, биле су жене које су припадале сеоском миљеу. Сасвим је оправдано претпоставити да је узор тим ликовима могуће потражити у још једној женској персони, градској девојци, насталој такође из пера Десе Глишић. Деса је наиме, креаторка и стрипа о Дари Нијагари која се на страницама „Јежа“ појавила средином педесетих година 20. века. Иако је одштампано само 15 каишева са њом, ова јунакиња стекла је статус легенде.

Сама Деса објашњавала је да је инспирација за лик Даре била ни мање ни више него позната глумица Мерилин Монро и њен филм из 1953. године под називом „Нијагара“.³ Слично америчкој звезди, Деса је своју јунакињу обдарила свим женским атрибутима. Те 1954. године када се Дара појавила, један део јавности шокирала је њена наглашена еротика, коју је ауторка правдала намером да створи своју „домаћу жену која по сваку цену хоће да изгледа као странкиња“. Према њеним речима, београдске жене су након преправљаних војничких сукњи, живота и куповине на бонове и тачкице почеле да се облаче у комисионима. Неретко се претеривало што је заправо изгледало смешно, па је Дара представљала подсмешљиву парадигму свих тих модних промашаја (Ўгорарип 2020). Други део јавности био је захвалан за ову изазовну „герлу, шпицу и луцпрду“, како је сама Деса називала свој лик, те су са нестрпљењем ишчекивали сваки нови број „Јежа“, само због Десиних карикатура. Наиме, Дара Нијагара пратила је инострану моду, али је волела да се облачи слободно. Наравно, јасно је да је она производ времена без листова са еротским или порнографским садржајима, па је и гола нога Даре Нијагаре изазивала одушевљење публике. Сама Деса није видела ништа лоше у свом лику јер „жену треба посматрати двоструко. Најпре као жену/човека, потом као жену/жену. То је оно, знате, волим Перу, а Мика ми

³ У овом трилеру Мерилин игра улогу супруге која бестидно манипулише својом сексуалношћу како би остварила свој план да ликвидира мужа. Занимљиво је да су критичари касније хвалили режију Хенрија Хетевеја, пре свега што је вешто користио боју како би Монро учинио што атрактивнијом.

је тезга. То је женска природа и не може да се исклеше као скулптура у дрвету. И ви је не бисте другачију. Вама је потребна жена која ће бити интелектуалка, мајка, домаћица, женка која неће мирисати на паприкаш. Зато моје карикатуре жене више привлаче, одишу љупкошћу, него што одбијају“ (Yugorapir 2020).

Дакле, Десина Дара је својом појавом учинила својеврсни *breakthrough*, имајући пре свега у виду време када се први пут појавила. Током наредних неколико деценија, Деса је цртала жену „женском руком“, дефинишући на тај начин један другачији субјективитет жене. Другачији од оног који је био одређен и подређен доминантним односима у друштву, тачније патријархалним односима. Десу, дакле, можемо посматрати као актерку, као жену која је својим активним стварањем преиспитивала постојеће парадигме (не нужно само женског искуства).

КАРИКАТУРА И ПАТРИЈАРХАТ

Патријархална културна парадигма у српском друштву, доминантна кроз читав 19. и 20. век, заправо прилично чврсто стоји на својим ногама и у данашње време. Самим тим, неизбежно је представу жене посматрати као дефинисану и обликовану патријархатом. До појаве Даре Нијагаре и поменутих карикатуралних представа сељанке, лик жене свођен је, како смо и уочили, на вредну, трпељиву, снажну жену, али у исто време, поражавајуће нему и не приметну. Бројни су примери којима је, узмимо у обзир само етнографску литературу, забележен положај жене у традиционалном патријархалном друштву. Потлаченост и подређеност мужу и мушким члановима породице, обесправљеност у свим подручјима која се односе на њен приватни живот и лични избор дуги низ деценија је обележавала женско бивствовање.

Објашњавајући патријархат као систем друштвених структура и пракси у којима мушкарци доминирају, гласе и експлоатишу жене (Walby 1990, 20), он може бити посматран кроз категорију приватног, дефинисану као форму која постоји у оквиру домаћинства и односи се на власништво – над имањем, женом, децом, животињама, као и на искоришћавање женске радне снаге у процесу производње. Супротно томе, Силвија Волби дефинише и јавни патријархат који се односи на јавни простор и подразумева сваку врсту учешћа у јавном животу, комуникацију, учешће у политици, уметности. Иако је, нарочито након Другог светског рата, жена добила извесна законска и политичка права, која су јој омогућила бројне погодности, до тада

резервисане само за мушкарце, она је и даље остајала „закључана унутар дефиниције пола коју установљава патријархални друштвени и политички систем.“ (Ђорђевић 2009, 127). Као широко распрострањен и уобичајен у свакодневном животу, овакав приказ жене пренет је идентично и у сферу јавних гласила јер, заправо, „сваки приказ ослања се и репродукује специфичну логику стварности: та логичка стварност промовише сопствени приказ“ (Phelan 1993, 10). Отуда су такве представе жене у сценама искључиво везаним за приватну сферу, оквира њеног дома и домаћинства, као и сфере њеног кретања (њива, пијаца) сасвим разумљиве. Директна последица тога је и чињеница која сведочи о убедљиво мањој заступљености женског лика у карикатури, тако да жене готово да нема у карикатури предратног периода и годинама након 1980, на шта је већ указано. Једноставно, проблематика која их је окупирала, није се кретала у доменима женског интересовања и деловања. Јер, „начин на који се представља и разумева женски идентитет, искуство и прича, зависи од културе којој се припада, медија који је средство израза, и од личног искуства и историје“ (Nenić 2008, 266).

С тим у вези, можемо се накратко осврнути и на начине на које се представа жене у различитим литерарним или визуелним дискурсима конституисала. То су заправо била питања којима су се посветиле феминистичке теорије од свог настанка. У фокус свог интересовања поставиле су начин на који су жене, женскост и сексуалност конструисане и презентоване. На нашим просторима, на присутност тог проблема у књижевности визионарски је указивала, пре готово стотину година, књижевница Исидора Секулић анализирајући „мушку“ Андрићеву прозу. Снажним речима да су „жене скривене, споредне, испод живота, и нису личности, него једино покретне снаге“ (Sekulić 1923, 7) опоменула је још у то време, на судбинско третирање женског лика у литератури. Показало се да је он несумњиво врло стереотипан, обликован и укорењен у традиционалним патријархалним обрасцима.

Ни у визуелном дискурсу, у који као изражајну форму можемо сврстати карикатуру, није се одступало од патријархалне матрице. Попут књижевности, она је била доминантно уткана и у српску „мушку“ уметност 20. века. Узимајући у обзир прву половину столећа, уметнице не само да нису биле у истој мери заступљене, са једнаким правима и могућностима, као и њихове мушке колеге, већ се жена као „објекат“ на уметничким делима среће у пасивним ситуацијама да везе, чита књигу у кући или дворишту. „Јежева“ карикатура, у великој ме-

ри прожета патријархалном свакодневицом, прати наравно тај тренд визуализације жена, али већ од средине века популарна култура отвара широко поље деловања за жене подједнако као ауторке и интерпретаторке (Nenić, 266), чему потврду видимо управо кроз опус Десе Глишић. Њен пробој у „мушки“ свет на оба фронта, и као ауторке, али пре свега кроз ликове које је цртала, представља јединствен случај.

ВИТКА СТАСА, УСКА ПАСА, НОСИ НАЈЛОН ЖИПОН: О ТЕЛУ, ОДЕЋИ И СЕКСУАЛНОСТИ

Вратимо се накратко Јелици, Глишићкиној јунакињи из Доње Трнавe. Још је она истицањем атрибута попут „витка стаса, уска паса, дугих ногу“ потврдила да се у јавној „визуелној сфери жене у знатно већој мери приказују са нагласком на тело, а не на лице или главу како је то уобичајено код приказа мушкараца“ (Frederickson & Roberts 1997, 176). Такав начин приказивања жена је заправо начин на који се жена објектификује. Она се тиме своди на објекат, који има пасиван статус и који је предмет посматрања. Додала бих, најчешће еротизован објекат јер се њена репрезентација врши путем тела.

Карикатура нам у даљем опису Јелице наводи да она „носи најлон жипон и опанке од лике“. Модне додатке који, несумњиво, употпуњују њену нову појаву. Њих сагледавамо као допунске елементе њене телесности, њеног физичког тела. Наиме, теоријска промишљања моде током претходне четири деценије, која се сматрају тековином постмодернистичких концепата, резултирала су извесном ревизијом односа одеће и тела. Феномен одеће се, до осамдесетих година 20. века, можемо рећи, на изванредан начин „тражио“ и „лутао“ у дисциплинарним оквирима социологије друштва, а услед чињенице непостојања посебног самосталног приступа који би га посматрао у дискурсу социологије моде. Од тада се у оквиру савремених интердисциплинарних студија културе установљава кроз постојање самосталне теорије моде.

Установљење студија моде као свеобухватног интердисциплинарног спектра у фокус је поставило однос тела и одеће при чему се сам појам *одећа* посматра знатно шире. То је представљало значајан искорак у тумачењима одеће, која више није само пуки предмет или појединачни елемент одевања, сведен на материјално, на начин израде или технологију производње. Одећа излази из сфере материјалног и као визуелни симбол и знаковни текст почиње да се „чита“ па је посматрамо као специфичан наратив и визуелни текст. Ван устаљених оквира књижевности и лингвистике термин *шексџи* постаје легитиман појам којим се објашњава наративна улога одеће.

Одећа се првенствено дефинише у односу на тело, неодвојива је од њега, у смислу да се на њему манифестује, са њим интерреагује, па га, у крајњем случају, и мења (Jestratiјевић, 109). Односно, они се заједнички мењају, у складу са променама у окружењу. Тело и његово окружење су заправо у непрестаном процесу међусобне интеракције (Adamović & Maskalan 2011). Тај однос је такав да му окружење приписује одређена културно кодирана значења, те се одећа може посматрати као текст кроз који се изражава или путем којег се конструираше одређени или изабрани културални идентитет (Jestratiјевић, 113).

Свакако да *најлон жиџон*, на нози младе сељанке, за разлику од дотадашњих уобичајених вунених чарапа, указује на њену модну освешћеност, али такође имплицира и извесну дозу изазовности и еротичности. Дакле, конструкција сексуалности путем спреге тела и одеће у ликовима Десе Глишић је очигледна и неупитна. Десине јунакиње, са својим предимензионираним женским атрибутима, дубоког деколта, обучене у мрежасте чарапе и кратке сукњице, јасно су пројектовале поруку о сексуалности. Овај податак још више добија на значају, посебно када имамо у виду да је то чињено средином прошлог века, када се ни њене мушке колеге нису упуштале у такве подухвате. Они су се на то усмерили тек када је феномен сексуалне револуције узео маха, током које су, у седмој и осмој деценији 20. века, почели да цртају полуобнажене женске ликове. Имајући у виду такво чињенично стање не можемо да не уочимо и да не укажемо на одважност ауторке да женски лик представи на начин како је то учинила у својим карикатурама.

Дакле, много пре њих, Деса Глишић је својим јунакињама удахнула сексуалност. У томе је кључну улогу, кроз физичку појаву, имала свакако и одећа коју су оне носиле. Десина сељанка облачила је народну ношњу, без јелека и мараме на глави се није појављивала, чиме су испоштовани сви установљени параметри препознавања сељанке, односно њеног одевног кода. Међутим, њена одећа доживела је промену, не у смислу корпуса одевних елемената, већ у њиховој форми. У складу са Десиним опредељењем да у својим карикатурама у први план истакне сензуалност сеоских девојака, ношња је модификована у уже, краће и тесније варијанте. Тиме је женска фигура добила на изазовности, што је променило дотадашњу перцепцију тих ликова. До тада приказиване, стога и тумачене, углавном безлично, забрађене марамама, у широким сукњама, без готово икаквих атрибута женствености, женске фигуре су, кроз визуру Десиних сељанки, блеснуле у потпуно новом неочекиваном светлу.

Одећа наших јунакиња у форми материјалног текста исказује и конституише другачији културални идентитет. У том смислу, Жарко Паић указује да „веза између моде, културе и идентитета у пост-модерно доба показује да мода судјелује у творби новог идентитета више од многих других важнијих ствари у животу“ (Раић 2007, 171). За приказани идентитет у карикатурама можемо рећи да се сводио на појавност јер, као што видимо, нови одевни образац имплицирао је сексуалност и завођење.⁴

На који начин је перцепција сексуалности условљена изгледом и одабиром одеће? Овим су се позабавила истраживања спроведена последњих деценија, која су сагласна у закључцима да је управо информација коју одећа преноси на различите начине, пресудна у перципирању сексуалности. Испитаници у овим истраживањима, припадници оба пола, потврдили су, претходно имајући у виду све аспекте избора неког елемента одевања (дакле његову боју, дужину, крој, материјал), да је улога одеће била да комуницира сексуалну жељу жена или да привуче сексуалну пажњу мушкараца (Koukounas & Letch 2001; Grammer et al. 2004; Montemurro & Gillen 2013; Smolak et al. 2014). Притом, Мурова (Moore 2010) наглашава чињеницу да жене бирају изазовну одећу више из жеље да се прикажу атрактивним, него да покажу своје интересовање за сексуални однос. У сваком случају, одећа представља канал за преношење информација о сексуалности. Потврђујући да жене користе изазовну, провокативну одећу како би имплицирале сексуално интересовање или намеру, истраживачки напори су се усмерили ка истицању значаја који избор такве одеће повезује са сексуалним нападима и насиљем. У том смислу се даље ова теза додатно образлаже кроз различите аспекте посматрања⁵, који за ову анализу нису од пресудне важности, али су свакако вредни помена.

---

⁴ У том смислу Негрин оправдано наглашава да постоји бојазан да култ појавности преузме главну улогу у обликовању идентитета (Negrin 2006, 152). Даљим промишљањем ових ставова сусрели би смо се са феминистичким аргументима, оштрим и критичким, с обзиром на то да су њима посебно погођене жене, што излази из оквира овог рада.

⁵ Навешћу неке од примера, попут начина на који одећа кроз употребу одређених боја комуницира разлике између биолошких полова (Pomerleau et al. 1990), затим веровања која потврђују став да изванредан тип одеће провоцира сексуално узнемиравање (Workman & Johnson 1991) као и сексуалне нападе (Workman & Orr 1996), улогу којом одећа мотивише и поспешује сексуално насиље (Vali & Rizo 1991; Moore 2010), до истраживања која потврђују кривицу жртве услед неадекватног провокативног начина облачења (Loughan et al. 2013).

Велика већина наведених истраживања ослањала се управо на теорију објектификације као кровни оквир за анализе. Прикази жена коришћени у њима приказивали су их као објекте који се посматрају и процењују. Женски лик био је и у фокусу истраживања која су се бавила начином на који је он третиран у медијским садржајима у америчкој култури, пре свега филму (van Zoonen 1994), телевизијском програму (Copeland 1989), фотографији (Duncan 1990), рекламирама (Goffman 1979), штампи (Ferguson 1981). Резултати истраживања показали су да је у свакој од ових области приказ жене у великој био мери типизиран и стереотипан, неретко заснован на расним и другим предрасудама.⁶ У сваком случају, не улазећи у порекло таквих стереотипа, потичу ли и да ли представљају репродукцију патријархалних постулата, извесно је да се у медијским садржајима жене приказују као сексуални објекти. На примеру истраживања приказивања жена у музичким спотовима, Оубри и Фрисби потврђују да су извођачице песама, дакле певачице, биле предмет објектификације, у чему је управо њихова одећа чинила значајан фактор (Aubrey & Frisby 2011).

У том смислу, значајни су резултати истраживања који указују на извесна својства одеће која у највећој мери утичу на објектификацију. Јасно је да ће утицај на већи степен и процену објектификације свакако имати одећа која асоцира на атрактивно и пожељно. Ту се, пре свега, истиче откривајућа природа одеће, односно способност одеће да открива и показује кожу. Још значајније је, међутим, указивање на својство одеће да се њоме истиче ускост и припијеност уз тело. Према тврђењу Иванке Причард и Марике Тигеман (Prichard & Tiggemann 2005) управо „облачење тесне, као и одеће која открива тело, жене смешта у сам фокус објектификације“ (Prichard & Tiggemann, 20).

Процес објектификације, како је речено, захтева посматрање и процену те се, у том смислу, подразумевају два типа објектификације: самообјектификација и објектификација од стране других. Даље се ова теза додатно образлаже кроз различите аспекте посматрања, који за ову анализу нису од пресудне важности, али су свакако вредни помена. У случају „Јежевих“ карикатура је значајно што управо на тај начин можемо посматрати јунакиње изашле из Десиногог пера. Она је своје „изазовне герле, шпице и луцпрде“, како их је сама

⁶ Пример да се Афроамеричке жене приказују као животиње (Leidholdt 1981) или Американке азијатског порекла уз чије је приказе обавезна и неизоставна нота егзотике и послушности (Root 1995).

називала, цртала са намером да шокирају јер су заводљиве и сензуалне жене, какве би сви волели крај себе. На тај начин су оне биле објектификоване још током настанка. Ставом и мишљењем да, како је често знала да каже, „смо све шпице“, те цртањем младих девојака у кратким минићима и са бујним попрсјима, сама ауторка их је кроз процес стварања објектификовала. Са друге стране, и кроз перцепцију других су биле објектификоване. Томе су потврду дала и сведочанства саме Десе Глишић, која, кроз сећања, истиче два догађаја. Једном приликом ју је угледни књижевник и песник оптужио да њене стрипове младићи лепе по купатилима јер су њене „герле“ сувише слободне и провокативне. Друго је писмо једног радника из Раковице који се на занимљив и искрен начин осврнуо на Десину „голотину“. речима: „Другарице Десо, кад Ви нацртате ногу, онда је то нога, а кад нацртате ‘позадину’, онда је то ‘позадина’“. Несумњиво је, дакле, да је одећа имала комуникативну функцију путем својих наративних својстава. Она се, заправо, као симбол и визуелни знак, „гледала“ и „читала“ управо попут текста.

ЗАКЉУЧАК

Деса Глишић и њене јунакиње ускомешале су духове и разбиле стереотипе. Дотадашња пракса цртања жена у карикатури, као репродукција патријархалне идеологије, визуализовала се кроз лик мајке, домаћице и жене. Просторни оквири су је ограничавали на њен дом и њиву или пијацу. У графичком погледу, њену безличност из стварног живота, исцртавали су сведени и једноставни, готово груби потези ауторског пера. Мушког, без изузетка!

Средином педесетих година карикатуристичка „Јежа“ Десанка Глишић понудила је другачију перспективу. Њене девојке са села, а нарочито Дара, градска послератна девојка, неочекивано су, са страница популарног сатиричног недељника, зањихале својим облицима, мамећи читалачки аудиторијум. Дугачке ноге презгодне сеоске снаше, њено бујно попрсје, утегнуто претесним јелеком појављивали су се на страницама „Јежа“ из броја у број. Женско тело експлоатисано је на тај начин у форми карикатуре. Неспорно је да су такви прикази жена били предмет посматрања и процењивања, што је жене постављало у позицију објекта.

Утисак је додатно био појачан одећом коју су носиле, а која је у бројним ситуацијама више откривала него прикривала. У „читању“ одеће имали смо у виду и дати друштвени и културни контекст, који самим одевним елементима неизбежно приписује значења. У па-

тријархалној стварности се њена, до те мере кратка сукњица и толико припијен јелек, нису могли срести, па се девојка из карикатуре посматрала са извесном дозом егзотике и жудње, јер је од стране већине тумачена као недостижна, чак нестварна. Десине јунакиње су за своје време свакако биле револуционарна појава, јер су наивно представљале претечу каснијег, готово обавезног, изобиља голотиње у штампаним медијима.

Иако су ове јунакиње блеснуле у неком новом светлу, женски лик у карикатури је ипак доминантно остао укројен патријархалним конструктима. То показују ситуације у којима су жене цртане, дефинишући своју појавност искључиво кроз категорију брака и породице. Њихова невидљивост у илустровању и коментарисању тема које се не сматрају „женским“, јер потпадају у сферу јавног, попут политике и осталих озбиљних тема резервисаних за „јачи пол“, јасан је показатељ репродукције и опстанка патријархалних односа и дефинисане родне поделе улога у друштву.

Литература

- Adamović, Mirjana & Ana Maskalan. 2011. „Tijelo, identitet i tjelesne modifikacije.“ *HRČAK* 49 (1). <https://hrcak.srce.hr/71643> (pristupljeno 20. 08. 2021).
- Aubrey, Jennifer Stevens & Cynthia M. Frisby. 2011. “Sexual objectification in music videos: A content analysis comparing gender and genre.” *Mass Communication and Society* 14 (4): 475–501.
- Copeland, Gary, A. 1989. “Face-ism and primetime television.” *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 33 (2): 209–214.
- Duncan, Margarete Carlisle. 1990. “Sports Photographs and Sexual Difference: Images of Women and Men in the 1984 and 1988 Olympic Games.” *Sociology of Sport Journal* 7 (1): 22–43.
- Đorđević, Jelena. 2009. *Postkultura. Uvod u studije kulture*. Beograd: Clio.
- Ferguson, Marjorie. 1981. “The Woman’s Magazine Cover Photograph.” *The Sociological Review* 29 (1): 219–238.
- Fredrickson, Barbara L. & Tommi-Ann Roberts. 1997. “Objectification theory: Toward an understanding of women’s lived experiences and mental health risks.” *Psychology of Women Quarterly* 21: 73–206.
- Goffman, Erving. 1979. *Gender advertisements* (1st Harper colophon ed.). New York: Harper & Row.
- Grammer, Karl., LeeAnn Renninger & Bettina Fischer. 2004. “Disco clothing,

- female sexual motivation, and relationship status: Is she dressed to impress?" *Journal of Sex Research* 41: 66–74.
- Gudac-Dodić, Vera. 2006. *Žena u socijalizmu: položaj žene u Srbiji u drugoj polovini 20. veka*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Jestratijević, Iva. 2013. „Uvod u studije mode“ *ART+MEDIA Časopis za studije umetnosti i medija* 3: 108–119.
- Koukounas, Eric & Nicole M. Letch. 2001. “Psychological Correlates of Perception of Sexual Intent in women.” *The Journal of Social Psychology* 141: 443–456.
- Leidholdt, Dorchen. 1981. “Where Pornography Meets Fascism”. *WIN*, March 15.
- Lennon, Sharron. J., Alyssa D. Adomaitis, Jayoung Koo & Kim P. Johnson. 2017. “Dress and sex: a Review of Empirical Research Involving Human Participants and Published in Refereed Journals.” *Fashion and Textiles* 4 (14): 1–21.
- Loughnan, Steve, Afroditi Pina, Eduardo A. Vasquez & Elisa Puvia. 2013. “Sexual Objectification Increases Rape Victim Blame and Decreases Perceived Suffering.” *Psychology of Women Quarterly* 37 (4): 455–461.
- Maravić, Goran. 2018. *Dva veka karikature na prostorima Jugoslavije*. Novi Sad: Društvo novinara Vojvodine.
- Mikulić, Tatjana. 2015. „O karikaturi ili kako se crtajući malo kaže mnogo.“ *Antropologija* 15 (3): 121–137.
- Montemurro, Beth & Meghan Gillen. 2013. “How Clothes Make the Woman Immoral: Impressions Given of by Sexualized Clothing.” *Clothing and Textiles Research Journal* 31: 167–181.
- Moor, Avigail. 2010. “She Dresses to Attract, He Perceives Seduction: A Gender Gap in Attribution of Intent to Women’s Revealing Style of Dress and its Relation to Blaming the Victims of Sexual Violence.” *Journal of International Women’s Studies* 11 (4): 115–127.
- Negrin, Llewellyn. 2006. „Sebstvo kao slika: Kritički osvrt na postmoderne teorije mode.“ *Tvrda* 1–2: 141–152.
- Nenić, Iva. 2008. „Matrica koja obećava? Predstavljanje i učešće žena u popularnoj kulturi.“ U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, ur. Adriana Zaharijević, 263–274. Beograd: Heinrich Boll Stiftung.
- Paić, Žarko. 2007. *Vrtoglavica u modi: Prema vizualnoj semiotici tijela*. Zagreb: Altagama.
- Phelan, Peggy. 1993. *The Politics of Performance*. London and New York: Routledge.
- Pomerleau, Andre, Daniel Bolduc, Gerard Malcuit, & Louise Cossette. 1990. “Pink or Blue: Environmental Gender Stereotypes in the First Two Years of Life.” *Sex Roles* 22(5/6): 359–367.
- Root, Maria P. P. 1995. “The Psychology of Asian Women.” In *Bringing Cultural*

- Diversity to Feminist Psychology: Theory, Research, Practice*, ed. H. Landrine, 265–301. Washington, DC: American Psychological Association.
- Sekulić, Isidora. 1923. *Istok u pripovetkama Ive Andrića*. Beograd: SKZ
- Smolak, Linda, Sarah K. Murnen & Taryn A. Myers. 2014. "Sexualizing the Self: What College Women and Men Think about and Do to Be "Sexy". *Psychology of Women Quarterly* 38: 379–397.
- Šuvaković, Miško. 2006. *Studije slučaja: Diskurzivna analiza izvođenja identiteta u umetničkim praksama*. Pančevo: Mali Nemo.
- Vali, Donna & Nicholas D. Rizzo. 1991. "Apparel as One Factor in Sex Crimes against Young Females: Professional Opinions of US Psychiatrists." *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 35 (2): 167–181.
- van Zoonen, Liesbet. 1994. *Feminist Media Studies*. London: Sage.
- Velimirović, Danijela. 2012. „One su bile svuda – stizale su sve: kulturna konstrukcija heroína novog doba (1945-1951)“. *Etnološkoantropološki problemi*, n.s. 7 (1): 167–183.
- Višnjić, Jelena & Mirjana Mirosavljević, M. 2008. „Problem reprezentacije roda u medijima.“ U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, ur. Adriana Zaharijević, 248–262, Beograd: Heinrich Boll Stiftung.
- Walby, Sylvia. 1990. *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Workman, Jane E. & Kim K. P. Johnson. 1991. "The Role of Cosmetics in Attributions about Sexual Harassment." *Sex Roles* 24 (11–12): 759–769.
- Workman, Jane E. & Robert L. Orr. 1996. "Clothing, Sex of Subject, and Rape Myth Acceptance as Factors Affecting Attributions about an Incident of Acquaintance rape." *Clothing and Textiles Research Journal* 14: 276–284.
- Prichard, Ivanka & Marika Tiggemann. 2005. "Objectification in Fitness Centers: Self-Objectification, Body Dissatisfaction, and Disordered Eating in Aerobic Instructors and Aerobic Participants." *Sex Roles* 53: 19–28.

Интернет извор

- Yugopapir. 2020. „Desa Glišić, karikaturistkinja (2/2): crtajući Če Gevaru, Nila Armstronga, Berta Lankastera...“ <http://www.yugopapir.com/2015/08/desa-glisic-karikaturistkinja-22.html> (pristupljeno 12. 06. 2020).

Примљено / Received: 18. 04. 2022.

Прихваћено / Accepted: 17. 11. 2022.

ПРИКАЗИ
REVIEWS

Марта Стојић Митровић, Европски гранични режим и екстернализација контроле граница ЕУ: Србија на Балканској миграцијској рути

Етнографски институт САНУ, Посебна издања, књ. 97,
Београд 2021, 148 стр.

Научна монографија *Европски гранични режим и екстернализација контроле граница ЕУ: Србија на Балканској миграцијској рути* пружа прецизан увид у начине на које су Србија и тзв. Западни Балкан постајали делови спољних граница ЕУ у контексту контроле, управљања и репресије нежељених кретања према ЕУ. Ауторка монографије је др Марта Стојић Митровић, виши научни сарадник Етнографског института САНУ. Монографија представља прерађену верзију докторске дисертације „Азил и нерегуларне миграције у Србији на почетку XXI века: културне парадигме“, коју је ауторка одбранила 2016. године, односно у тренутку у коме су миграције постале „горућа тема“ у јавним и политичким дискурсима. Студија је значајна управо по томе што анализира политике, праксе, дискурсе и трендове везане за миграције у периоду који претходи исполитизованом спектаклу граница познатим под именом „избегличка/мигрантска криза“ из 2015. године. У истраживању је коришћена методологија која представља синтезу објављених научних истраживања, анализе правних докумената, извештаја организација, медијске грађе и обраде мултилокацијских теренских истраживања које је ауторка започела 2012. године.

Монографија је подељена на четири дела или поглавља. У првом делу дат је историјски преглед трендова, стратегија и дискурса европских миграцијских политика. Иако Европска Унија представља наднационалну заједницу, дискурси који доминирају европским миграцијским политикама полазе од парадигме света подељеног на

нације. Таква парадигма омогућила је прављење поделе на грађане и странце. До формирања административне категорије *избејлице*, као посебне категорије странаца, долази у XX веку, и то у контексту светских ратова. Државе развијају амбивалентан однос према страним радницима, који у исто време бивају „неопходни“ и „нежељени“.

Један од централних теоријских концепата у монографији је миграцијски/гранични режим. У другом делу представљене су институције и организације европског граничног режима (нпр. Европска агенција за граничну и обалску стражу – Фронтекс). Инструменти европског граничног режима (нпр. Даблинска регулација), такође су се показали неопходним за стварање „Тврђаве Европе“. Ауторка напомиње да је оно што се назива „Тврђава Европа“ последица све рестриктивнијих имиграционих политика и пракси, и објашњава како су се успостављали правни механизми функционисања те „тврђаве“. Спровођење контроле граница ЕУ се ослања што на националне институције, што на билатералну и међународну сарању и наднационалне институције. Такође, контрола граница ЕУ утицала је на то да институција азила постане „привилагија а не право“. Наглашено је да иако постоје јасне тенденције да се европска миграцијска политика, администрација и пракса уједначе, паралелно се одвијају процеси децентрализације, деволуције и аутсорсинга (енг. *outsourcing*).

Трећи део помера фокус на концепт екстернализације граница. Најједноставније речено, екстернализација граница ЕУ је пребацивање одговорности за контролу граница на државе које нису чланице ЕУ, а из којих долазе или преко којих пролазе особе у покрету на путу према ЕУ. У званичним наративима, уместо термина „екстернализација“, често се користи еуфемизам „спољна димензија политике ЕУ“, јер камуфлира асиметричне позиције моћи укључених страна. Асиметрични односи моћи у овом случају значе да од центра, градацијски распоређене периферије учествују у тзв. „тампон зони“ или „зони пригушења“, задржавајући и филтрирајући кретање људи ка ЕУ. Слика евроцентричног света подељеног на концентричне појасеве, који су све рестриктивнији како се иде ка центру, најексплицитније је формулисана у нацрту Стратегије о имиграцији и азилној политици из 1998. године, коју ауторка цитира на почетку трећег поглавља. Тај нацрт је одбачен, али су принципи из њега задржани и постали су део других докумената о контроли миграција донетих на нивоу ЕУ. Дат је преглед програма преко којих се остварује екстерна контрола кретања према ЕУ (нпр. Политика проширења ЕУ и Европска политика суседства).

У трећем делу проблематизован је и сам концепт границе – границе нису само место, физички простори или објекти, већ функција у којој се читава и поново успоставља асиметрични друштвени однос, који се може активирати у складу са тренутним политичким циљевима. Границе се репродукују у свакој ситуацији где се доводи у питање легитимитет боравка неке особе на неком месту. Због тога ауторка користи концепт граничног пејзажа/крајолика (енг. *borderscapes*), наглашавајући плуларне, динамичне, релационе, конфликтне и дe-територијализоване аспекте граница.

У четвртм поглављу, ауторка контекстуализује Србију на Балканској миграцијској рути. Показано је како су „Западни Балкан“ и Србија постали део спољне границе ЕУ, односно на који начин су апсорбовани у европски гранични режим као „зоне пригушења“. Ауторка уводи вињете – које садрже микроанализе докумената, грађе из медија и етнографске белешке са терена – како би сликовитије приказала плуралност и динамичност миграцијских токова. Бројни фактори утицали су на токове и политике према миграцијама у Србији: од Процеса стабилизације и придруживања и Процеса приступања ЕУ, преко изградње независног азилног система и система кампова у Србији, до формализације Балканског коридора којим је 2015. године постепено кретање особа у покрету ка државама-чланицама.

Монографија представља критичку студију, захваљујући којој је могуће сагледати међусобни утицај регионалних и међународних политичких процеса у дијахронијској перспективи. Читаоци монографије имају прилику да разумеју због чега је феномен миграција неопходно проучавати паралелно са феноменом граница. Значај таквих истраживања биће још већи у будућности, управо зато што осветљава често замаскиране, наизглед позадинске, али веома утицајне процесе укључивања и искључивања.

Теодора Јовановић

Dragana Radojičić and Ivana Bašić, *Maps and Memories*

Monographic Edition, Metroon, Volume 4.
Belgrade – Novi Sad: The Institute of Ethnography SASA
and The Archives of Vojvodina, 2022, pp. 159.

Проф. др Драгана Радојичић и др Ивана Башић из Етнографског института САНУ потписују монографију *Maps and Memories* (*Мапе и сећања*). Књига је објављена у оквиру Монографских издања Етнографског института САНУ као четврта по реду у едицији Метрон. Монографија је публикована у суиздању Етнографског института САНУ из Београда и Архива Војводине из Новог Сада. Ауторке су књигу посветиле Невенки Спасојевић – Нени, колегиници из Етнографског института САНУ, која дуго низ година своје послове секретара обавља са пуно посвећености.

Књига *Мапе и сећања* садржи седам поглавља, Резиме и Библиографију.

Драгана Радојичић и Ивана Башић нас у првом поглављу које носи наслов *Authors' Foreword* (Реч аутора) упознају са премисама које су пратиле током свог истраживања и писања књиге.

Следеће поглавље – *Travel Metaphors* (Метафоре путовања) – читаоцима представи контекст и основне парадигме „путовања“ које су Радојичић и Башић извеле уз помоћ географских мапа и архивске грађе Етнографског института САНУ.

The SASA Institute of Ethnography – an Administrative Journey Into the Past (Етнографски институт САНУ – једно административно путовање у прошлост) наслов је трећег поглавље књиге, у којем нам ауторке представљају рад Етнографског института САНУ у периоду од његовог оснивања до краја 2000. године. Читаоци се тим путем упознају са пројектима који су били реализовани у Етнографском институту, са научном политиком која се водила у њему, са основним подаци-

ма везаним за рад библиотеке института, као и са многим другим појединостима, уписаним у мозаик научноистраживачког и административног рада института. Драгана Радојичић и Ивана Башић су као основни извор података за писање овог поглавља користиле административна документа која чине интегрални део архивске документације Етнографског института САНУ.

Четврто поглавље – *A Man who is Curiously Compassionate* (Човек који радознало (са)осећа) посвећено је теренским истраживањима и теренском раду као једном од кључних маркера научног и истраживачког рада етнолога и антрополога запослених у Етнографском институту САНУ. Ово поглавље доноси два сведочанства о теренским истраживањима која су, како ауторке наводе, „веома субјективна (...)“ (стр. 146) насупрот „(...) административном сведочанству“ (стр. 146) којег Радојичић и Башић презентују у претходном поглављу књиге.

Ауторке нам у поглављу које следи: *From Anthropogeography to Anthropology: Paths and Branches of Serbian Ethnology* (Од антропогеографије до антропологије – стазе и рачвања српске етнологије) представљају истраживања Јована Цвијића и утицај његове антропогеографске школе на формирање етнологије као научне дисциплине у Србији. У том контексту се осврћу и на рад академика Војислава С. Радовановића, првог управника Етнографског института САНУ.

Теренска истраживања етнолога и антрополога запослених у Етнографском институту САНУ у фокусу су и у наредном поглављу књиге које носи наслов: *Covering of "Blank" Areas* (Покривање „белих“ површина). Радојичић и Башић нам у том контексту представљају свој „сусрет“ са географским картама које чине део архиве Етнографског института САНУ. Драгана Радојичић се, у вези са том темом, осврнула на сарадњу коју је остварила са др Миљаном (Миљом) Радовановић и улогу коју је Миља као научница и сарадница института имала у њиховом „откривању“. Ово поглавље у центар промишљања ставља географске мапе. Ауторке су настојале да читаоцима укажу на могућности њихове употребе као врсте архивског документа и, у том смислу, могућег извора етнолошких и антрополошких истраживања. Географске мапе Етнографског института САНУ су са овом књигом први пут стављене у истраживачки фокус сарадника ове научне институције.

Следи завршно поглавље које носи наслов *"Not all those who wonder are lost"* (*Invitation for the Voyage*) („Није свако ко лута изгубљен“ (Позив на путовање)), као и Резиме на српском: *Крај њушовања. Полазак.*

Драгана Радојичић и Ивана Башић су, радећи на рукопису ове књиге, консултовале одабране географске карте. Неке од њих су представљене и у колор блоку којим се књига завршава. У зависности од периода када су израђене се може уочити разлика не само спрам начина њихове израде, већ и према врсти и изврсности података које нам пружају. Ауторке говорећи о могућности употребе географских мапа за истраживања у етнологији и антропологији, пажњу читаоца усмеравају и на питања њиховог дигитализовања и чувања.

Монографија *Маје и сећања* чини искорак у погледу приступа географским картама као извору којим се може „путовати“, односно пратити почетке оснивања једне институције, у овом случају Етнографског института САНУ, али и путање којима су се сарадници института током својих истраживања кретали.

Драгана Радојичић и Ивана Башић су желеле да у години јубилеја Етнографског института САНУ приближе свима нама историјске чињенице везане за постанак и рад ове научне институције. Тако су креирале временске координате којима се прошлост спаја са садашњошћу. Ова студија се на симболичком нивоу може сагледати и као мрежа која представља тачке повезане у целину. Идеја о осветљавању једне целине са повезивањем тачака из прошлости са садашњошћу ствара поље у које се уписује и будућност – у овом случају рада и постојања Етнографског института САНУ. Књига се, с обзиром на то, може читати и као „покушај својеврсне аутоетнографије једне научне институције (...)“ (стр. 142).

Према речима ауторки: „Полазна мотивација за настанак ове монографије била је, дакле, жеља да сећање на прошлост остане забележено“ (стр. 149). Уједно је исказана нада да ће бити сазнајно и инспиративно за производњу нових идеја и креирања различитих мапа (стр. 150, 151).

Истраживачки тим Етнографског института САНУ наставља да реализује различите пројекте и на тај начин доприноси томе да се „путовања“ настављају у смеру повлачења нових координата и осмишљавања нових карата, било да су у питању физичке или виртуалне природе. У том погледу је оправдано надати се да ће географске мапе с неком новом књигом наставити овде започети истраживачки пут.

Јадранка Ђорђевић Црнобрња

Ljiljana Bubnjević and Dragana Radojičić, *A Mosaic of Archival Closeness. Anthropology of Memories from the Pannonian to the Adriatic Sea*

Monographic Edition, Metroon, Volume 5.
Novi Sad – Belgrade: The Archives of Vojvodina
and The Institute of Ethnography SASA, 2022. pp. 154.

Љиљана Бубњевић из Архива Војводине и проф. др Драгана Радојићић из Етнографског института САНУ ауторке су књиге *A Mosaic of Archival Closeness. Anthropology of Memories from the Pannonian to the Adriatic Sea* (Мозаик архивске блискости. Антропологија сећања ог Панонској до Јагранској мора). Публикација је објављена у едицији Метроон која представља интегрални део Монографских издања Етнографског института САНУ. Књига је објављена у суиздању Архива Војводине из Новог Сада и Етнографског института САНУ из Београда.

Монографију *A Mosaic of Archival Closeness. Anthropology of Memories from the Pannonian to the Adriatic Sea* чини пет поглавља, библиографија и додаток у виду колор блока.

Прво поглавље носи симболички наслов *The “Clean” Border* („Чиста“ граница) и представља увод у студију.

Наредна три поглавља чине окосницу књиге. То су: *Archival Secrets – Anthropological Discoveries* (Архивске тајне – антрополошка открића), *Records of the Past – The Sea of Proximity* (Записи прошлости – море блискости) и *From The Margin to a Scientific Discipline* (Са маргине до научне дисциплине – композиција архивалија ог Панонској до Јагранској мора).

Последње поглавље носи наслов *Mosaic of Archival Boxes* (Мозаик архивских кућија) и представља сажетак на српском.

Следе *Списак литературе* и додаток *Попис докумената*. Додатак садржи изабране литографије које илуструју униформе војника из периода краја 17. века, из 18. века и из средине 19. века. Љиљана Бубњевић нам је у колор блоку представила литографије које чине део архивске документације Немачког историјског музеја из Берлина (*Deutsches Historisches Museum, Berlin*). Драгана Радојичић је у склопу колор блока поделила са читаоцима ликовни израз ношње и барокне одеће из 18. века који представља уметничко остварење академске сликарке Горице Брауновић. Илустрације су објављене у књизи Драгане Радојичић *Ношња и барокна одећа у 18. вијеку* (1995).

Бубњевић и Радојичић су свој истраживачки фокус у овој монографији усмериле ка архивским изворима које су консултовале у Архиву Војводине и архивима Боке Которске. Ауторке су на тај начин креирале, како кажу, „мозаичку слику минулих епоха“ (стр. 11) и то „кроз архивско - антрополошку визуру“ (стр. 11).

Љиљана Бубњевић и Драгана Радојичић су мозаик архивске блискости саставиле из изабраног архивског материјала, са идејом да своја досадашња знања и рад преточе у текст који не подразумева критику или анализу извора, нити њихово тумачење у одређеном теоријском контексту, већ су у њему сажета „искуство и сећање у мисији очувања културне баштине“ (стр. 146).

Ауторке су путујући „између два мора – Панонског и Јадранског“ (стр. 147), користећи архивске изворе извеле компаративну синтезу и путем ње указале на „дијапазон различитих сегмената живота током осамнаестог и деветнаестог века како на простору Панонске низије тако и у Бокоторском заливу“ (стр. 147).

Књига тако постаје својеврстан „мозаик информација“ (стр. 147), који, према речима ауторки, пружа „концизну слику анализираних догађаја и времена“ (стр. 147).

Култура сећања представља један од кључних појмова којим се Бубњевић и Радојичић служе на овом „путовању“ кроз архивалије. Реч је о култури схваћеној у најширем смислу те речи и сећању које је могуће декодирати помоћу података забележених у архивским изворима. Ауторке уједно упућују на могућност „читања“ архивских извора у различитим контекстима. Тако је у књизи, пре свега у оквиру другог и трећег поглавља, посебан акценат стављен на проблематику миграција и војних активности које су се одвијале на простору данашње Војводине. Истраживачки фокус је усмерен и ка култури одевања и одевним предметима који су били у употреби у 18. веку, у руралним и урбаним срединама уз обалу Јадранског мора. Пажњу

читаоца у том контексту привлаче и изрази који су забележени у том периоду за поједине делове женског и мушког костима на ширем подручју Бокоторског залива и Медитерана. Поједини називи за женске одевне предмете оријенталног порекла (нпр. алаца) према мојим сазнањима, у употреби су у неколико измењеном облику и данас, премда на једном другом географском простору. Посебан печат књизи дају документа која се користе у контексту приказивања и интерпретације извора.

Мозаик архивске блискости сведочи и о богатству фондова који постоје у Архиву Војводине и у архивима у Боки Которској. У монографији се, дакле, ставља акценат на архивистику и могућност њене примене у етнолошким и антрополошких истраживањима, али и у контексту историјске, језичке и културолошке анализе. У том погледу је оправдано настојање ауторки да нам представе поступке који се изводе у циљу систематизације и чувања архивске грађе, као и да нас упуте на могуће начине употребе архивских фондова. Посве је разумљиво да архивска грађа, сама по себи, може да има улогу очувања и преношења података из минулих епоха у садашњи тренутак, с тим да архивски материјал постаје „сведок“ прошлости услед његовог коришћења као извора при научно-истраживачком раду. Бубњевић и Радојичић су овим, како кажу, пионирским подухватом настојале да подстакну и друге истраживаче да свој рад усмере и ка архивским изворима који нам, као што се из овде представљеног истраживања може видети, пружају низ могућности за креативна промишљања на различите, за читаоце можда и неочекиване теме. Књига Љиљане Бубњевић и Драгане Радојичић у том смислу подстиче на размишљања о неким већ реализованим или тек замишљеним путовањима, било да је у питању пут кроз архивске или неке друге изворе потекле са Панонског, Јадранског или неко другог мора.

A Mosaic of Archival Closeness. Anthropology of Memories from the Pannonian to the Adriatic Sea је прво заједничко монографско издање Архива Војводине из Новог Сада и Етнографског института САНУ из Београда. Љиљана Бубњевић и Драгана Радојичић путем ове коауторске монографије „позивају“ сараднике обе институције на заједничка интердисциплинарна истраживања и уједно на њихово обједињавање у виду сличних публикација. Сарадња између поменутих институција је са *Мозаиком архивских блискости* као и са монографијом *Маје и сећања* (Метроон књ. 4) ауторки Драгане Радојичић и Иване Башић (2022) реализована и на пољу издавачке делатности.

Едиција Метрон са овим, као и претходно поменутих издањем (књ. 4) добија ново ликовно решење, односно дизајн корица. Аутори су докторанди са Факултета примењених уметности из Београда. У том смислу, издавањем ове и претходно поменуте монографије повезане су три институције: Архив Војводине из Новог Сада, Етнографски институт САНУ и Факултет примењених уметности из Београда. Књига Љиљане Бубњевић и Драгане Радојичић, уз претходно наведено, указује на могућности повезивања и развијања међусобног дијалога и сарадње између научних, културних и образовних институција, чему је у научноистраживачком раду такође важно стремити.

Јадранка Ђорђевић Црнобрња

Ján Botík, Slovenská dolná zem. Historický a etnokultúrny vývin slovenských minorít v Maďarsku, Rumunsku, Srbsku a Bulharsku

Vydavateľstvo / Editura Ivan Krasko, Nädlac (Arad) 2019, România, стр. 191.

Јан Ботик (Ján Botík), доајен савремене етнологије у Словачкој, аутор је радова који су објављени појединачно у последњих десетак година а обједињени у књизи под наведеним насловом, који у преводу гласи: „Словачка Доња Земља. Историјски и етнокултурни развој словачких мањина у Мађарској, Румунији, Србији и Бугарској“. Како то показује „Библиографска напомена“ на крају књиге (стр. 180–190), већина тих радова првобитно је објављена у публикацијама издаваним сукцесивно у румунском месту Надлак (румунски: *Nădlac*; жупанија Арад), где је важно средиште словачке националне мањине, а два су објављена у Братислави и по један у Бачком Петровцу и Брну. Стога је и ову књигу објавила издавачка кућа *Иван Краско (Ivan Krasko)* у Надлаку, иначе веома активна у оквиру издавачке делатности на словачком језику. Тиме Ј. Ботик наставља да расправља о разним аспектима историјског и етнокултурног развоја словачке мањине у Мађарској, Румунији, Србији и Бугарској, о чему је пре нешто више од десет година (2011) објавио (у истој издавачкој кући) сличну збирку радова под насловом: *Dolnozemskí Slováci. Tri storočia vystahovaleckých osodov, spôsobu života a identity Slovákov v Maďarsku, Rumunsku, Srbsku a Bulharsku* („Доњоземаљски Словаци. Триста година исељеничких судбина, начина живота и идентитета Словака у Мађарској, Румунији, Србији и Бугарској“). Томе треба додати и његову опсежну монографију *Slováci vo Vojvodine. Premeny svojbytnosti enklávneho spoločenstva* („Словаци у Војводини. Промене особености енклавског друштва“, Нови Сад, 2016), коју смо приказали у *Гласнику Етнографској институцији САНУ*, бр. 66/2 из 2018. године.

Књига Ј. Ботика обухвата 10 прилога, а овима претходе ауторов кратки „Увод“ (стр. 7–8) и текст „Доња Земља и Словаци“ (стр. 9–21), који није раније објављиван.

У „Уводу“ аутор је указао на кључни моменат у историјском развоју словачке популације изван матичне земље (Словачке) али у оквиру исте државе – Хабзбуршке монархије, који је наступио распадом Аустроугарске 1918. године: делови (енклаве) те популације, који су претходно били на неки начин обједињени, постали су националне мањине у оквиру новонасталих држава: Мађарске, Румуније (проширене), Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (касније Југославије). Тиме ипак није престала потреба да се те словачке енклаве, са свим специфичностима, истражују заједно не само ради сакупљања што богатијег фактографског материјала, већ и „ради разраде многих теоретских и концептуалних проблема који се при таквим истраживањима намећу“. У том циљу биле су организоване разноврсне научне конференције и симпозијуми, а публиковане су и тематски конципиране научне студије. Овој активности посебно су допринеле својим радом специјалистичке институције у неколико земаља: Институт за заграничне Словаке у Братислави (почев од 1968. године); Удружење војвођанских словакиста у Новом Саду (почев од 1969. године); Културно и научно друштво „Иван Краско“ у Надлаку (почев од од 1976. године); Истраживачки институт Словака у Мађарској у Бекешчаби (почев од 1990. године); Институт за културу војвођанских Словака у Новом Саду (почев од 2007. године) и Словачки културни центар у Нашицама, Хрватска (почев од 2010. године). На тај начин идентификовани су не само „трендови континуитета“ већ и „трендови дисконтинуитета“ у историјском развоју словачких енклава у наведеним земљама, а прилози у овој књизи расправљају о карактеристичним питањима из ове проблематике.

У тексту „Доња Земља и Словаци“, који има сумарно-синтетички карактер, аутор разјашњава, пре свега, порекло и употребу појма „Доња Земља“ у етничкој историји Словака. Овај назив се односи на панонско-подунавску низију, која се грана на просторе данашње Мађарске, Румуније, Србије и Хрватске, где се током XVIII и XIX века из Словачке населило више од 40.000 породица, с приближно 400.000 чланова. То је чинило знатан део ондашње популације Словачке, која је 1715. године бројала око 1.100.000 становника, а 1770. године око 1.800.000 становника. Тако је дошло до стварања фактички два одвојена дела словачког становништва. Притом је већи део Словака остао на матичном горњем (северном) подручју историјске Угарске, које

се на мађарском називало *Felföld*, а на словачком *Horná zem* („Горња Земља“); мањи део Словака нашао се на доњем (јужном) подручју историјске Угарске, које се називало *Alföld*, односно *Dolná zem* („Доња Земља“). Аутор наводи хронологију ових миграција словачког становништва, по етапама и областима насељавања, што је било у непосредној вези са резултатом аустријско-османских ратова крајем XVII и почетком XVIII века, односно потискивањем Османског царства из Панонске низије и Трансилваније после Карловачког мира (1699) и Пожаревачког мира (1718). Аустријске власти су приступиле организовању насељавања депопулизованих и опустошених области иза Османлија и постепеном стварању милитаризованог граничног појаса – Војне границе. У оквиру тих напора дошло је и до миграција Словака, који су жудели за новом обрадивом земљом као извором прихода.

Аутор је прецизно идентификовао три етапе миграција Словака на југ. У првој етапи (1690–1710) и у другој етапи (1711–1740) Словаци су се насељавали у мађарским жупанијама које су најближе реци Ипел (на јужној стани), која и данас (у дужини од 140 километара) представља етничку границу Словака и Мађара, на ободу средње Словачке. Постепено су се спуштали до јужнијих подручја, али нису прелазили јужне и југоисточне границе данашње Мађарске, осим незнатно на подручју Чанадске жупаније, где су населили место Надлак с околином (данас гранично место *Nádlac* у саставу Румуније). У оквиру треће етапе миграција (1740–1820) Словаци су се насељавали у Бачкој, Банату и Срему, затим у Славонији (Нашице, Пожега, Ђаково), као и на подручја данашње Румуније (арадско-банатска област, бихорско-салајска област, сатмарско-марамурешка област, буковинска област). Један мањи огранак словачких миграната, који су дуже време обитавали на тлу Војводине и румунског Баната, доспео је (после 1884. године) на подручје северне Бугарске, у низију крај Дунава (три локалитета у близини места Плевен). Највећа густина словачких насељеника била је на подручју између данашњих насеља Бекешчаба, у југоисточној Мађарској, и Надлак, у западној Румунији (око 83.000) и на подручју Војводине (око 54.000). Иако су се Словаци у „Доњој Земљи“ нашли на мултиетничком простору, у пракси је примењиван принцип етничке и конфесионалне ендегамиије, што је Словацима, уз традиционално занимање пољопривредом, омогућавало континуирану обнову (репродукцију) популације. А изразита већина насељених Словака припадала је евангелистичко-лутеранској конфесији. Управо оданост овој конфесији представљала је снажан мотив за емигрирање Словака из матичне земље, коју је

захватио процес противреформације (обнове католичанства), услед чега је и наступио својеврстан отпор протестаната у виду исељавања. Тако су се међу словачким емигрантима нашли и евангелистичко-лутерански свештеници и учитељи, што је поспешивало устаљени начин свакодневног и верског живота миграната, па и неку врсту њиховог духовног обједињавања на простору „Доње Земље“. Ти учитељи и свештеници били су уједно и први истраживачи словачких енклава у „Доњој Земљи“. Но, као што је већ речено, распадом Аустроугарске 1918. године „доњоземаљски Словаци“ нашли су се у потпуно другачијој ситуацији: од енклава унутар једне државе постали су националне мањине у новоформираним државама: Мађарској, Румунији (проширеној) и у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (касније: Југославија). Тиме је појам „Доња Земља“ унеколико изгубио актуелност, а уместо њега почео се користити појам „Панонија“. Ипак, савремене анализе показују (како је то констатовано на округлом столу у Новом Саду 1994. године, под називом „Словачке панонске дијаспоре“ / „Slovenské panónske diaspóry“) да „словачка доњоземаљска острва творе специфичан културни и цивилизацијски феномен, који представља природни саставни део духовне и материјалне културе Словака као целине“. На новим просторима у Панонији, Словаци су се нашли у мултиетничким срединама, које су чиниле ипак зону једне културе (панонске), а билингвизам је постао у тим срединама редовна појава. Полазећи од тих општих становишта, аутор прилоге у овој књизи квалификује као сумарни покушај трагања за одговором на истраживачко питање: Ко су заправо ти „доњоземаљски Словаци“, чиме се разликују од свога матичног народа и чиме су надоградили свој нови колективни идентитет? А тематика тих прилога – припреманих за конкретне научне конференције или за публикавање у тематским зборницима – делимично се преплиће, уз неминовно понављање начелних полазишта и кључних ставова аутора.

Прилог (из 2017. године) „О доприносу и одговорности етнографског интересовања за ‘доњоземаљске Словаке’“ (стр. 22–45) посвећен је разуђенијем разматрању појма „доњоземљски Словаци“. С тим у вези, аутор на примеру „доњоземљских Словака“ разграничава појмове „енклава“ и „дијаспора“: док енклаву чине компактније групе насељеника у једном или више суседних насеља, дијаспора представља мању или већу групацију насељеника на ширем простору изван матичне земље. Такође дефинише народну (пучку) и традицијску културу, која прати исељенике из матице. Пажњу је усредредио на последњи период у истраживању историјског развоја

„доњоземаљских Словака“: од средине прошлог века до почетка овог столећа. С тим у вези именовано је (напред већ наведене) институције које су допринеле професионалнијем приступу, а тиме и свестранијем развоју тих емпиријских истраживања у Мађарској, Румунији и Југославији, уз учешће и стручних посленика из саме Словачке. Такође су наведене најважније периодичне и непериодичне публикације које су посвећене словачкој мањини у овим земљама: *Dolnozemský Slovák* (излазио у Новом Саду 1902–1914. и 1918–1920; обновљен је 1995. год., а излази у Надлаку); *Slováci v zahraniči* (излази у Словачкој од 1971. године), *Národopis Slovákov v Maďarsku* (од 1975. године), *Zbornik vojvodinskih slovakistov* (излазио 1979–1997. године), *Slovenská hudba vo Vojvodine* (излази од 2007. године). Аутор посебно истиче теоријски допринос савремених истраживача, који су јасније осветлили поједине аспекте профила „доњоземаљских Словака“, на које се више не гледа као на „социјално униформну и културно хомогенизовану“ заједницу.

У прилогу (из 2013. године) „О концептима студија о доњоземаљским Словацима с позиције матичог народа“ (стр. 46–57) реч је о напорима који су чињени у Чехословачкој непосредно после Другога светског рата како би се што боље упознале средине „Доњоземаљских Словака“. То је било мотивисано сасвим конкретним политичким плановима: иселавање Немаца и Мађара из Чехословачке наметнуло је потребу да се испражњени простор попуни становништвом из словачких и чешких енклава на територији Мађарске, Румуније и Југославије, којима је упућен позив за репатријацију. Тако је образован истраживачки колектив, у коме су били заступљени специјалисти разних струка (историчари, историчари књижевности, филолози, етнографи, фолклористи, социолози, музиколози), а њиме је руководио историчар књижевности Андреј Мраз (*Andrej Mráz*). Аутор именује и друге истраживаче који су нешто касније дали допринос сагледавању средина „доњоземаљских Словака“, иако нису били чланови наведенога истраживачког колектива. Најважнији допринос тога истраживачког програма било је то што је имао „надрегионални приступ истраженим реалијама“. Тако је идентификован целовит лик „Доње Земље“, о коме до тада није постојала конкретнија представа у матичној земљи, па ни међу самим „доњоземаљским Словацима“. Тиме су створене претпоставке за потпуније дефинисање „Доње Земље“, а онда и њених појединих карактеристика.

Прилог (из 2014. године) „Настанак Чехословачке Републике и политика сународништва у периоду 1918–1938.“ (стр. 58–64) представља осврт на политику власти новостворене Чехословачке Републике

у међуратном периоду према припадницима словачке и чешке националне мањине у Мађарској, Румунији, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Југославији) и Бугарској. У том периоду у Чехословачкој је стваран систем правних норми којима је инаугурисан појам *krajan* („сународник“/„земљак“), а односио се на Чехе и Словаке изван Чехословачке (према томе уведен је и појам *krajanstvo*, „сународништво“). „Сународници“ су сматрани „екстерним деловима чешког и словачког народа“, којима је њихова матична држава била дужна да пружа континуирану помоћ ради „задовољења њихових културних, верских и националних потреба“. Као ехо такве државне политике матичне земље настајале су и институције Чеха и Словака у земљама насељена. Тако је у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца основан Чешко-словачки савез 1921. године, који је имао чак 72 подручне јединице (у Бачком Петровцу, Ковачици, Падини, Арадцу, Ердевику, Старој Пазови и др.). Сличне организације основане су и у Румунији и Бугарској. Из Чехословачке су пристизали и учитељи, унеколико и свештеници, а слата је и обилна помоћ у училима и за изградњу школских зграда, па и црква. И обрнуто, организоване су и посете словачких и чешких учитеља важним просветним центрима у Чехословачкој ради стручног усавршавања. „Сународници“ су обележавали и чехословачке државе празнике и важне датуме (на пример, рођендан председника Томаша Г. Масарика).

Прилог (из 2019. године) „Година 1918. као чинилац прекида у развоју и колективног одређивања доњоземаљских Словака“ (стр. 65–79) детаљније разјашњава ситуацију која је настала међу „доњоземаљским Словацима“ распадом Аустроугарске. Пошто је на простору те доскорашње вишенационалне државе примењиван принцип националног самоопредељења (као предуслов стварања нових држава), међу Словацима на подручју румунског Баната и неколико жупанија у северозападном суседству (Чанадска, Бекешка, Арадска), као и у Војводини (на овим подручјима живело је тада укупно око 140.000 Словака), појавила се иницијатива да се ови крајеви присаједине новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца под називом „Вилсонова жупанија“. Тиме би се, између осталог, избегло прикључивање Чанадске и Бекешке жупаније Мађарској, као новоствореној држави, где су Словаци стрепели од мађаризације. Та иницијатива је званично достављена организаторима мировне конференције у Паризу, али није прихваћена. Тако су се наведена подручја нашла у саставу три државе: Мађарске, Румуније и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Уједно је почела употреба термина: „мађарски Словаци“, „румун-

ски Словаци“, „југословенски Словаци“ / „војвођански Словаци“. Аутор наглашава да се тако дошло до феномена и политичког концепта националних мањина, чија су права била загарантована одредбама Тријанонског споразума из 1920. године (чл. 54–60). Тај споразум биле су дужне да поштују и новостворене државе у Европи. За разлику од Мађарске, то је побољшало положај Словака у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и у Румунији у односу на ранију Аустроугарску. Аутор указује такође на „реемиграцију као програм и проблем“ новостворене Чехословачке Републике, који је била условљена аграрном реформом 1918–1920. године. У оквиру те реформе велепоседи су ограничавани на 150 хектара, а они су се налазили углавном у јужним деловима Словачке и припадали су поседницима мађарске националности. Додељивањем вишка земљишта беземљашима и ситним пољопривредницима словачке и чешке народности у 80% случајева фактички је покренут процес „демађаризације“ тих подручја мада су у 20% случајева земљу добијали и Мађари. Позив за додељивање земље био је упућен и „сународницима“ у Румунији, Мађарској, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Бугарској, али се одазвала само 140 породица.

У прилогу (из 2018. године) „Евангелистичка црква, лутеранизам, етноконфесионалност и побожност у животу доњоземаљских Словака“ (стр. 80–93) аутор указује на конфесионалну структуру словачких насељеника. Истиче да је на подручју данашње Мађарске њих две трећине припадало евангелистичко-лутеранској конфесији, а на подручју Војводине чак 90 % (остали су били римокатолици). Аутор то доводи у везу с конфесионалном ситуацијом у средњој Словачкој, одакле потиче грџ словачких насељеника у Мађарској и Војводини: средња Словачка је била изразито протестантско подручје, где су протестантски земљопоседници ширили своју конфесију и међу зависним становништвом. Као што је речено, поред потребе за новом обрадивом земљом као извором прихода, процес антиреформације (рекатолизације) у Словачкој поспешивао је исељавање Словака из средње Словачке у оквиру ширег процеса насељавања области у Панонији, из којих је било потиснуто Османско царство. А међу евангелистичко-лутеранским словачким насељеницима битну улогу у новој средини одиграла је црквена институција позната под именом „збор“, око које се одвијао црквени и друштвени живот насељеника, уз подизање цркава, школа и неговање разних видова међусобне солидарности и помоћи насељеника. Све је то утврђивало насељенике у припадности њиховој конфесији, али је уједно јачало и њихову укупну самосвест и идентитет.

У прилогу (из 2019. године) „Процесуалност у мањинама типа енклаве и дијаспоре“ (стр. 94–103) аутор расправља, у ствари, о интеграционим и дезинтеграционим трендовима у енклавама Словака у Мађарској, Румунији и Југославији, који су после Првог светског рата стекли статус националних мањина. Наводи да је у Мађарској, према званичним статистичким подацима 1930. године, било регистровано 104.819 припадника словачке националне мањине, а по незваничним подацима чак 233.000. У исто време регистровано је у Војводини 63.808 Словака, а у Румунији 51.842 Словака. На прелому XX и XXI века званични подаци показују знатан пад броја Словака у Мађарској (око 10.000) и Румунији (око 17.000), док се у Србији (Војводини) број Словака задржао на 56.000. Полазећи од ових података, аутор закључује да у мањинама „типа енклаве и дијаспоре“ – каква је управо словачка – постоје, гледано у дужем периоду, поред трендова континуитета (интеграције) и трендови дисконтинуитета (дезинтеграције). Констатује да је „најизразитији атрибут идентификације становништва енклаве његов матерњи језик“, а потом осветљава чињенице који су обезбеђивали језичку виталност словачким енклавама иако су се налазиле у етнички мешовитим срединама. То је била, пре свега, затвореност (аутархичност) словачких евангелистичко-лутеранских заједница (преко институције „збора“), а у складу с тим и етно-конфесионална ендогамија у брачним везама. Осим тога, припадници словачких енклава били су редовно пољопривредници, на газдинствима која су прозводила све што је било потребно за свакодневни живот („натурална привреда“). То је условљавало да контакти једне пољопривредне породице с разнородном околином буду ограничени, а билингвизам је дуго (чак до средине XX века) био заступљем само код мушкараца. Ова врста социјалне затворености нагло је нарушена у Мађарској, Румунији и Југославији после Другога светског рата успостављањем новог политичког система, када је извршена колективизација у пољопривреди. Уједно је започета и нагла индустријализација, која је одводила људе са села у урбане средине. У тим процесима све већег мешања становништва учестало је долазило и до склапања етнички мешовитих бракова. Тиме су били нарушени и унутарпородични механизми очувања интегралног словачког идентитета, а стварани су нови „хибридни модели“ комуникације и неговања традиције. Стога ови трендови дисконтинуитета заслужују комплексан приступ при савременим проучавањима – закључује аутор.

Краћи прилог (из 2016. године) „Стагнација народног (пучког) театра у животу доњоземаљских Словака“ (стр. 104–109) посвећен је суд-

бини народног (пучког) театра, као елемента фолклора и традицијске културе „доњоземаљских Словака“. Он је имао неколико испреплетених функција: најчешће магијску и обредну, али такође и забавну и естетску. Аутор наглашава да је у традиционалној пољопривредној средини готово цео живот био прожет магијским, обредним и театарским делатностима. Оне су се испољавале у разним приликама, као, на пример, при првом орању и сетви, коледарским свечаностима и (посебно) при свадбеним обредима. На основу објављених студија, аутор констатује да је класична свадба код „доњоземаљских Словака“ задржала све карактеристике свадбе из времена пре напуштања постојбине у Словачкој, без обзира на извесне регионалне специфичности. То је у новије време посебно изучавао словачки етнолог и театролог Мартин Сливка (*Martin Slivka*). Аутор детаљније анализира свадбене обреде с елементима народног театра. На крају закључује да је сва та традиција била у уској вези с начином живота „доњоземаљских Словака“ као изразито пољопривредног стновништва, а да слабљење и прекид њихове традиционалне пољопривредне делатности неминовно доводи и до стагнације народног (пучког) театра у њиховом животу.

У прилогу (из 2019. године) „Место гимназије у Бачком Петровцу у континуираном развоју, колективном идентитету и културној самосвојности војвођанских Словака“ (стр. 110–118) указује се, као што сâм наслов каже, на значај словачке гимназије у Бачком Петровцу као битног чиниоца у континуираном развоју и одржавању колективног идентитета и културне самосвојности заједнице војвођанских Словака. Идеју да се у Бачком Петровцу оснује словачка гимназија имао је још 1849. године Јан Колар (*Ján Kollár*), словачки просветитељ, који је познавао ондашње прилике на простору Војводине. Било је и касније сличних иницијатива. Ипак, словачка гимназија је основана тек 1919. године, када су Бачки Петровац и цела Војводина већ били у саставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, која је била потписник мировног споразума у Сен Жермену, чиме су гарантована и права националних мањина. Ускоро су основане и друге институције словачке мањине у Војводини: штампарија, годишњак словачких народних прослава, лист *Národná jednota* („Народно јединство“), а осамосталила се (1920) Словачка евангелистичка црква (*Slovenská evanjelická a. v. Cirkev*) да би касније (1932) била основана и Матица словачка у Југославији (*Matica Slovenská v Južoslávii*). Тако је, заједно с наведеним институцијама, словачка гимназија у Бачком Петровцу започела своју културну мисију, која је обухватала све енклаве Словака на простору Војводине. Аутор наводи прецизне званичне податке о броју сврше-

них матураната гимназије у периоду 1927–1987. године (1.668), а „из других извора“ и податке о укупном броју матуранта (око 4.500) у минулом стогодишњем периоду трајања гимназије (1919–2019), од којих је 35 % наставило школовање на вишим школама. Ова гимназија је тако постала „мост“ ка високошколском образовању, а посебно према Учитељском факултету у оквиру Универзитета у Новом Саду.

Прилог (из 2016. године) „Словаци у Бугарској у светлу исељеничких судбина и стања њихове колективне самосвојности“ (стр. 119–146) посвећен је словачкој енклави у Бугарској, том „најјужнијем огранку масовне миграционе струје“ Словака из времена Хабзбуршке монархије. Иако је та енклава престала да постоји у годинама после Другога светског рата, њено постојање и специфичности и даље привлаче пажњу истраживача. Енклава је настала убрзо после окончања Велике источне кризе (1875–1878) тако што је у Бугарској донет Закон о насељавању ретко насељеног земљишта (1880), посебно онога где је раније обитавало муслиманско становништво. На основу тог закона појавили су се интересенти за насељавање с разних страна, па и Словаци који су у дужем периоду живели у Војводини и румунском Банату (било је незнатно породица и из других крајева). Већ 1884. године образована су три нова словачка „колониистичка“ насеља у придунавској низији, у близини места Плевен: Мртвица/Подем, Брашљаница и Горна Митрополија. Тридесетих година прошлог века истраживач Јан Михалко (Ján Michalko) истраживао је ову енклаву на простору Балкана и потом (1936) објавио монографију *Naši v Bulharsku*. Приликом тих истраживања констатовао је да ниједна од пописаних породица не памти крај у Словачкој из кога су се преци доселили у јужне делове Хабзбуршке монархије, одакле су породице потом прешле у северну Бугарску. Благи наговештај о местима порекла у словачкој постојбини могла су дати само породична презимена и надимци. Ипак, дијалекатске особине припадника ове словачке енклаве у Бугарској упућују на средњу Словачку као крај првобитног порекла. Ова словачка енклава била је окружена бугарским становништвом, али су се 1898. године појавили и колоници из чешке енклаве у месту Света Хелена (румунски *Sfânta Elena*, чешки *Svatá Helena*), на јужном ободу румунског Баната (наспрам Голупца). Током седамдесетак година живљења у тој средини Словаци су уврстили у свој свакодневни речник више речи из домена: пољопривредне делатности; кућног реда и опреме; одевања; родбинских и друштвених односа; саобраћајних комуникација и здравствених прилика. Поред тога, у својој кухињи прихватили су многа локална бугарска јела и тестенине, али је би-

ло и обрнуто: бугарски суседи прихватили су нека словачка јела и тестенине. У међуратном периоду ова словачка енклава, као и друге словачке енклаве у суседним земљама, уживале је помоћ власти Чехословачке у оквиру политике „сународништва“ (*krajanstvo*), о чему је напред било речи. Ова енклава Словака трајала је до после Другога светског рата, када су се њени припадници одазвали позиву власти Чехословачке за репатријацију и емигрирали током неколико година (1946–1949) у земљу свога првобитног порекла (међу њима и цела породица Јана Ботика). После пресељења у Чехословачку за бивше припаднике ове енклаве наступио је дуготрајан процес адаптације, што није протекло без траума. Данас у Словачкој делује (од 1990. године) Друштво Словака из Бугарске (*Spolok Slovákov z Bulharska*), које има и своје публикације. Организоване су и тематске конференције о историјату ове словачке енклаве у Братислави (1994) и у Софији и Плевену (1995).

У прилогу (из 2014. године) „Глинене грађевинске технологије у колонијалној средини подунавско-панонског простора у раздобљу од XVII до XX века“ (стр. 147–158) аутор даје осврт на глинену грађевинску технологију као део „панонске културне зоне“, у којој се се нашли и словачки досељеници током миграција од XVII до XIX века. Наводи податак, на основу статистике из 1910. године, да је у Војводини чак 80,72% кућа имало зидове од глине, а у исто време у Бекешчаби, где је била велика словачка енклава у Мађарској, било је 91% кућа са зидовима од глине. Међутим, османски период, који је претходио поновном насељавању Панонске низије, представљао је стагнацију у градитељској техници кућа и других објеката у домаћинству. После повлачења Османлија, новонасељено становништво било је принуђено да у прво време подиже објекте провизорног карактера, од прућа и блата, посебно стога што је добар део земљишта био мочваран. Тек од средине XVIII века, на целом панонском простору куће су се подизале искључиво од глине, у неколико техника (пуњење зидова, набијање, постављање ваљака, употреба непечене цигле). Словаци у Панонији учили су се тој техници грађења тек по насељавању док су у старој постојбини користили углавном дрво за изградњу кућа. Због недостатка дрвета, као помоћни материјал користили су трску и пруће, а за покривање кућа сламу. Од локалног мађарског становништва Словаци су преузели и технику зидања глиненних пећи с танким зидовима. Подови објеката такође су били од глине, као и бројно керамичко посуђе. Употреба глине у разне сврхе имала је много варијација на панонском простору, па тако и у словачким енклавама.

Прилог (из 2018. године) „У сусрет јубилеју професора Јана Ботика. Разговор с Михалом Угрином“ (стр. 159–170) представља интервју Михала Угрин (Michal Uhrin) с Јаном Ботиком, поводом његовога 80-годишњег животног јубилеја, који је објављен у часопису *Etnologické rozpravy* (ročník 25, číslo 2, Bratislava, 2018). На почетку су дати биографски подаци јубиланта, а потом и преглед његовога образовања и богате научне каријере. Означене су и главне области његовога научног и педагошког делања: традиционална породица; народно (пучко) неимарство и обитавање; етнографска регионалистика; исељеништво и миграције; теорија етницитета; етничке мањине у Словачкој; загранични Словаци и етничка историја Словачке. Имао је и студијске боравке у Мађарској, Румунији, Србији, Бугарској, Аргентини, САД и Канади. Наведена су и главна дела Јана Ботика. Јубилант је потом одговорио на тринаест питања која су се тицала његовог научног опредељења и ангажовања у струци. На крају сазнајемо да после управо објављене монографије (2018) „Словаци у Војводини“ има намеру да се подухвати израде монографије о словачкој енклави у Надлаку, у оквиру ширег осврта на историјски и етнокултурни развој словачке заједнице у румунском Банату. Припоменимо на крају да је поводом 80-годишњег животног јубилеја објављена у Братислави и посебна публикација под називом „Путеви Јана Ботика“ (*Cesty Jána Botíka*) у издању Етнографског друштва Словачке, уз подршку Фонда за потпору уметности (*Národopisná spoločnosť Slovenska s podporou Fondu na podporu umenia*). Публикација обухвата разноврсне прилоге Ботикових ученика, колега и пријатеља (међу њима је и представник српске академске средине).

Списак коришћене литературе (стр. 171–188) веома је опсежан: обухвата 353 библиографске јединице. Од тога броја, више од половине публикација (188) објављено је изван Словачке (Мађарска, Србија/Југославија, Румунија, Чешка, Бугарска), углавном на словачком језику. Поред тога, две публикације су објављене у Сједињеним Америчким Државама и једна у Канади. Бројност и разноврсност коришћене литературе сведочи о ширини ауторових интересовања, током више деценија рада, за тему о којој говори у овој књизи, као и о научној утемељености његових истраживања и презентираних резултата.

Овом књигом Јан Ботик је несумњиво на достојан начин заокружио свој научни опус у претходној декади рада и тиме испунио осму деценију свога плодног живота.

Милош Луковић

ХРОНИКА
CHRONICLE

Researching Migration and Religious Diversity – летња школа за докторанде и младе истраживаче у Каунусу (Литванија)

Школа за докторанде и младе истраживаче под називом *Researching Migration and Religious Diversity* одржана је у Каунусу (Литванија) од 29. јуна до 03. јула 2022. године. Током тих пет дана, млади истраживачи, докторанди, професори и запослени са универзитета, института и из мигрантских центара из Србије, Литваније, Финске, Швајцарске, Мађарске, Италије и других земаља имали су прилику да чују предавања професора на различите теме у вези са самим односом религија и миграција, као и са различитим теоријским, методолошким, практичним и етичким питањима која прате ову тему, али и да учествују у дискусијама и осталим активностима. Летња школа је била организована у оквиру интердисциплинарног пројекта Европске Уније под називом *Connecting Theory and Practical Issues of Migration and Religious Diversity (COREnet)*. Поред аутора овог извештаја, учесници школе из Србије били су и МА Теодора Јовановић, истраживач сарадник Етнографског института САНУ и МА Марко Галић, докторанд на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Програм интердисциплинарног пројекта и истраживачке мреже *Connecting Theory and Practical Issues of Migration and Religious Diversity (COREnet)* званично је покренут 21. 10. 2021. године са циљем да, спајајући истраживаче из различитих дисциплина и земаља, створи снажну основу за стварање и размену знања из области миграција и религијске разноврсности. Поред сарадње различитих академских организација и појединаца/ки, циљ је и повезивање са владиним и невладиним сектором и медијима. Садашња координаторка пројекта је др Милда Алишаускиене (*dr Milda Ališauskienė*) са Универзитета Витуса Великог у Каунусу (енг. *Vytautas Magnus University*, литв. *Vytauto Didžiojo Universitetas*).

Циљ летње школе био је да млади истраживачи (докторанди, постдокторанди и истраживачи из различитих институција до 40 година старости) прошире своја знања и продубе своје разумевање односа религије и миграција. Да би овај задатак био што успешније остварен одржана су разноврсна предавања, а фокус је био на следећим темама: теоријски приступи истраживању сложеног односа религије и миграција, етички проблеми у односу истраживача и истраживаног, како усмерити истраживање на практичне проблеме (*practice-orientated research*), као и методолошки изазови који прате истраживање ове комплексне и (углавном) интердисциплинарне тематике.

Прва тема на реду били су теоријски приступи, па је др Томас Мартикаинен (*Tuomas Martikainen*), антрополог и универзитетски професор из Финске, одржао предавање о различитим теоријским приступима теми миграција и религије, као и изазовима које прате примену тих приступа. Поред прегледа најважније литературе, посебно користан део предавања било је истицање четири главна концепта који се користе приликом расправе о овој теми (*pluralism, diversity, multiculturalism, superdiversity*) и њихова деконструкција посредством генеалошког лоцирања њиховог ненаучног порекла (нпр. термин *diversity* који има корене у грађанском праву Сједињених Америчких Држава, касније је постао део званичних политика ЕУ), као и указивањем на понекад погрешно схватање појединих концепата као парадигми (нпр. концепта *pluralism*).

Након увида у главне теоријске приступе, било је неопходно теми прићи и квантитативно. Стога је др Каролис Жибас (*Karolis Žibas*), запослен у представништву Литваније у Агенцији Уједињених нација за избеглице, током свог предавања представио статистичке податке о миграцијама у свету и балтичким земљама. Посебно је истакао два статистичка податка који руше уобичајене представе о миграцијама: проценат размештених лица на глобалном нивоу је само око 1% и највећи број миграната не иде ка Европи и/или Северној Америци, већ ка суседним земљама. Поред тога, представио је и три модела интеграције (један, где је процес интеграције финансиран од државе, спроведан од стране локалних самоуправа и подржан од невладиних организација, и други, где је процес финансиран од спољних финансијера, спроведен од невладиних организација и подржан од државе, те комбиновани модел) као и разлику између термина *equality* (правни оквир за све, али без индивидуалних права), *equity* (стварање једнаких права, независно од прав-

ног оквира) и *participation*, који подразумева једнако и равноправно укључивање свих.

Како истраживање религије и миграција, поред адекватног теоријског приступа, захтева и добро осмишљен теренски рад, нужно се поставило питање истраживачке етике. Др Халина Џимала-Мошчинска (*Halina Grzymała-Moszczyńska*), клиничка психолошкиња, психолошкиња религије и универзитетска професорка из Пољске се у свом предавању осврнула на етичка питања која прате проучавање религије и миграција. Скренула је пажњу на постојање бинарне опозиције „доброг“ и „лошег“ мигранта пре и након пролажења кроз процедуре у хуманитарним организацијама. „Добар мигрант“ је пре примања помоћи пасиван, трауматизиран и тражи подршку, док након помоћи постаје активни чинилац у новом окружењу. Насупрот њему, „лош мигрант“ је пре примања помоћи активни чинилац који нешто захтева од новог окружења, а након примања помоћи постаје пасиван, трауматизиран и тражи помоћ. Током предавања, Џимала-Мошчинска је давала и практичне савете везане за етичко поступање са испитаницима, а савет који је привукао посебну пажњу јесте да, након интервјуа, истраживач треба да дозволи испитанику да прочита транскрипт. На питање из публице да ли то доводи у питање аутентичност материјала, професорка је, као психолошкиња, објаснила да у истраживачком контексту спонтаност није увек једнака тачности, већ да то зависи од случаја до случаја. Овај део предавања је био посебно интересантан јер су учесници са образовањем (махом) из друштвених наука могли да добију увид и у психолошки аспект односа испитаника и испитиваног.

Након Џимала-Мошчинске, др Мариа дел Мар Гриера (*María del Mar Griera*), социолошкиња и универзитетска професорка из Барселоне, своје предавање је започела тако што је учеснике поделила у четири групе, од којих је свака од њих добила задатак да се, на основу досадашњег истраживачког искуства својих чланова, одлучи за једну дефиницију религије и образложи зашто је баш та дефиниција најпотпунија и најкориснија. Немогућност чланова унутар група да се сложе је био одличан увод за тему предавања: методолошке изазове који прате проучавање религије и миграција. Ослањајући се на претходна сазнања о етичким питањима, неки од кључних делова предавања тицали су се улоге друштвених научника приликом проучавања религије, одакле су проистекле и неке препоруке попут: 1) посматрати религију изван добро : лоше бинарне опозиције, 2) бити свестан/на евентуалне политичке злоупотребе истраживања и 3) па-

зити се Томасове теореме – ако испитаник мисли да је нешто стварно, то ће бити стварно у последицама.

Питање стварности и њених последица у великој мери прати истраживање односа религија и миграција, с обзиром на то да су миграције константан друштвени процес. Да би боље усмериле полазнике школе ка практичној примени својих истраживања, др Анет Леис-Петерс (*Annette Leis-Peters*) и др Милда Алишаускиене (*Milda Ališauskienė*) су одржале предавање о *practice-based research* (практично оријентисаним истраживањима, превод Ђ.С.). Леис-Петерс је скренула пажњу на корене ових истраживања у медицини, када је уочено да се само 10-20% свих медицинских интервенција базирају на научном и емпиријски заснованом знању. Након излагања главних фаза, изазова и критика оваквог типа истраживања, предавачице су изложиле своја искуства. Леис-Петерс је дала пример PARI пројекта, који је започео православни свештеник из Румуније желећи да поправи стање ромске популације у својој парохији. Упркос иницијалној доброј идеји и организацији, уследили су бројни проблеми у комуникацији између Румунске православне цркве, невладиних организација, ромских активиста и истраживача, који су резултирали да се пројекат у доброј мери изменио у односу на почетну замисао. Др Алишаускиене је представила резултате и искуства свог теренског истраживања међу припадницима верске заједнице Ромува (која баштини предхришћанска веровања Литванаца), који је имао циљ да се побољша правни и друштвени положај те заједнице у литванском друштву.

Последње предавање било је посвећено актуелној мигрантској кризи узрокованој ратом у Украјини. Др Олена Панич (*Olena Panych*) је током свог предавања представила истраживања односа рата у Украјини и религије, махом из извора који су доступни искључиво на украјинском језику. Велики део презентоване статистике потицао је од података *think-tank* организације под називом Украјински центар за економске и политичке студије Олександар Разумков (укр. *Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова*). Поред информација о броју расељених лица, предавање је укључило и статистичке податке о религиозности у Украјини, подељености православних верника између различитих православних јурисдикција (Украјинске православне цркве Московског патријархата и још увек у потпуности непризнате Православне цркве Украјине, која је добила томос од Васељенске патријаршије), као и реакције православних епископа из Русије и Украјине на актуелна ратна дешавања.

Након сваког предавања, следио је интерактивни део, који је, поред постављања питања предавачима, подразумевао и дискусију. Учесници су били подељени у четири до пет група у којима би један учесник добио улогу извештача-репортера. Питања за дискусију су била изложена на пројектору и свака група је имала по 15 минута да дискутује да би, након тога, репортер изложио главне тачке и проблеме до којих су чланови групе током дискусије дошли.

Летња школа је укључила и додатне активности попут посете Одељењу за интеграцију миграната Центра за социјални рад у граду Јонавосу, где су учесници имали прилику за директан разговор са интегрисаним мигрантима из Сирије, након њиховог редовног часа литванског језика и културе, посматрање са учествовањем на ритуалу верске организације Ромува, која се бави обновом прехришћанске литванске религије на ушћу река Неман и Нерис у Каунасу, као и тематско вођење кроз модернистичку архитектуру Каунаса, где нам је водич-архитекта указао на различите потешкоће са којима су се литвански херитолози сусрели/сусрећу током регистрације модернистичког дела Каунаса из тридесетих година XX века као заштићене амбијенталне целине.

Главни закључци летње школе били су: 1) истраживања из друштвено-хуманистичких наука могу умногоме допринети решавању проблема који настају приликом миграција становништва и то: а) демистификацијом самог процеса миграција и улоге религије у њему, б) посматрањем религије и миграција ван уобичајених добро : лоше опозиција и в) деконструкцијом хомогенизације идентитета миграната, који се често своди само на етнички, религијски и географски идентитет, чиме се занемарује читав низ других личних својстава миграната; 2) неопходна је сарадња науке са другим актерима (попут владиних, невладиних и међународних тела), али ту треба бити опрезан, јер може доћи до сукоба интереса и/или злоупотребе резултата истраживања; и 3) различитим концептима и терминима који прате тему миграција (попут интеграција, мултикултурализма итд.) треба прилазити критички. Наиме, један од често помињаних концепата, када се говори о теми религије и миграција, и који се налази у самом називу школе јесте религијска разноврсност (енг. *religious diversity*). Овај термин се у јавном говору најчешће користи за разноликост различитих религија и деноминација/религијских традиција, а не за разноликост наратива, дискурса и тумачења која могу настати у различитим социо-културним контекстима у оквиру једне религије. С обзиром на актуелну мигрантску ситуа-

цију у Србији, где, услед тренутних глобално-политичких дешавања, велики број миграната долази из Украјине и Русије, чије већинско становништво припада истој религији, али не и истом социо-културном контексту, као већинско становништво у Србији, верујем да ће ми знања која сам стекао током ове летње школе бити од велике помоћи у даљим истраживањима.

Ђорђе Стојановић

Рецензенти научних радова у Гласнику Етнографског института САНУ LXX за 2022. годину

- Проф. др Лајл Стедмен, професор емеритус, Одсек за хуману еволуцију и друштвену промену, Државни универзитет Аризоне
- Проф. др Милена Беновска, редовни професор, Одељење за етнологију и студије Балкана, Филолошки факултет, Универзитет „Неофит Рилски“, Благоевград, Бугарска
- Др Гордана Благојевић, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Др Зоја Бојић, научни саветник, Институт за књижевност и уметност, Београд
- Проф. др Љиљана Гавриловић, научни саветник у пензији, Етнографски институт САНУ, Београд
- Проф. др Љубодраг Димић, редовни професор, Одељење за историју, Филозофски факултет у Београду
- Проф. др Гордана Драгин, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
- Проф. др Соња Здравкова-Цепароска, редовни професор, Факултет музичке уметности, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопље
- Проф. др Радост Иванова, редовни професор у пензији, Институт за етнологију и фолклористику са Етнографским музејем Бугарске академије наука, Софија, Бугарска
- Проф. др Саит Качапор, редовни професор у пензији, Универзитет у Приштини са седиштем у Косовској Митровици
- Проф. др Иван Ковачевић, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Др Мирослава Лукић Крстановић, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Проф. др Соња Маринковић, редовни професор, Факултет музичке уметности, Универзитет уметности у Београду
- Проф. др Радивоје Младеновић, редовни професор у пензији, ФИЛУМ, Крагујевац

- Др Зорица Мршевић, научни саветник у пензији, Институт друштвених наука, Београд
- Проф. др Саша Недељковић, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Др Александра Павићевић, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Проф. др Маријана Пајванчић, редовни професор у пензији, Правни факултет у Новом Саду
- Проф. др Ема Петровић, редовни професор, Катедра за оријенталистику, Филолошки факултет, Универзитет у Београду
- Проф. др Веселин Попов, редовни професор, Универзитет Сент Ендријус, Шкотска
- Др Радомир Ј. Поповић, научни саветник, Историјски институт, Београд
- Др Инес Прица, научни саветник, Институт за етнологију и фолклористику, Загреб
- Проф. др Соња Ризоска Јовановска, редовни професор, Факултет за психологију при Међународном Славјанском Универзитету „Г. Р. Державин“, Светог Николе у Северној Македонији.
- Др Биљана Сикимић, научни саветник у пензији, Балканолошки институт САНУ, Београд
- Проф. др Вања Станишић, редовни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Београду
- Др Лада Стевановић, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Проф. др Хајрудин Хромаћић, редовни професор, Филозофски факултет, Свеучилиште у Риједи
- Др Јасна Чапо, научни саветник, Институт за етнологију и фолклористику, Загреб
- Др Лилијана Чичкарић, научни саветник, Институт друштвених наука, Београд
- Проф. др Гордана Штрбац, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
- Проф. др Горан Штркаљ, редовни професор, Универзитет Флиндерс, Аустралија
- Проф. др Вера Бацковић, ванредни професор, Одељење за социологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Проф. др Марија Брујић, ванредни професор и виши научни сарадник, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Проф. др Лидија Вујачић, ванредни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Црној Гори

- Проф. др Гордана Горуновић, ванредни професор, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Др Адриана Захаријевић, виши научни сарадник, Институт за филозофију и друштвену теорију, Универзитет у Београду
- Проф. др Јадран Кале, ванредни професор, Универзитет у Задру
- Др Срђан Кораћ, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд
- Др Сања Лазаревић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд
- Проф. др Наида-Михал Брандл, ванредни професор, Катедра за јудаистику, Филозофски факултет, Свеучилиште у Загребу
- Проф. др Слободан Наумовић, ванредни професор, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Др Илија Недин, ванредни професор, Одељење за етнологију и студије Балкана, Филолошки факултет, Универзитет „Неофит Рилски“, Благоевград, Бугарска
- Проф. др Марко Пишев, ванредни професор и виши научни сарадник, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Проф. др Лидија Радуловић, ванредни професор, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Проф. др Татјана Трајковић, ванредни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу
- Др Ђорђина Трубарац Матић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Проф. др Сабина Хацибулић, ванредни професор, Одсек за социјални рад, Универзитет у Стокхолму, Шведска
- Др Марија Христова, ванредни професор, Филолошки факултет, Универзитет „Неофит Рилски“, Благоевград, Бугарска
- Проф. др Сеад Шемсовић, ванредни професор, Одсек за књижевности народа Босне и Херцеговине, Филозофски факултет, Универзитет у Сарајеву
- Проф. др Реџеп Шкријељ, ванредни професор, Факултет за исламске студије при Ријасету исламске заједнице, Београд
- Др Марија Ајдук, доцент и научни сарадник, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Др Ана Банић Грубишић, доцент и научни сарадник, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Др Бојана Богдановић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд

- Др Тања Буковчан, доцент, Одсјек за етнологију и културну антропологију, Филозофски факултет, Свеучилиште у Загребу
- Др Владимира Илић, доцент и научни сарадник, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Др Ива Јестратијевић, доцент, Универзитет Северног Тексаса, САД
- Др Нина Куленовић, доцент и научни сарадник, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Др Никола Крстовић, доцент, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Др Катарина Митровић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Др Драгана Радисављевић Ђипаризовић, научни сарадник, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Др Здравко Ранисављевић, наставник за ужу научну област Етнокорееологије, Факултет музичке уметности, Универзитет уметности у Београду
- Др Марко Стојановић, научни сарадник, Етнографски музеј у Београду
- Др Милан Томашевић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Снежана Томић, музејски саветник, Музеј на отвореном „Старо село“ Си-рогојно

Reviewers of scientific papers in the Bulletin of the Institute of Ethnography SASA LXX (2022)

- Lyle Steadman, PhD, Professor Emeritus, Arizona State University of the School of Human Evolution and Social Change
- Milena Benovska, PhD, Professor, Department of Ethnology and Balkan Studies, Faculty of Philology, South-West University “Neofit Rilski” Blagoevgrad, Bulgaria
- Gordana Blagojević, PhD, Principal Research Fellow, Institute of Ethnography SASA, Belgrade
- Zoja Bojić, PhD, Principal Research Fellow, Institute of Literature and Arts, Belgrade
- Jasna Čapo, PhD, Principal Research Fellow, Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb
- Lilijana Čičkarić, PhD, Principal Research Fellow, Institute of Social Sciences, Belgrade
- Ljubodrag Dimić, PhD, Professor, Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

- Gordana Dragin, PhD, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Ljiljana Gavrilović, PhD, Principal Research Fellow (retired), Institute of
Ethnography SASA, Belgrade
- Hajrudin Hromadžić, PhD, Professor, Faculty of Philosophy, University of Rijeka
Radost Ivanova, PhD, Professor (retired), Institute of Ethnology and Folklore
Studies with Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
Sait Kačapor, PhD, Professor (retired), University of Priština, Faculty of
Philosophy with temporary residence in Kosovska Mitrovica
Ivan Kovačević, PhD, Professor, Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Miroslava Lukić Krstanović, PhD, Principal Research Fellow, Institute of
Ethnography SASA, Belgrade
Sonja Marinković, PhD, Professor, Faculty of Music, University of Arts in
Belgrade
Radivoje Mladenović, PhD, Professor (retired), FILUM, Kragujevac
Zorica Mršević, PhD, Principal Research Fellow (retired), Institute of Social
Sciences, Belgrade
Saša Nedeljković, PhD, Professor, Department for Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Mirjana Pajvanić, PhD, Professor (retired), Faculty of Law, University of Novi Sad
Ines Prica, PhD, Principal Research Fellow, Institute of Ethnology and Folklore
Research, Zagreb
Aleksandra Pavićević, PhD, Principal Research Fellow, Institute of Ethnography
SASA, Belgrade
Ema Petrović, PhD, Professor, Oriental Languages, Literature and Cultures,
Faculty of Philology, University of Belgrade
Veselin Popov, PhD, Professor, University St Andrews, Scotland
Radomir J. Popović, PhD, Principal Research Fellow, Institute of History,
Belgrade
Sonja Rizoska Jovanovska, PhD, Professor, Faculty of Psychology at International
Slavic University "G. R. Derzhavin", St. Nikolas, Northern Macedonia.
Biljana Sikimić, PhD, Principal Research Fellow (retired), Institute for Balkan
Studies SASA, Belgrade
Vanja Stanišić, PhD, Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade
Lada Stevanović, PhD, Principal Research Fellow, Institute of Ethnography SASA,
Belgrade
Gordana Štrbac, PhD, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Goran Štrkalj, PhD, Professor, Flinders University, Australia
Sonja Zdravkova-Džeparoska, PhD, Professor, Faculty of Music, SS. Cyril and
Methodius University In Skopje, Skopje

- Vera Backović, PhD, Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
- Marija Brujić, Associate Professor and Senior Research Associate, Department for Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
- Gordana Gorunović, PhD, Associate Professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
- Mariya Hristova, PhD, Chief Assistant Professor, Faculty of Philology, South-West University Neofit Rilski, Blagoevgrad, Bulgaria
- Jadran Kale, PhD, Associate Professor, University of Zadar
- Srdan Korać, PhD, Senior Research Associate, Institute for Political Studies, Belgrade
- Sanja Lazarević, PhD, Senior Research Associate, Institute for Political Studies, Belgrade
- Naida-Mihal Brandl, PhD, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Judaic Studies, University of Zagreb
- Slobodan Naumović, PhD, Associate Professor, Department for Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
- Ilija Nedin, PhD, Associate Professor, Department of Ethnology and Balkan Studies, Faculty of Philology, South-Western University "Neofit Rilski" Blagoevgrad, Bulgaria
- Marko Pišev, PhD, Associate Professor and Senior Research Associate, Department for Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
- Lidija Radulović, PhD, Associate Professor, Department for Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
- Sead Šemsović, PhD, Associate Professor, Department of Literatures of the Peoples of Bosnia and Herzegovina, Faculty of Philosophy – University of Sarajevo
- Redžep Škrijelj, PhD, Associate Professor, Faculty of Islamic Studies at Rijaset of the Islamic Community of Serbia, Belgrade
- Tatjana Trajković, PhD, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš
- Đorđina Trubarac Matić, Senior Research Associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade
- Lidija Vujačić, PhD, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Montenegro
- Adriana Zaharijević, PhD, Senior Research Associate, Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade
- Marija Ajduk, PhD, Assistant Professor and Research Associate, Department

for Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Ana Banić Grubišić, PhD, Assistant Professor and Research Associate, Department for Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Bojana Bogdanović, PhD, Research Associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Tanja Bukovčan, Assistant Professor, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Zagreb

Sabina Hadžibulić, PhD, Senior Lecturer, Department of Social Work, Stockholm University

Vladimira Ilić, PhD, Assistant Professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Iva Jestratić, PhD, Assistant Professor, Merchandising and Digital Retailing, University of North Texas, Denton, Texas, US

Nina Kulenović, PhD, Assistant Professor and Research Associate, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Nikola Krstović, PhD, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Katarina Mitrović, PhD, Research Associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Dragana Radisavljević Ćiparizović, PhD, Research Associate, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Zdravko Ranisavljević, PhD, lecturer for Ethnocoreology, Faculty of Music, University of Arts in Belgrade

Marko Stojanović, PhD, Research Associate, Ethnographic Museum in Belgrade

Milan Tomašević, PhD, Research Associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Snežana Tomić, Museum Advisor, Open Air Museum “Old Village” Sirogojno

Слање рукописа

Приликом подношења рукописа аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није већ објављен, да се не разматра за објављивање код другог издавача или у оквиру неке друге публикације, да је објављивање одобрено од стране свих коаутора, уколико их има, као и, прећутно или експлицитно, од стране надлежних тела у установи у којој је извршено истраживање.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа, као и валидност резултата и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа, односно да су сва лица која су значајно допринела садржају рукописа наведена као аутори.

Текстови се достављају секретару Редакције у електронском формату (као *Word* документ), на електронску адресу: sonja.radivojevic@ei.sanu.ac.rs Рок за предају текстова је 31. децембар.

Након пријема, рукописи пролазе кроз прелиминарну проверу у редакцији како би се проверило да ли испуњавају основне критеријуме и стандарде. Поред тога, проверава се да ли су рад или његови делови плагирани.

Аутори ће о пријему рукописа бити обавештени електронском поштом. Само они рукописи који су у складу са датим упутствима биће послати на рецензију. У супротном, рукопис ће, са примедбама и коментарима, бити враћен ауторима.

Рецензија и објављивање радова су бесплатни. Ауторима ће *PDF* датотека која садржи њихов прихваћени рад бити послата бесплатно, електронском поштом. Штампана верзија свеске у којој се налази прихваћени рад бесплатно ће бити достављена аутору за кореспонденцију. Електронска верзија рада биће доступна на интернет страници часописа, <http://www.ei.sanu.ac.rs>, и може се користити у складу са условима лиценце *Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bezprerada 3.0 Srbija* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Упутство за припрему рукописа

Аутори су дужни да се придржавају упутства за припрему радова. Рукописи у којима ова упутства нису поштована биће одбијени без рецензије.

За обраду текста треба користити *Word* програм. Рукописе треба слати у *doc* или *docx* формату. Рукописи се шаљу у А4 формату. Текстовете треба посебно форматирати по моделу који предвиђају правила Гласника ЕИ САНУ (*Times New Roman*, 12, 1.5). Уз рукопис се предају и сви потребни прилози (илустрације, табеле...) у изворном формату. Посебно треба дати списак илустрација, потписе испод њих, те име и презиме аутора прилога.

Уколико аутор има потребе да користи писма са специфичним словним знацима, обавезно треба да достави и фонтове које је користио.

У категорији оригиналних и прегледних научних радова, обим приложеног текста може бити између 30 000 и 50 000 знакова са проредом, укључујући и напомене и друге прилоге. Научне критике, полемике и прикази могу бити дуги до 10 000 карактера. Врста и обим научних библиографија одређују се у договору са редакцијом и библиотекарима библиотеке Етнографског института САНУ. Редакција задржава право одлуке у погледу флексибилности ових захтева у одређеним случајевима.

Рукопис треба да садржи: наслов, имена аутора и називе институција у којима они раде, електронске адресе свих аутора рукописа, апстракт, кључне речи, текст захвалности, референце, списак табела, списак илустрација. Позиције слика и табела треба обележити у тексту (слике и табеле не треба инкорпорирати у датотеку која садржи рукопис; оне се достављају као посебне датотеке у одговарајућим форматима).

Апстракт, не би требало да буде дужи од 200 речи и требало би да садржи кратак преглед метода и најважније резултате рада, тако да се може користити приликом индексирања у референтним периодичним публикацијама и базама података. У апстракту не треба наводити референце. Апстракт треба доставити на српском и енглеском језику.

Кључне речи (појмови, географске локације, резултати и тд.) наводе се у посебном реду иза апстракта. Кључне речи морају бити релевантне за тему и садржај рада. Дobar избор кључних речи предуслов је за исправно индексирање рада у референтним периодичним публикацијама и базама података. Кључне речи навести на српском и енглеском језику, највише пет.

Слике, цртежи и друге илустрације треба да буду доброг квалитета. Гра-

фички прилози могу се доставити у електронском облику и то за цртеже обавезно као *Line art* у резолуцији од 600 *dpi*, а фотографије у резолуцији до 300 *dpi*. Ако аутор угради графички прилог у свој *Word* документ, обавезно мора доставити исти тај графички материјал и као посебне документе у формату *tif*, *pdf* или *jpg*.

Молимо вас немојте:

достављати илустрације оптимизоване за коришћење на екрану (нпр. GIF, BMP, Pict, WPG); оне обично имају ниску резолуцију и мали распон боја;

достављати илустрације које имају резолуције мање од горенаведених;

достављати илустрације несразмерно великих димензија у односу на формат рукописа.

Цитирање

Редакција издања Етнографског института САНУ определила се за коришћење Чикаго стила библиографског цитирања, који има две варијанте: *notes and bibliography* и *author-date*. У друштвеним и хуманистичким наукама у нашој средини последњих година се, због рационалности и прегледности, све више користи друга варијанта. Из тог разлога је она изабрана као начин цитирања и у *Гласнику Етнографског института САНУ*. У даљем тексту дати су примери за најчешће коришћене врсте референци. За више примера и детаљнија упутства могуће је консултовати штампано односно *online* издање *The Chicago Manual of Style*. У примерима који се овде дају најпре је наведен начин на који референцу треба наводити у списку литературе на крају текста (Реф), а затим начин навођења у самом тексту рада (Т).

Референце на крају текста треба да буду наведене латиничним писмом. Када су референце у оригиналу ћириличне треба их пребацити на наше латинично писмо, а за транслитерацију са нпр. бугарског, руског и сл. користити стандард *ISO 09*.

Књига Један аутор

(Реф): Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.

(Т): (Prošić-Dvornić 2006, 101–103)

Два или три аутора

(Реф): Kulišić, Špiro, Petar Petrović & Nikola Pantelić. 1998. *Srpski mitološki rečnik*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Etnografski institut SANU – Interpret.

(Т): (Kulišić, Petrović & Pantelić 1998, 78)

Четири или више аутора

(Реф): Навести све ауторе у списку литературе (Презиме Име, Име Презиме, Име Презиме & Име Презиме).

За цитирање у тексту: навести само првог аутора, а у наставку ставити *и др.* односно *et al.*

(Т): (Milić et al. 2004)

Приређивач или уредник монографије (аутор није наведен)

(Реф): Papić, Žarana & Lydia Sklevicky, prir. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.

(Т): (Papić & Sklevicky 1983, 183–186)

Приређивач или преводилац монографије уз аутора

(Реф): Abeles, Mark. 2001. *Antropologija države*. Prev. Ana A. Jovanović. Zemun–Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.

(Т): (Abeles 2001, 322)

Поглавље или део књиге

(Реф): Rubin, Gejl. 1983. „Trgovina ženama – beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti“. U *Antropologija žene*, prir. Žarana Papić & Lydia Sklevicky, 91–151. Beograd: Prosveta.

(Т): (Rubin 1983, 101)

Поглавље прештампано из другог (примарног) извора

(Реф): Filipović, Milenko S. 1991. „Eksoprik, miraščija ili priorac kroz vekove: prilog poznavanja života na selu kod Južnih Slovena.“ U *Čovek među ljudima*. Prir. Đurđica Petrović, 241–255. Beograd: Srpska književna zadruga. Preštampano iz *Radovi Naučnog društva SR BiH, XX* (Sarajevo 1963).

(Т): (Filipović 1991, 251)

Уводник, предговор, поговор

(Реф): Petrović, Đurđica. 1991. Predgovor u *Čovek među ljudima*, Milenko S. Filipović, VII–Beograd: Srpska književna zadruga.

(Т): (Petrović 1991, ix–x)

Електронска књига

За књиге доступне у више формата (штампани, *online*) цитирати онај формат који је коришћен. За књиге које су консултоване *online* навести адресу сајта, као и датум преузимања. Ако нема пагинације, може се навести наслов или број поглавља.

(Реф): Trifunović, Vesna. 2009. *Likovi domaćih viceva: socijalni tipovi lude u savremenim vicevima*. Beograd: Srpski genealoški centar. http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-41_VTpregledano.pdf (preuzeto 21. novembra 2011). Dostupno i u štampanom obliku.

(Т): (Trifunović 2009, 43)

Чланак у научном часопису Чланак у штампаном часопису

(Реф): Miloradović, Sofija. 2009. „Музички жargon младих (I) – *Ledilo svirka* u Beogradu i *gnat veseluhu* u Moskvi.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57 (1): 27–50.

(Т): (Miloradović 2009, 31–32)

Чланак доступан online

Укључите DOI број уколико постоји. DOI број је стални идентификациони број који када се укуца на адресу <http://dx.doi.org/> води директно до чланка. Ако нема DOI броја наведите само адресу сајта. Наведите датум преузимања.

(Реф): Pospišilova, Jana. 2010. “Ethnological Research of the City Brno: Stability and Metamorphosis of Moravian Metropolis.” *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (2): 83–90. http://www.etno-institut.co.rs/GEI/GEI_VLIII_2/pospisilova%20LVIII_2.pdf (Accessed November 21, 2011). DOI:10.2298/GEI1002080P.

(Т): (Pospišilova 2010, 85)

Чланак у новинама или популарном часопису (штампаном или online)

Новински чланак се може навести унутар самог текста, без посебног навођења у списку литературе (нпр. „Као што пише С. Димитријевић у чланку Истраживачи на рубу егзистенције“, објављеном у *Полицици* од 3. јуна 2002...“). Уколико аутор жели да наведе чланак у литератури, то може да уради на следећи начин:

(Реф): Dimitrijević, Sandra. 2002. „Истраживачи на рубу егзистенције.“ *Politika*, 3. jun.

(Т): (Dimitrijević 2002, 9)

Уколико је наведен *online* извор, наводи се адреса сајта:

(Реф): Đorđević, M. 2011. „Srpska umetnost u Regensburgu.“ *Politika*, 1. novembar. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/196225.sr.html> (pristupljeno 21. novembra 2011).

(Т): (Đorđević 2011)

Ако није потписан аутор, цитира се наслов чланка:

(Реф): „Италијански филм у Кинотеци.“ 2011. *Politika*, 23. novembar. <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/196291.sr.html> (pristupljeno 24. novembra 2011).

(Т): („Италијански филм у Кинотеци.“ 2011)

Приказ књиге

(Реф): Erdei, Ildiko. 2008. “Fashion, Difference, and Identity in Serbian Socialism.”

Review of *Aleksandar Joksinović. Moda i identitet*, by Danijela Velimirović. *Etnoantropološki problemi*, 3 (3), 253–256.

(T): (Erdei 2008, 253–254)

Необјављена магистарска теза и докторска дисертација

(Реф): Bogdanović, Bojana B. 2011. „Politika upotrebe prostora u socijalističkom periodu na primeru Titovog Užica.“ *Doktorska disertacija*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

(T): (Bogdanović 2011, 64)

Рад представљен на научном скупу или конференцији

(Реф): Slavec Gradišnik, Ingrid. 2011. „Kultura i granice: zastareli, korisni ili suštinski koncepti?“ Rad predstavljen na Međunarodnom naučnom skupu Etnografskog instituta SANU *Kulture i granice*, Vršac, 6–8. oktobra.

(T): (Slavec Gradišnik 2011)

Навођење више извора на истом месту

Ако се наводи више извора на истом месту, раздвајају се тачком и зарезом. Редослед може бити по значају, или хронолошки.

(T): (Đorđević 1997, 129; Prošić-Dvornić 2006, 101–103)

Поновљено навођење из истог извора

Уколико се исти извор у тексту наводи више пута заредом, референца се наводи након сваког цитирања.

(T): Појам насиља често се везује за појам агресивности, али се аутори не слажу око тога каква је природа њихове везе (Nedeljković 2011a, 68). Могуће је направити више типологија агресивности (Nedeljković 2011a, 69). Ерих Фром, на пример, у функционалном смислу разликује два типа агесије својствене готово свим животињским врстама: одбрамбену и грабежљиву агесију (Nedeljković 2011a, 78).

Web site

Навођење веб сајта може да буде само у тексту (Нпр. „Као што је 19. јула 2011. било наведено на сајту Британског музеја...“). Ако је неопходно наводити га у списку литературе, онда је потребно, с обзиром на то да се садржина сајтова мења, обавезно навести датум преузимања. или датум последњег уређивања сајта (ако постоји). Ти датуми се онда, у недостатку других, узимају као основа за навођење цитата. (Реф): British Museum. 2011. “Lord Elgin and the Parthenon Sculptures.” http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/article_index/l/lord_elgin_and_the_parthenon.aspx (pristupljeno 21. novembra 2011).

(Т): (British Museum 2011)

Блог текст и блог коментар

Текстови блогова или коментари на блогове могу да се наводе у тексту („У коментару који се налази на блогу Небојше Миленковића на сајту *Блој Б92* од 18. новембра 2011, ...“) и обично се не наводе у референтној листи. Ако има потребе да се наводе у референтној листи, у случају коментара, наводи се само блог, а у тексту се помене да је у питању коментар. Датум на који се реферише је датум постављања блога.

(Реф): Milenković, Nebojša. 2011. „Elementarno telo Marine Abramović.“ *Блог Б92*. <http://blog.b92.net/text/19160/Elementarno-telo-Marine-Abramovic/> (postavljen 18. novembra 2011, preuzet 22. novembra 2011).

(Т): (Milenković 2011)

Електронска или текстуална порука

Уобичајено је да се електронске или текстуалне поруке наводе у самом тексту (нпр. „У писаној поруци аутору од 1. октобра 2011. године...“), и оне се само изузетно наводе у списку литературе. Ако је неопходно да се наведу, треба навести име и презиме пошиљаоца, врсту поруке и датум. У скраћеном навођењу у тексту, користи се термин „персонална комуникација“.

(Реф): (Petar Petrović, elektronska poruka autoru, 29. februara 2008).

(Т): (Petar Petrović, pers. kom.)

Комерцијалне базе података

Уколико је неки цитирани текст преузет из комерцијалне базе података, могуће је уз уобичајено навођење библиографске јединице навести назив базе података, као и референтни број текста (уколико постоји).

(Реф): Choi, Mihwa. “Contesting Imaginaires in Death Rituals during the Northern Song Dynasty.” PhD diss., University of Chicago. ProQuest (AAT 3300426).

Manuscript submission

By submitting a manuscript authors warrant that their contribution to the journal is their original work, that it has not been published before, that it is not under consideration for publication elsewhere, and that its publication has been approved by all co-authors, if any, and tacitly or explicitly by the responsible authorities at the institution where the work was carried out.

Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the experimental results and must make sure that they have permission from all involved parties to make the data public.

Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authors must make sure that only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.

The deadline for submission of papers for all volumes is December 31st. Papers are submitted by e-mail to the secretary of the editorial board, and are to be sent as a Microsoft Word document to: sonja.radivojevic@ei.sanu.ac.rs.

Manuscripts are pre-evaluated at the Editorial Board in order to check whether they meet the basic publishing requirements and quality standards. They are also screened for plagiarism.

Authors will be notified by email upon receiving their submission. Only those contributions which conform to the following instructions can be accepted for peer-review. Otherwise, the manuscripts shall be returned to the authors with observations, comments and annotations.

Publication and reviewing of papers is free of charge. The authors will receive the PDF file with their published paper by email. The printed version of the journal volume containing author's paper will be sent free of charge to the author (or to the main, corresponding author if the paper is co-authored). The electronic version of the paper can be accessed on the journal's internet pages (www.ei.sanu.ac.rs), and can be used in accordance with the license Creative Commons *Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

Manuscript preparation

Authors must follow the instructions for authors strictly, failing which the manuscripts would be rejected without review.

All papers are to be submitted as word documents. Manuscripts should be sent as .doc or .dox documents. Manuscripts should be sent in A4 format. Texts files should be specially formatted, according to the model provided by the rules of The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA (Times New Roman, 12, 1.5). All additional material (photographs, tables...) should be submitted along with the paper in their default format. A list of illustrations, captions which accompany them and the full names of their authors are to be supplied separately.

In case the author has need of scripts/alphabets which utilize specific glyphs, the fonts which were used must also be supplied.

In the categories of original research paper and scientific review paper the text should have between 30 000 and 50 000 characters including spaces, including footnotes and other additional material. Scientific critiques, debates and reviews should not exceed 10 000 characters. The type and extent of scientific bibliographies are determined in accordance with the editorial board and the librarians of the library of the Institute of Ethnography of the SASA, respectively. The editorial board retains the right to show flexibility regarding these criteria in certain cases.

The manuscript should contain the title, authors' names and affiliations, e-mails, abstract, keywords, acknowledgments, references, a list of tables and a list of illustrations. Mark the position of figures and tables in the text. Please, do not include tables and figures in the manuscript. They should be submitted as separate files.

Abstract, not exceeding 200 words, should contain a short review of the method and the most important results of work, so that its original text can be used in referential periodicals and databases. Do not include citations in the abstract.

Keywords (concepts, locations, results), max. five, are listed in a separate line at the end of the abstract. Keywords should be relevant to the topic and content of the paper. An accurate list of keywords will ensure correct indexing of the paper in referential periodicals and databases.

Photos, drawings and other illustrations should be of good quality. Additional graphics are to be submitted as follows: drawings in the format of Line art, with a resolution of 600 dpi, and photos with a resolution of 300 dpi. If the author chooses to incorporate graphics into their word document, the same graphics must also be submitted separately as .tif, .pdf. or .jpg files.

Please do not:

Supply files that are optimized for screen use (e.g., GIF, BMP, PICT, WPG); these typically have a low number of pixels and limited set of colors;

Supply files that are too low in resolution;

Submit graphics that are disproportionately large for the content.

Citation

The editorial board of the publishing department of the Institute of Ethnography SASA has chosen to utilize the Chicago bibliographic format of references which has two variants: notes and bibliography and author – date. The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA requires the use of the author – date variant.

The following examples illustrate citations using the author-date system. Each example of a reference list entry (Ref) is accompanied by an example of a corresponding parenthetical citation in the text (T). For more details and more examples one can consult the printed or online edition of *The Chicago Manual of Style*. References in the list should be in Latin script, and if the original references are written in Cyrillic or some other script, it is recommended to use the ISO 09 standard for transliteration.

Book

One author

(Ref): Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.

(T): (Prošić-Dvornić 2006, 101–103)

Two or three authors

(Ref): Kulišić, Špiro, Petar Petrović & Nikola Pantelić. 1998. *Srpski mitološki rečnik*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Etnografski institut SANU – Interprint.

(T): (Kulišić, Petrović & Pantelić 1998, 78)

Four or more authors

(Ref): List all of the authors in the reference list (Last name Name, Name Last name, Name Last name and Name Last name).

In the text, list only the first author, followed by *et al.*

(T): (Milić et al. 2004)

Editor, translator, or compiler instead of author

(Ref): Papić, Žarana & Lydia Sklevicky, eds. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.

(T): (Papić & Sklevicky 1983, 183–186)

Editor, translator, or compiler in addition to author

(Ref): Abeles, Mark. 2001. *Antropologija države*. Transl. Ana A. Jovanović. Zemun–Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.

(T): (Abeles 2001, 322)

Chapter or other part of a book

(Ref): Rubin, Gejl. 1983. „Trgovina ženama – beleške o ‘političkoj ekonomiji’ polnosti“. In *Antropologija žene*, eds. Žarana Papić & Lydia Sklevicky, 91–151. Beograd: Prosveta.

(T): (Rubin 1983, 101)

Chapter of an edited volume originally published elsewhere (as in primary sources)

(Ref): Filipović, Milenko S. 1991. „Eksoprik, miraščija ili priorac kroz vekove: prilog poznavanja života na selu kod Južnih Slovena.“ In *Čovek među ljudima*, edited by Đurđica Petrović, 241–255. Beograd: Srpska književna zadruga. Originally published in *Radovi Naučnog društva SR BiH, XX* (Sarajevo 1963).

(T): (Filipović 1991, 251)

Preface, foreword, introduction, or similar part of a book

(Ref): Petrović, Đurđica. 1991. Introduction to *Čovek među ljudima*, Milenko S. Filipović, vii–Beograd: Srpska književna zadruga.

(T): (Petrović 1991, ix–x)

Book published electronically

If a book is available in more than one format, cite the version you consulted. For books consulted online, list a URL (also include an access date). If no fixed page numbers are available, you can include a section title or a chapter or other number.

(Ref): Trifunović, Vesna. 2009. *Likovi domaćih viceva: socijalni tipovi lude u savremenim vicevima*. Beograd: Srpski genealoški centar. http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-41_VTpregledano.pdf (Accessed November 21, 2011)

(T): (Trifunović 2009, 43)

Journal article

Article in a print journal

(Ref): Miloradović, Sofija. 2009. „Muzički žargon mladih (I) – *Ledilo svirka* u Beogradu i *gnat veseluhu* u Moskvi.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57 (1): 27–50.

(T): (Miloradović 2009, 31–32)

Article in an online journal

Include a DOI (Digital Object Identifier) if the journal lists one. A DOI is a permanent ID that, when appended to <http://dx.doi.org/> in the address bar of an Internet browser, will lead to the source. If no DOI is available, list a URL.

(Ref): Pospišilova, Jana. 2010. “Ethnological Research of the City Brno: Stability and Metamorphosis of Moravian Metropolis.” *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58

(2): 83–90. http://www.etno-institut.co.rs/GEI/GEI_VLIII_2/pospasilova%20LVIII_2.pdf
(Accessed November 21, 2011). DOI:10.2298/GEI1002080P.

(T): (Pospasilova 2010, 85)

Article in a newspaper or popular magazine (print or online)

Newspaper and magazine articles may be cited in running text, and they are commonly omitted from a reference list (e.g. “As S. Dimitrijević noted in a *Politika* article ‘Istraživači na rubu egzistencije’, on June 3rd 2002...”). If you want to cite the article in the reference list, you can do that in the following manner:

(Ref): Dimitrijević, Sandra. 2002. „Istraživači na rubu egzistencije.” *Politika*, June 3.

(T): (Dimitrijević 2002, 9)

If you consulted the article online, include a URL:

(Ref): Đorđević, M. 2011. „Srpska umetnost u Regensburgu.” *Politika*, November 1. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/196225.sr.html> (Accessed November 21, 2011).

(T): (Đorđević 2011)

If no author is identified, begin the citation with the article title:

(Ref): „Italijanski film u Kinoteci.” 2011. *Politika*, November 23. <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/196291.sr.html> (Accessed November 24, 2011).

(T): („Italijanski film u Kinoteci.” 2011)

Book review

(Ref): Erdei, Ildiko. 2008. “Fashion, Difference, and Identity in Serbian Socialism. Review of the *Aleksandar Joksimović. Moda i identitet*, by Danijela Velimirović. *Etnoantropološki problemi*, 3 (3), 253–256.

(T): (Erdei 2008, 253–254)

Thesis or dissertation

(Ref): Bogdanović, Bojana B. 2011. „Politika upotrebe prostora u socijalističkom periodu na primeru Titovog Užica.” PhD diss., Faculty of Philosophy in Belgrade.

(T): (Bogdanović 2011, 64)

Paper presented at a meeting or a conference

(Ref): Slavec Gradišnik, Ingrid. 2011. „Kultura i granice: zastareli, korisni ili suštinski koncepti?” Paper presented at the conference *Kulture i granice*, Vršac, October 6–8.

(T): (Slavec Gradišnik 2011)

Citing several sources at the same time

When you cite several sources in the same parenthesis use semicolon for separation. The order of references can be either chronological, or by importance.

(T): (Đorđević 1997, 129; Prošić-Dvornić 2006, 101–103)

Consecutive citation from the same source

If the same source is cited several times consecutively in the text, the reference is cited after each citation.

(T): Pojam nasilja često se vezuje za pojam agresivnosti, ali se autori ne slažu oko toga kakva je priroda njihove veze (Nedeljković 2011a, 68). Moguće je napraviti više tipologija agresivnosti (Nedeljković 2011a, 69). Erih From, na primer, u funkcionalnom smislu razlikuje dva tipa agresije svojstvene gotovo svim životinjskim vrstama: odbrambenu i grabežljivu agresiju (Nedeljković 2011a, 78).

Web site

A citation to website content can often be limited to a mention in the text (“As of July 19, 2011, the British Museum listed on its website . . .”). If a more formal citation is desired, it may be styled as in the examples below. Because such content is subject to change, include an access date or, if available, a date that the site was last modified. In the absence of a date of publication, use the access date or last-modified date as the basis of the citation.

(Ref): British Museum. 2011. „Lord Elgin and the Parthenon Sculptures.“ http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/article_index/l/lord_elgin_and_the_parthenon.aspx (Accessed November 21, 2011).

(T): (British Museum 2011)

Blog entry or comment

Blog entries or comments may be cited in running text (“In a comment posted by Nebojša Milenković on *Blog B92* on November 18 2011 . . .”), and they are commonly omitted from a reference list. If a reference list entry is needed, cite the blog post there but mention comments in the text only. Add the access date before the URL.

(Ref): Milenković, Nebojša. 2011. „Elementarno telo Marine Abramović.“ *Blog B92*. <http://blog.b92.net/text/19160/Elementarno-telo-Marine-Abramovic/> (Posted November 18, Accessed November 22).

(T): (Milenković 2011)

E-mail or text message

E-mail and text messages may be cited in running text (“In a text message to the author on February 29, 2008 . . .”), and they are rarely listed in a reference list. If it is necessary for them to be included in the reference list, one should state the name of the message’s author, the type of message and its date. In parenthetical citations, the term *personal communication* (or *pers. comm.*) can be used.

(Ref): (John Doe, e-mail message to author, February 29, 2008).

(T): (John Doe, pers. comm.)

Item in a commercial database

For items retrieved from a commercial database, you can add the name of the database and an accession number following the facts of publication.

(Pеф): Choi, Mihwa. "Contesting Imaginaires in Death Rituals During the Northern Song Dynasty." PhD diss., University of Chicago. ProQuest (AAT 3300426).

Политика часописа

Часопис *Гласник Етнографској инстџиуџа САНУ* је научни часопис са рецензијом. *Гласник Етнографској инстџиуџа САНУ* објављује оригиналне, претходно необјављене радове: оригинални научни рад, прегледни научни рад, претходно саопштење, научна критика и полемика, приказ, научна библиографија. Часопис *Гласник Етнографској инстџиуџа САНУ* доступан је у режиму отвореног приступа. Публиковање у *Гласнику Етнографској инстџиуџа САНУ* је бесплатно.

У часопису *Гласник Етнографској инстџиуџа САНУ* објављују се радови из области етнологије и антропологије и сродних друштвених и хуманистичких дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима и на енглеском језику.

Радови на српском језику штампају се ћириличним писмом.

Гласник Етнографској инстџиуџа САНУ излази квартално. Објављује и специјалне бројеве, са посебном тематиком и гостујућим уредником.

Обавезе уредника

Главни и одговорни уредник часописа *Гласник Етнографској инстџиуџа САНУ* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Уредник се приликом доношења одлуке руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагирање.

Уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези са поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензената и судбини рукописа одлучује уредништво. С обзиром на то да је идентитет аутора и рецензената непознат другој страни, уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Уредник је дужан да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких или политичких предрасуда.

Уредник не сме да користи необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

Обавезе аутора

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у часопису *Гласник Етнографској инстџиуџа САНУ*, рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом

подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа, односно да су сва лица која су значајно допринела садржају рукописа наведена као аутори.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад и да рад није плагијат. Аутори гарантују и да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да са њима сарађују како би се рад повукао или исправио.

Рецензија

Примљени радови подлежу анонимној рецензији. Циљ рецензије је да уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације са ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. У случају да рад добије једну позитивну и једну негативну рецензију, редакција одређује трећег рецензента. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензента или, уколико то не желе, да повуку рад из штампе. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада.

Избор рецензента спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у вези са облашћу којом се рукопис бави и не смеју бити из исте институције као аутор, нити то смеју бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као ко-аутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент не сме да буде у сукобу интереса са ауторима или финансијером истраживања. Уколико постоји сукоб интереса, рецензент је дужан да о томе моментално обавести уредника.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукописи који су послати рецензенту сматрају се поверљивим документима.

У главној фази рецензије, главни уредник шаље поднесени рад двома рецензентима, стручњацима за научну област којом се рад бави. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини једног рукописа. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднесени рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Гласника Етнографској институцији САНУ*.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензената. Ако одлуке рецензената нису исте (прихватити / одбити), главни уредник може да тражи мишљење других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Плагијаризам

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у часопису *Гласник Етнографској институцији САНУ* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада и прекинуће се сарадња са ауторима плагијата.

Повлачење већ објављених радова

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када мора доћи до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране часописа *Гласник Етнографској институцији САНУ*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (retracted).

Отворени приступ

Часопис *Гласник Етнографској институцији САНУ* је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Часопис *Гласник Етнографској институцији САНУ* не наплаћује APC (Article Processing Charge).

Самоархивирање

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле на друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-

Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису.

При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми html линка.

Ауторска права

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа право да репродукује и дистрибуира рукопис у штампаном облику, укључујући и штампање на захтев;

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD- ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права* које се налазе на сајту ЕИ САНУ и сајту часописа (<http://www.etno-institut.co.rs>; <http://www.ei.sanu.ac.rs>).

Редакција Часописа

Гласник Етнографског института САНУ

Journal policy

The journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is international scientific journal with the review. The *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* publishes original papers that have not been published previously. The papers submitted can belong to one of the following categories: original research paper, scientific review paper, preliminary communication, scientific critique or debate, review or scientific bibliography. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is an Open Access journal. Publication in the journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is free of charge..

The papers published in the journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* cover topics in the areas of ethnology and anthropology, and related social sciences and humanities.

Contributions to the journal may be submitted in Serbian and related languages, and in English. Papers in Serbian are published utilizing Cyrillic script.

The Journal is issued three times a year. The Journal also publishes special issues, with particular themes and visiting editors.

Editorial Responsibilities

The editor in chief (chief-editor) is responsible for deciding which articles submitted to *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* will be published. The editor is guided by the policies of the journal's Editorial Board and constrained by legal requirements in force regarding libel, copyright infringement and plagiarism.

Editors must hold no conflict of interest with regard to the articles they consider for publication. If an Editor feels that there is likely to be a perception of a conflict of interest in relation to their handling of a submission, the selection of reviewers and all decisions on the paper shall be made by the Editorial Board. Since the identity of the authors and reviewers is mutually unknown, the Editor is obliged to guarantee their anonymity.

Editors shall evaluate manuscripts for their intellectual content free from any racial, gender, sexual, religious, ethnic, or political bias.

Unpublished materials disclosed in a submitted manuscript must not be used in an editor's own research without the express written consent of the author.

Authors' responsibilities

Authors warrant that their manuscript is their original work that it has not been published before and is not under consideration for publication elsewhere. The Authors also warrant that the manuscript is not and will not be published elsewhere (after the publication in *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA*) in any language without the consent of the copyright holder.

Authors warrant that the rights of third parties will not be violated, and that

the publisher will not be held legally responsible should there be any claims for compensation.

Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the experimental results and must make sure that they have permission from all involved parties to make the data public.

Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence

that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authors must make sure that all only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.

It is the responsibility of each author to ensure that papers submitted to *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* are written with ethical standards in mind and that they not contain plagiarism. Authors affirm that the article contains no unfounded or unlawful statements and does not violate the rights of others.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published work, it is the author's obligation to promptly notify the journal Editor or publisher and cooperate with the Editor to retract or correct the paper.

Peer review

The submitted papers are subject to a blind peer review process. The purpose of peer review is to assist the editors and Editorial Board in making editorial decisions and through the editorial communications with the author it may also assist the author in improving the paper. All submitted papers undergo a reviewing process by two expert reviewers appointed by the editorial board. In the event of a paper receiving one positive and one negative review, the editorial board appoints a third reviewer. Authors who receive conditionally positive reviews are required to take into account the comments made by the reviewers, or, if they do not wish to do so, they can withdraw their submissions. The author is required to send the amended paper to the Journal within fifteen days after he/she has received the reviews. The reviewer should send the finished review to the Editorial Board within three weeks.

The choice of reviewers is at the editors' and the editorial board's discretion. The reviewers must be knowledgeable about the subject area of the manuscript; they must not be from the authors' own institution and they should not have recent joint publications with any of the authors.

Reviewers must not have conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the funding sources for the research. If such conflicts exist, the reviewers must report them to the Editor without delay.

Any selected referee who feels unqualified to review the research reported in a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editorial board without delay.

Reviews must be conducted objectively. Reviewers should express their views clearly with supporting arguments.

Any manuscripts received for review must be treated as confidential documents.

In the main review phase, the editor sends submitted papers to two experts in the field. The reviewers' evaluation form contains a checklist in order to help referees cover all aspects that can decide the fate of a submission. In the final section of the evaluation form, the reviewers must include observations and suggestions aimed at improving the submitted manuscript; these are sent to authors, without the names of the reviewers. The secretary of the Editorial Board sends the reviewers' evaluation form to reviewers.

All of the reviewers of a paper act independently and they are not aware of each other's identities. If the decisions of the two reviewers are not the same (accept/reject), the editor may assign additional reviewers.

The editorial team shall ensure reasonable quality control for the reviews. With respect to reviewers whose reviews are convincingly questioned by authors, special attention will be paid to ensure that the reviews are objective and high in academic standard. When there is any doubt with regard to the objectivity of the reviews or quality of the review, additional reviewers will be assigned.

Plagiarism

Plagiarism, where someone assumes another's ideas, words, or other creative expression as one's own, is a clear violation of scientific ethics. Plagiarism may also involve a violation of copyright law, punishable by legal action.

Plagiarism may constitute the following:

- Word for word, or almost word for word copying, or purposely paraphrasing portions of another author's work without clearly indicating the source or marking the copied fragment (for example, using quotation marks);
- Copying equations, figures or tables from someone else's paper without properly citing the source and/or without permission from the original author or the copyright holder.

Please note that all submissions are thoroughly checked for plagiarism.

Any paper which shows obvious signs of plagiarism will be automatically rejected.

If an attempt at plagiarism is found in a published paper, the author is required to publish a written apology to the authors of the original paper, and further collaboration with the authors of plagiarized papers will be terminated.

Retraction Policy

Articles that have been published shall remain extant, exact and unaltered as long as it is possible. However, very occasionally, circumstances may arise where an article is published that must later be retracted. The main reason for withdrawal or retraction is to correct the mistake while preserving the integrity of science; it is not to punish the author.

Legal limitations of the publisher, copyright holder or author(s), infringements of professional ethical codes, such as multiple submissions, bogus claims of authorship, plagiarism, fraudulent use of data or the like require retraction of an article. Occasionally a retraction can be used to correct errors in submission or publication.

Standards for dealing with retractions have been developed by a number of library and scholarly bodies, and this practice has been adopted for article retraction by *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA*: in the electronic version of the retraction note, a link is made to the original article. In the electronic version of the original article, a link is made to the retraction note where it is clearly stated that the article has been retracted. The original article is retained unchanged; save for a watermark on the PDF indicating on each page that it is “retracted.”

Open Access Policy

Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is an Open Access Journal. All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the Creative Commons Attribution- NonCommercial-NoDerivatives 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

The journal does not charge APC (Article Processing Charge).

Self-archiving Policy

The journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* allows authors to deposit Author's Post-print (accepted version) and Publisher's version/PDF in an institutional repository and non-commercial subject-based repositories, or to publish it on Author's personal website and departmental website (including social networking sites, such as ResearchGate, Academia.edu, etc.), at any time after publication. Publisher copyright and source must be acknowledged and a link must be made to the article's DOI.

Authors grant to the Publisher the following rights to the manuscript, including any supplemental material, and any parts, extracts or elements thereof:

- the right to reproduce and distribute the Manuscript in printed form, including print-on-demand;

- the right to produce prepublications, reprints, and special editions of the Manuscript;
- the right to translate the Manuscript into other languages;
- the right to reproduce the Manuscript using photomechanical or similar means including, but not limited to photocopy, and the right to distribute these reproductions;
- the right to reproduce and distribute the Manuscript electronically or optically on any and all data carriers or storage media – especially in machine readable/digitalized form on data carriers such as hard drive, CD-Rom, DVD, Blu-ray Disc (BD), Mini-Disk, data tape – and the right to reproduce and distribute the Article via these data carriers;
- the right to store the Manuscript in databases, including online databases, and the right of transmission of the Manuscript in all technical systems and modes;
- the right to make the Manuscript available to the public or to closed user groups on individual demand, for use on monitors or other readers (including e-books), and in printable form for the user, either via the internet, other online services, or via internal or external networks.

Dear authors, please read and fill in *Copyright Statement* and *Copyright Transfer Agreement* which can be downloaded from the website of the Institute of Ethnography SASA and the journal's web pages (<http://www.etno-institut.co.rs>; <http://www.ei.sanu.ac.rs>).

Editorial Board

Bulletin of the Institute of Ethnography SASA

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

ГЛАСНИК Етнографског института САНУ = Bulletin of the
Institute of Ethnography / главни и одговорни уредник Драгана
Радојичић. - [Штампано изд.]. - Књ. 1, бр. 1/2 (1952)- . - Београд :
Етнографски институт САНУ, 1952- (Београд : Финеграф). - 24 cm

Доступно и на: <http://www.ei.sanu.ac.rs/index.php/gei/about>. - Три пута
годишње. - Текст на срп. и енгл. језику. - Друго издање на другом
медијуму: Гласник Етнографског института САНУ (Online) = ISSN 2334-8259
ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института
COBISS.SR-ID 15882242

